

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

МАКОВЕЦЬКА Неля Євгенівна

УДК 342.98

**УМИСНІ ВБИВСТВА
ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА:
ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ**

Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидат юридичних наук

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, професор
Гришук Віктор Климович

ЛЬВІВ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
 Розділ 1. Поняття, ознаки та види умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща	12
1.1. Поняття вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща.....	12
1.2. Ознаки вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща	22
1.3. Класифікація умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща	35
Висновки до розділу 1	40
 Розділ 2. Основний склад умисного вбивства за КК України та Республіки Польща	43
2.1. Об'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща	43
2.2. Об'єктивна сторона основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща	63
2.3. Суб'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща	78
2.4. Суб'єктивна сторона основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща	91
Висновки до розділу 2.....	103
 Розділ 3. Склади умисних вбивств при обтяжуючих обставинах за кримінальним правом України та Республіки Польща	108
Висновки до розділу 3.....	151

РОЗДІЛ 4. Склади умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах за кримінальним правом України та Республіки Польща	153
4.1. Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України та Республіки Польща	153
4.2. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини за кримінальним правом України та Республіки Польща	163
4.3. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця за кримінальним правом України та Республіки Польща.....	169
4.4. Еутаназія за кримінальним правом України та Республіки Польща.....	178
Висновки до розділу 4.....	186
 ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	197

ВСТУП

Актуальність теми. Стаття 27 Конституції України закріпила основне природне право кожної людини – право на життя: «Кожна людина має невід’ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань».

Життя є найбільш цінним із благ не лише для людини, а й для українського суспільства у цілому, тому захист життя людини гарантується Конституцією України, а за посягання на життя встановлена найбільш сувора відповідальність – кримінальна.

Кількість умисних вбивств, що вчиняються в Україні, є значною. Так, в 1972 р. в Україні було зареєстровано 1577 вбивств, в 1992 р. – 3679, в 2000 р. – 4034, в 2006 р. – 3220, в 2007 – 2906, а в 2008 р. – 2707 вбивства [171]. В останні декілька років кількість зареєстрованих вбивств дещо зменшується. Для порівняння в Республіці Польща кількість вбивств в 1992 р. становила 1048, в 2000 р. – 1316, в 2006 р. – 826, в 2007 році – 861, а в 2008 р. – 772 вбивства [325]. Якщо взяти до уваги чисельність населення України в різні періоди згідно повідомлень Державного комітету статистики України [249], то коефіцієнт вбивств, вчинених в Україні на 10 тис. населення у 1992 р. становив 0,71, в 2000 р. – 0,82, в 2006 р. – 0,69, в 2007 р. – 0,62, а в 2008 р. – 0,59. В цей же час, враховуючи чисельність населення Республіки Польща [321], коефіцієнт вбивств на 10 тис. населення цієї країни становив в 1992 р. – 0,27, в 2000 р. – 0,34, в 2006 р. – 0,22, в 2007 р. – 0,23 і, нарешті, в 2008 р. – 0,20. Ці дані показують, що коефіцієнт вбивств в Україні був і залишається в декілька разів вищим, ніж в Республіці Польща. В зв’язку з цим, вивчення польського досвіду кримінально-правового регулювання боротьби з цим видом злочинів має відомий науковий та практичний інтерес.

Очевидним є те, що кримінально-правова характеристика умисних вбивств не є чимось новим і містить достатню кількість теоретично-наукових напрацювань. Проблеми кримінальної відповідальності за умисне вбивство, окремі його різновиди

розглядаються в працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема, О.В. Авраменка, М.І. Бажанова, В.І. Борисова, Ю.В. Бауліна, В.О. Гацелюка, В.О. Глушкова, О.В. Гороховської, В.К. Грищука, В.Т. Дзюби, М.Й. Коржанського, М.П. Короленка, В.Н. Куца, О.П. Литвина, В.М. Мамчура, В.О. Навроцького, В.І. Осадчого, Л.А. Остапенка, М.І. Панова, О.І. Перепелиці, В.В. Сташиса, В.П. Тихого, С.Д. Шапченка, С.С. Яценка та інших науковців. Водночас окремі питання залишаються недостатньо дослідженими або до цього часу є дискусійними, внаслідок чого спостерігається неоднозначне тлумачення тих чи інших правових норм, і тому виникає необхідність їх поглибленого дослідження.

Так, зокрема, аналіз правозастосовної практики свідчить про помилки, які допускаються при кваліфікації умисних вбивств, наявні ускладнення, пов'язані з конкуренцією кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за вбивство, дискусійними залишаються питання визначення поняття умисного вбивства, що закріплено в ч. 1 ст. 115 КК України, встановлення кримінальної відповідальності за еутаназію, не вирішені однозначно проблеми визначення таких понять, як *«раптовість»* виникнення стану сильного душевного хвилювання», *«систематичне знуцання»*, *«новонароджена дитина»*, *«під час пологів»*, *«відразу після пологів»* тощо.

Усуненню зазначених вище недоліків може певною мірою сприяти вивчення зарубіжного досвіду у сфері кримінально-правової охорони життя людини. Як зазначає відомий в галузі порівняльного права французький юрист Рене Давид, порівняльне право корисне тим, що дозволяє краще пізнати національне право, удосконалити його. Тут в пригоді може стати досвід Республіки Польща. Вона є одним з найближчих до нас сусідів, який має успішний досвід інтеграції до Європейської Спільноти. Така інтеграція вимагає гармонізації внутрішнього законодавства, в тому числі й кримінального, з міжнародним, що є правовою основою діяльності Євросоюзу. Польща вже пройшла цей нелегкий шлях. В цій країні значна увага приділяється розробці проблемам кримінально-правової охорони життя. Зокрема, провідними науковцями в цій галузі були та залишаються І. Андреев, К. Бухала, М.Будин, М. Цієсьляк, К. Дашкієвич, Л. Гардоцкі,

М. Мозгава, Р. Краєвські, М. Кулік, З. Міельнік, С. Стаховіак та інші. Крім того, кримінальне право України та Республіки Польща має у відомій частині спільну історію та спільних представників. Достатньо згадати видатного польського криміналіста проф. Юліуша Макаревича (1872–1955), життєвий шлях якого тісно пов'язаний з Україною. Він народився м. Самборі, що на Львівщині, навчався в Ягелонському університеті в м. Кракові (1889–1894), з 1907 р. викладав в Університеті Яна Казімежа у Львові (після 1939 р. – Львівський державний університет імені Івана Франка), де й залишився працювати аж до 1954 р., незважаючи на зміни кордонів Республіки Польща.

Необхідно також зазначити, що спеціальних монографічних порівняльних досліджень складів умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща, як в Україні так і в Республіці Польща не проводилося.

Вищезазначене зумовлює необхідність проведення порівняльного аналізу складів умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща, що певною мірою сприятиме розвитку української кримінально-правової науки, вдосконаленню кримінального законодавства України, правозастосувальної практики з метою зменшення помилок при кваліфікації умисних вбивств.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проведено в контексті пріоритетних напрямків наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергової розробки і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ на період 2004–2009 рр., затверджених Наказом МВС України від 5 липня 2004 року № 755, а також теми наукової роботи кафедри кримінального права та кримінології «Актуальні проблеми вдосконалення українського законодавства та практики протидії злочинності» (Державний реєстраційний номер 0106 U 003641).

Мета і завдання наукового дослідження. Метою дослідження є порівняльний аналіз складів умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща і вироблення на цьому тлі пропозицій щодо вдосконалення теоретичних положень, чинного кримінального законодавства та практики його застосування.

Для досягнення цієї мети поставлені наступні завдання:

- провести порівняльний аналіз поняття, ознак та видів умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща
- дослідити спільні та особливі риси елементів основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща.
- провести порівняльну характеристику кваліфікованих складів умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща;
- порівняти привілейовані складів умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща
- проаналізувати застосування кримінального законодавства при розгляді судами кримінальних справ про умисне вбивство в Україні та Республіці Польща;
- обґрунтувати теоретичні положення та практичні рекомендації, спрямовані на подальший розвиток науки кримінального права, вдосконалення кримінального законодавства України та практики його застосування.

Об'єктом дослідження є кримінально – правова охорона життя людини за кримінальним правом України та Республіки Польща.

Предметом дослідження є склади умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща.

Методи дослідження були обрані відповідно до мети і завдань дослідження, з урахуванням його об'єкта та предмета. Методологічну основу складають положення та висновки доктрини кримінального права, вироблені на основі теорії пізнання. При проведенні дисертаційного дослідження використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи. В основу дисертаційного дослідження покладено *порівняльно-правовий метод*, який використовувався з метою виявлення загального, подібного та відмінного при вивченні кримінального законодавства України та Республіки Польща про відповідальність за умисні вбивства, положень української та польської доктрини кримінального права що стосуються умисного вбивства. *Формально-юридичний метод*, який у поєднанні з *методом логічного аналізу* слугував аналізу норм кримінального законодавства України та Республіки Польща про відповідальність за умисні вбивства з позиції дотримання правил законодавчої техніки, конструювання

диспозицій цих норм, сприяв виявленню недоліків у побудові останніх та формулюванню пропозицій щодо їх усунення. *Метод моделювання* використано при обґрунтуванні змін та доповнень до чинного КК України. *Метод абстрагування* застосовувався під час аналізу ознак складів умисних вбивств. При проведенні дослідження під час вивчення кримінальних справ, узагальнення судової практики, статистичних даних МВС України та поліції Республіки Польща використано також *статистичний метод*. Комплексне застосування названих методів дало можливість сформулювати низку нових, а також таких, що наділені істотними ознаками новизни наукових положень та пропозицій щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства України та правозастосовної практики.

Джерельною базою дисертації є Кримінальний кодекс України (далі – КК України), Кримінальний кодекс Республіки Польща, інше законодавство України та Республіки Польща, монографічна та інша спеціальна література. Законодавство та літературу враховано станом на 1 січня 2010 року.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали 225 кримінальних справ, що були розглянуті судами України та Республіки Польща протягом 1990–2009 років. Крім того, автором використано постанови Пленуму Верховного Суду України та вироки Найвищого Суду Республіки Польща.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, воно є першим в Україні спеціальним, монографічним, порівняльним дослідженням складів умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща. В проведеному дослідженні обґрунтовано і сформульовано положення і висновки, які є новими для науки кримінального права або наділені істотними ознаками новизни.

Найбільш вагомими з числа теоретичних положень, рекомендацій, висновків і пропозицій, сформульованих у дисертації, є наступні:

вперше:

- доведено, що кримінальне законодавство України та Республіки Польща, в частині встановлення відповідальності за умисні вбивства, є подібними та в цілому, відповідають сучасним вимогам, щодо захисту життя людини. Відмінність нормативно-правового регулювання відповідальності за умисне

вбивство у вказаних державах стосується окремих аспектів, причому законодавство кожної з цих держав має як переваги так і прогалини в порівнянні з законодавством іншої держави;

- встановлено, що основною перевагою кримінального законодавства України в порівнянні з законодавством Республіки Польща, в частині нормативно-правового регулювання відповідальності за умисне вбивство, є вищий ступінь диференціації кримінальної відповідальності за такі діяння в КК України;

- обґрунтовано, що кримінальне право Республіки Польща містить окремі розв'язання проблем кримінально–правового регулювання, які заслуговують на творче запозичення. Серед них, насамперед : визнання необхідності встановлення відповідальності за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах – «вчинення вбивства із застосуванням вогнепальної зброї», доповнивши відповідно п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України, виокремлення самостійного складу злочину – «заподіяння смерті зі співчуття (Еутаназія)».

удосконалено:

- теоретичні підходи до розуміння поняття вбивства, пропонується визначити, вбивство як умисне, протиправне, насильницьке діяння, що посягає на життя іншої людини і заподіює їй смерть;

- розуміння поняття «відразу після пологів», що міститься в диспозиції ст. 117 КК України. Запропоновано змінити редакцію п. 21 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», вказавши, що під поняттям «після пологів» розуміти період часу, що триває в продовж однієї доби після закінчення пологів;

- наукові ідеї щодо встановлення кримінальної відповідальності за умисні вбивства при обтяжуючих обставинах, що вчинені під впливом особливо низьких і засуджуваних мотивів. У зв'язку із цим обґрунтовано доцільність доповнення п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України мотивами «етнічного походження та ідеологічних переконань».

набули подальшого розвитку:

- положення про доцільність визнання людини предметом складу умисного вбивства;
- правило про ставлення у вину суб'єктові лише тих кваліфікуючих ознак умисного вбивства, які повністю охоплювалися його умислом;
- положення про необхідність заміни поняття «особа» поняттям «людина» в назві розділу другого Особливої частини КК України та у ст.ст. 115, 120 КК України, а також у назві та змісті постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи».

В результаті дослідження обґрунтовано низку пропозицій щодо вдосконалення чинного КК України та постанов Пленуму Верховного Суду України в частині регулювання відповідальності за умисні вбивства, текст яких викладений у висновках до роботи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації положення можуть бути використані:

- в галузі науково-дослідної діяльності – як підґрунтя для подальшого дослідження проблем кримінальної відповідальності за умисні вбивства;
- у правотворчій діяльності – при виробленні відповідних змін та доповнень до чинного КК України, що стосується відповідальності за злочини проти життя особи;
- у правозастосовній діяльності – при кваліфікації злочинів проти життя особи, а також при виробленні роз'яснень практики застосування законодавства про відповідальність за злочини проти життя особи Верховним Судом України;
- у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників та навчальних посібників, методичних матеріалів, при викладанні курсу «Кримінальне право України. Особлива частина» тощо.

Особистий внесок здобувача. Під час написання дисертації наукові розробки та ідеї, що належать автору даної дисертації у співавторстві з іншими авторами не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційне дослідження обговорювалося на засіданнях кафедри кримінального права та кримінології, міжкафедральному семінарі Львівського державного університету внутрішніх справ України. Теоретичні положення та висновки дисертації апробовані на: Міжнародних науково-практичних конференціях: «Сьомі осінні юридичні читання» (Хмельницький 2008 р.), «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (Луцьк 2009 р.), «Правова політика Української держави» (Івано-Франківськ, 2010 р.); Міжнародному симпозіумі «Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи вдосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності» (Львів 2009 р.); Всеукраїнських наукових конференціях: «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів 2008 р.; 2009 р.), «Актуальні проблеми кримінального права та кримінології» (Донецьк 2009 р.); звітній науковій конференції факультету з підготовки слідчих Львівського державного університету внутрішніх справ (Львів, 2009 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у шести наукових статтях, які опубліковані у фахових виданнях, перелік яких затверджений ВАК України, а також у **восьми** тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висовків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 229 сторінок, з них основний текст – 192 сторінки, список використаних джерел (392 найменування) 36 сторінок.

Розділ 1

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ УМИСНОГО ВБИВСТВА ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

1.1. Поняття вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

Кримінальне законодавство як України, так і Республіки Польща охороняє життя людини незалежно від будь-яких фізіологічних чи соціальних ознак. Відповідно до ст. 3 Конституції України [81], людина, її життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищими соціальними цінностями. В свою чергу, ст. 38 Конституції Республіки Польща [297] гарантує кожній людині правову охорону її життя.

Вбивство є злочином, розуміння якого за своїми соціально-біологічними ознаками та за суспільною небезпекою особливих труднощів не викликає. Поряд з тим, в кримінально-правовому змісті цього слова, поняття вбивства є більш вузьким, ніж його повсякденне трактування в побуті, оскільки для настання кримінальної відповідальності за вбивство необхідна наявність певних ознак, які б свідчили про вчинення злочину.

В радянській доктрині кримінального права більшість вчених криміналістів визначало вбивство як протиправне умисне чи необережне позбавлення життя іншої людини [3, 15; 110, 5; 178, 4; 170, 126]. Але, одночасно зустрічались й інші визначення вбивства. Критикуючи таке поняття вбивства, Н.І. Загородніков зазначав, що «протиправне умисне чи необережне позбавлення життя іншої людини» підпадає під визначення не лише вбивства, але й в деяких випадках терористичного акту, бандитизму, тяжких тілесних ушкоджень, що потягли за собою смерть потерпілого, порушення правил безпеки дорожнього руху тощо. В усіх подібних випадках життя людини є додатковим об'єктом і охоплюється (крім бандитизму) диспозиціями відповідних статей. Тому, на думку Н.І. Загороднікова, таке визначення вбивства не дозволяє відмежувати його від суміжних складів

злочинів в яких, в якості суспільно-небезпечних наслідків, передбачена смерть потерпілого. В зв'язку з цим, Н.І. Загородніков пропонував наступне визначення вбивства: вбивство – це протиправне умисне чи необережне позбавлення життя іншої людини, коли заподіяння смерті є підставою кримінальної відповідальності [63, 24].

Звичайно, що позиція Н.І. Загороднікова має цілком виправдану мету – обмежити коло діянь, які б підпадали під визначення вбивства, однак вона не є бездоганною. Таке визначення вбивства тісно переплітається з поняттям підстави кримінальної відповідальності, яке традиційно в науці кримінального права вважалось і вважається дискусійним. Якщо підставою кримінальної відповідальності вважати вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений кримінальним кодексом так як це визначено в ч. 1 ст. 2 КК України, то тоді дане визначення втрачає будь-який зміст, оскільки заподіяння смерті при вбивстві є лише ознакою об'єктивної сторони складу злочину, а не підставою кримінальної відповідальності. Крім того, заподіяння смерті може бути ознакою об'єктивної сторони й інших складів злочинів.

А.В. Кузнєцов вбивством вважав передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, що посягає на життя іншої людини та заподіює їй смерть [97, 118].

А.А. Жижиленко під вбивством розумів «позбавлення винним життя іншої людини» [61, 6].

П.І. Грішаєв писав, що вбивством слід вважати протиправне і винне позбавлення життя іншої людини, передбачене статтями 102–106 КК РРФСР [166, 143]. Цей вчений до вбивства відносив також й необережне позбавлення життя людини (ст. 106 чинного в той час КК РРФСР передбачала відповідальність за вбивство з необережності).

Видається, що всі зазначені вище позиції в тій чи іншій мірі характеризують окремі ознаки вбивства, але в них відсутня одна необхідна умова: визначення будь-якого поняття повинно розкривати ознаки, характерні лише для цього поняття і повинно виключати можливість свого поширення на інші поняття, ознаки яких частково, але не повністю, співпадають з поняттям, що дефініюється. В свою чергу,

визначення П.І. Грішаєва прив'язує поняття вбивства до конкретних статей кримінального кодексу, що не можна вважати обґрунтованим, оскільки зміст статей, їх нумерація та й кодекси мають властивість змінюватися. В такому випадку втрачається сутність поняття даного злочину. Крім того, в цей час, коли П.І. Грішаєв пропонував своє визначення, в Радянському Союзі діяло 15 кримінальних кодексів, в яких вбивство було передбачено різними статтями і які в деяких випадках мали різний зміст.

Однак, в радянській доктрині кримінального права ще раніше була висловлена й дещо відмінна позиція щодо визначення поняття вбивства. Так, М.Д. Шаргородський зазначав, що поняття вбивства слід формулювати таким чином, щоб воно відрізнялось від близьких до нього понять. Саме тому, вважав М.Д. Шаргородський, в понятті вбивства слід виділяти неправомірність та умисний характер. Це, на його думку, дозволить виділити вбивство з більш загального поняття – позбавлення життя, так як не будь-яке позбавлення життя є неправомірним та має наслідком настання кримінальної відповідальності. При цьому, правомірним позбавленням життя М.Д. Шаргородський називав позбавлення життя ворога на війні, під час виконання смертного вироку, в стані крайньої необхідності чи необхідної оборони, а також в деяких інших випадках. Крім цього, М.Д. Шаргородський зазначав, що необережне позбавлення життя людини доцільно вбивством не називати, а застосовувати цей термін лише щодо умисних діянь. В зв'язку з цим, він визначав вбивство як умисне неправомірне позбавлення життя іншої людини. На обґрунтування своєї позиції М.Д. Шаргородський зазначав, що під словом «вбивця» у побуті зовсім не розуміється людина, яка з необережності позбавила життя іншу людину. З кримінально-правової точки зору недоцільно застосовувати поняття найбільш тяжкого злочину проти особи до необережного діяння, тому що винний не допускає настання смерті людини внаслідок свого діяння або навіть не передбачає можливості настання таких наслідків. У кримінальному законодавстві багатьох інших держав відповідний термін (Mord, Murder і т.д.) застосовується тільки до найбільш тяжких випадків протиправного умисного позбавлення життя іншої людини. Визначаючи таким чином поняття вбивства,

М.Д. Шаргородський розумів, що воно не відповідає нормам кримінального законодавства. Тому для вирішення цієї проблеми в чинному на той час законодавстві він запропонував об'єднати всі випадки необережного заподіяння смерті в одній статті і назвати цю статтю «Необережне позбавлення життя» [255, 37–38].

Така позиція М.Д. Шаргородського була піддана критиці. Так, зокрема, М.К. Аніянець зазначав, що більшість криміналістів не підтримують погляди М.Д. Шаргородського, а також, що така позиція не ґрунтувалась на чинному в цей час законодавстві і могла призвести до послаблення боротьби з необережними злочинами [3, 15].

І. Ноціус зазначав, що об'єднання всіх випадків необережного заподіяння смерті в одній статті потребує ревізії багатьох норм. На його думку, така ревізія кримінально-правових норм є не те щоб занадто клопітною, але зайвою. Він вважав за потрібне об'єднати в такій статті не всі випадки заподіяння смерті людині через необережність, а лише ті, які не передбачені спеціальними нормами [131].

Однак, пропозиція М.Д. Шаргородського видається раціональною. Такий підхід провів би більш чітке розмежування між випадками умисного та необережного заподіянням смерті. Адже очевидно, що умисне вбивство є більш суспільно небезпечним, ніж вбивство з необережності, про що свідчать хоча б санкції відповідних статей (сьогодні це ст.ст. 115 та 119 КК України). Звичайно, що ця пропозиція не ґрунтувалась на чинному в той час законодавстві, але вона й мала на меті змінити чинне законодавство, удосконалити його в частині відповідальності за вбивство. Аргумент про те, що такі зміни могли б призвести до послаблення боротьби з необережними злочинами, на нашу думку, видається непереконливим. Адже, кримінальна відповідальність за необережне заподіяння смерті не скасовувалася б і не пом'якшувалася. Змінилась лише б найменування цього злочину, яке б більш чітко відповідало його сутності та суспільній небезпеці.

В українській теорії кримінального права теж немає єдиного розуміння поняття вбивства.

Одні автори вважають, що вбивство – це протиправне умисне чи з необережності позбавлення життя іншої людини [19, 6].

В.О. Навроцький визначає вбивство як протиправне винне насильницьке позбавлення життя іншої людини [116, 146]. Виокремлення автором ознаки вбивства «насильницьке позбавлення життя» є цілком виправданим. В даному випадку, очевидно, мається на увазі те, що смерть людини не є природною, а є результатом насильства над організмом людини, над закономірними фізіологічними процесами, що протікають у ньому.

М.П. Короленко запропонував таке поняття вбивства: «умисне протиправне позбавлення життя іншої особи, народженою людиною» [85, 37].

Ю.В. Александров та С.С. Яценко визначають вбивство як «винне кримінально каране посягання на життя іншої людини, що заподіює їй смерть» [168, 132].

На думку Ю.В. Бауліна, доктринальне визначення вбивства може бути сформульоване як «протиправне умисне позбавлення життя іншої особи, вчинене суб'єктом злочину за відсутності обставин, що виключають протиправність такого діяння» [9].

М.Й. Коржанський вважав, що «вбивством у кримінальному праві називається протиправне і винне заподіяння смерті при посяганні на життя іншої людини» [83, 5].

С.Д. Шапченко та С.С. Яценко визначають вбивство як передбачене кримінальним законом винне суспільно небезпечне діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть [124, 329].

В.В. Сташис зазначив, що наука і практика під вбивством розуміє протиправне позбавлення життя іншої людини [173, 5].

В.О. Глушков розглядає вбивство як протиправне позбавлення життя іншої особи, вчинене умисно або з необережності, коли безпосереднім основним об'єктом злочину є життя людини [17, 41–42].

КК України 2001 року вперше дає законодавче визначення вбивства. Відповідно до ч. 1 ст. 115 КК України, вбивством є умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині.

Порівняно з КК 1960 р., дане визначення є безумовно кроком вперед. Але, видається, що разом з тим не можна не звернути увагу на окремі недоліки та помилки, допущені при цьому законодавцем.

Так, назва статті 115 КК «Умисне вбивство». Виходячи з наведеного в диспозиції ч. 1 ст. 115 КК визначення, вбивство – це завжди умисне діяння. Але законодавець сам собі суперечить, оскільки включив в КК ст. 119, яка має назву «Вбивство через необережність». Таким чином, якщо підставити наведене в ч. 1 ст. 115 КК визначення в назву та диспозицію ч. 1 ст. 119 КК, то отримаємо: «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, вчинене через необережність». Помилка є очевидною і на неї вже неодноразово звертали увагу окремі науковці [44].

На думку С.Д. Шапченка та С.С. Яценка, відсутність у диспозиції ч. 1 ст. 115 КК терміну «умисне вбивство» треба розглядати як редакційну неточність, оскільки зміст назви ст. 115, зміст диспозиції ч. 2 ст. 115 та наявність ст. 119 КК дозволяють зробити однозначний висновок: в ч. 1 ст. 115 КК передбачена відповідальність за умисне вбивство без обтяжуючих обставин, а кримінально-правовий зміст її диспозиції має встановлюватись, виходячи з формулювання «умисне вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині...» [120, 233].

На думку В.М. Мамчура, вбивство має бути визначено в законі лише як умисне позбавлення життя іншої людини. А в тій статті КК, яка передбачає відповідальність за необережне позбавлення життя іншої людини, необхідно вжити формулювання «заподіяння смерті» замість терміну «вбивство» [107]. Крім того, В.М. Мамчур констатує, що таке кримінально-правове формулювання суперечить правилам законодавчої техніки, оскільки не можна, визначивши вбивство як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, в подальшому використовувати цей термін для позначення необережного діяння [108, 7]. Погоджуючись, в принципі, з цим підходом, М.І. Хавронюк зазначає, що проблема тут полягає не стільки в правилах законодавчої техніки, скільки в різному правовому змісті двох зазначених кримінально-правових явищ. Для

обох характерним є один вид суспільно небезпечного наслідку – смерті людини, але діяння, які призводять до нього, є істотно різними. Власне останнє, а не правила законодавчої техніки є визначальними щодо недопустимості позбавлення життя з необережності терміном «вбивство» [247, 652]. Про те, що вбивство повинно бути лише умисним зазначає також й В.Я. Горбачевський [40].

Така пропозиція, по суті, є поверненням до позиції М.Д. Шаргородського [255, 37–38], про що йшлося вище, і видається обґрунтованою.

В.К. Грищук вбачає два можливі виходи з ситуації, що склалася через помилку законодавця: а) визначити в ч. 1 ст. 115 КК України вбивство як винне протиправне заподіяння смерті іншій людині, або б) змінити назву і текст ст. 119 КК України, виключивши з цього поняття «вбивство» та замінивши його на поняття «позбавлення життя», що, на його думку, видається більш доцільним. Тоді і в назві і в тексті ст. 119 КК буде словосполучення «позбавлення життя через необережність», що цілком узгоджуватиметься з поняттям вбивства, закріпленим в ч. 1 ст. 115 КК України [44].

В іншій своїй праці В.К. Грищук пропонує в назві ст. 119 КК та її змісті вживати словосполучення «заподіяння смерті через необережність», як це зроблено в ст. 109 КК Російської Федерації [49; 50]. Такої ж думки дотримуються й О.В. Гороховська [42] та О.І. Перепелиця [137].

В.Т. Дзюба пропонує ст. 119 КК викласти в наступній редакції: «Необережне заподіяння смерті» [56].

А.В. Байлов вважає, що з назв і диспозицій ст.ст. 115–118 КК необхідно вилучити слово «умисне», за винятком ч. 1 ст. 115 КК, а діяння, передбачені ст. 119 КК, визначити як заподіяння смерті іншій людині через необережність [8, 5].

Л.А. Остапенко також наголошує, що «законодавче визначення поняття вбивства не охоплює випадків необережного позбавлення життя іншої людини (ст. 119 КК), тому цей злочин більш правильно назвати заподіянням або спричиненням смерті через необережність» [132, 4].

А от М.П. Короленко пропонує «з метою перешкоджання уникнення законного покарання особами, які будуть використовувати недосконалість нового КК України, виключити з нього ст. 119 «Вбивства через необережність» як зайву і шкідливу для розвитку правової держави» [85, 188].

На нашу думку, вирішення проблеми редакційної недосконалості ч. 1 ст. 115 КК України шляхом виключення ст. 119 КК України як «зайвої та шкідливої», є необґрунтованим. Безумовно, що кримінальна відповідальність за необережне заподіяння смерті повинна існувати. Однак, питання стоїть в тому чи доцільно такі випадки називати вбивством як це сьогодні робить КК України. Крім того, вивчення практики застосування положень КК України про відповідальність за вбивство показує, що ця недосконалість не призводить до уникнення законного покарання особами, які вчинили передбачені цими положеннями діяння.

О.П. Литвин також вважає цю норму (ст. 119 КК) надлишковою, тому що, наприклад, «подібні вбивства передбачені у ч. 3 ст. 276 КК, які спричиняються внаслідок порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. Іншими словами, не слід говорити про вбивство з необережності, коли такий результат є ознакою інших злочинів, відповідальність за вчинення яких передбачена в інших статтях КК (наприклад, ч. 2 ст. 194, 196, ч. 3 ст. 277–282, ч. 2 ст. 283 та ін.)». На думку О.П. Литвина, «не слід залишати ст. 119 «Вбивство з необережності» в КК України, тому що ця обставина, наявна в ній є такою, яка пом'якшує відповідальність, у той час як у ст. 276 ч. 3 вона виступає як кваліфікуюча обставина» [103, 179–180].

Видається, що О.П. Литвин розглядає лише часткові випадки необережного заподіяння смерті, на підставі чого робить висновок про загальну норму, передбачену ст. 119 КК України. Так, звичайно, крім вбивства через необережність (ст. 119 КК України) КК України містить й інші положення про відповідальність за необережне заподіяння смерті при порушенні різних правил тощо. Це, зокрема, порушення прав пацієнтів (ст. 141 КК України), порушення

правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, що спричинило смерть потерпілому (ч. 2 ст. 286 КК України), порушення правил, норм і стандартів, що стосуються убезпечення дорожнього руху (ст. 288 КК України), незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, якщо внаслідок таких дій настала смерть (ч. 3 ст. 314 КК України) тощо. Однак, на нашу думку, ці норми співвідносяться з ст. 119 КК України як спеціальні із загальною. Наявність усіх цих норм не охопить усіх можливих випадків необережного заподіяння смерті. У разі виключення ст. 119 КК України з чинного кодексу поза кримінально-правовим регулюванням залишаться випадки заподіяння смерті з необережності, які не охоплюються зазначеними вище спеціальними нормами.

Вважаємо, що аргументом в користь розуміння вбивства як умисного заподіяння смерті іншій людині може бути також досвід польського законодавця. Незважаючи на те, що в польському праві відсутнє законодавче визначення вбивства, наукою кримінального права воно визначається як умисне позбавлення життя іншої людини [305, 424]. Артикул 148 КК Республіки Польща передбачає відповідальність за просте вбивство, кваліфіковані його види та за вбивство в стані сильного душевного хвилювання. Усі ці суспільно-небезпечні діяння можуть бути вчиненими умисно. В свою чергу, артикул 155 КК Республіки Польща передбачає відповідальність за заподіяння смерті з необережності. Таке діяння вбивством не називається. Автори звертають увагу на недоцільність використання терміну «умисне вбивство», оскільки вбивство передбачає умисність, а необережним може бути лише заподіяння смерті [305, 425].

Така позиція польського законодавця видається обґрунтованою та послідовною. Вона вірно відображає суб'єктивний критерій вбивства, вчинюваного з бажанням або свідомим допущенням настання смерті та дозволяє відмежувати вбивство від менш суспільно-небезпечного діяння, яке полягає у заподіяння смерті особі з необережності. Крім того, якщо вбивство насильницький злочин, то воно повинно бути вчиненим лише умисно. Як зазначає С.Б. Мелешев, заподіяння

фізичної або психічної шкоди з необережності не можна віднести до насильства на тій підставі, що ці дії, хоча і протиправні, але не своєвільні. Особа, яка спричиняє шкоду іншій особі, не лише не бажає цього, але й не усвідомлює небезпечності своїх дій. У теорії кримінального права поширеною є оцінка такого впливу, як фізичний примус, який виключає вольовий характер поведінки особи, і цим виключає і визнання відповідної дії чи бездіяльності [111].

Слід зазначити, що точне визначення поняття вбивства є надзвичайно важливим для кримінального права України. Як вже було зазначено, поняття вбивства є законодавчо закріпленим в КК України. В цей же час, як зазначає Р. Давид, правова норма романо-германської правової сім'ї, до якої відноситься й українське право, є чимось середнім між конкретним застосуванням норми та загальними принципами права. Майстерність юриста полягає у вмінні знайти норму і з застосувати її на практиці в кожному конкретному випадку. В зв'язку з цим, норми права не повинні бути надто загальними, оскільки в цій ситуації вони перестають бути надійним практичним інструментом, але в цей же час, вони повинні бути достатньо узагальненими, щоб регулювати певний тип суспільних відносин. Особливо це стосується кримінального права [51, 25]. Якщо визначити вбивство занадто широко, норма про кримінальну відповідальність за цей злочин буде застосовуватися у випадках, які вбивством насправді не є. І, в цей же час, якщо визначити її занадто вузько, навпаки, поза кримінально-правовим регулюванням залишаться випадки вчинення цього злочину.

Наведений вище аналіз поглядів українських і польських вчених-криміналістів, позицій законодавців обох держав дозволяє запропонувати для наукової дискусії наступне поняття вбивства: « Вбивством є умисне, протиправне, насильницьке діяння, що посягає на життя іншої людини і заподіює їй смерть». Думається, що в такій редакції може бути викладена ч.1 ст. 115 КК України.

1.2. Ознаки вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

Для того, щоб краще зрозуміти зміст будь-якого поняття, необхідно виділити та охарактеризувати його ознаки. Метою даного підрозділу є виділення та коротка порівняльна характеристика ознак умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща. Більш детально кожна з цих ознак буде розглядатися в наступних розділах при характеристиці окремих елементів різних різновидів вбивств. Одже, аналіз обґрунтованого у попередньому підрозділі поняття вбивства дозволяє виділити його наступні ознаки: 1) вбивство є діянням, яке може бути вчиненом як у формі дії, так і у формі бездіяльності; 2) вбивство є умисним діянням; 3) вбивство є протиправним діянням; 4) вбивство є насильницьким діянням; 5) вбивством є діяння що посягає на життя іншої людини; 6) вбивством є діяння, що заподіює смерть іншій людині.

Вбивство є діянням, яке може бути вчинено як у формі дії, так і у формі бездіяльності. На цій позиції знаходиться як наука так і практика українського та польського кримінального права [294, 622; 285, 49; 272, 238; 122, 249].

Як правило, вбивство вчинюється шляхом дії. Л.Д. Гаухман визначає дію як сукупність усіх рухів тіла, включаючи використання при цьому предметів зовнішнього світу, сил та закономірностей природи, а також при посередньому виконанні злочину дій інших осіб, що полягає в спрямованості і активному впливі на об'єкт злочину [38, 97–98]. А. Губінський визначає дію як рух або систему рухів, що характеризуються суспільною значимістю [285, 47–48]. При вчиненні умисного вбивства дії винної особи в більшості своїй фізичні і спрямовані на порушення анатомічної цілісності або функцій життєво важливих органів іншої людини (нанесення ударів, вогнепальних поранень, утримання під водою тощо). Тобто фізичне насильство передбачає суспільно-небезпечний протиправний вплив на організм іншої людини. Такими діями можуть бути: безпосередній фізичний вплив на організм потерпілого; вплив на організм потерпілого через будь-які фактори зовнішнього середовища тощо.

Разом з тим, вбивство може вчинюватися і шляхом психічного впливу на потерпілого. Наприклад, особі, що страждає на тяжку форму кардіологічного захворювання, надсилають неправдиву телеграму про смерть її близьких з розрахунку на те, що вона помре від серцевого нападу. Якщо так і відбувається, то має місце вбивство. Психічний вплив матиме місце і у випадку схиляння особи, яка не розуміє значення і наслідків своїх дій, до спричинення собі смерті, або ж у разі гіпнотичного навіювання тощо [121, 37].

Щодо вбивства шляхом бездіяльності, то воно можливе лише в окремих випадках, коли винна особа повинна була вчинити певні дії й за конкретних обставин могла їх учинити, але вона їх умисно не здійснює. При цьому, на наш погляд, вбивством слід вважати лише таку бездіяльність, яка безпосередньо зумовила небезпечний для життя людини стан і в кінцевому рахунку призвела до загибелі людини. За цією ознакою вбивство шляхом бездіяльності відрізняється від залишення в небезпеці, якщо воно спричинило смерть особи (ч. 3 ст. 135 КК). Так, якщо мати, із метою позбавити життя свою дитину, протягом тривалого часу не дає їй їсти, то настання смерті в результаті такої бездіяльності слід вважати вбивством. Якщо ж, наприклад, дитина несподівано тяжко захворіла і мати, сподіваючись на настання її смерті, не надає медичну допомогу або не повідомляє компетентних осіб, то, на нашу думку, таку бездіяльність, якщо вона призвела до настання смерті дитини, слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 135 КК. Подібної позиції дотримується й наука польського кримінального права [291, 240].

Як вже зазначалось вище, вбивство є умисним діянням. С.В. Бородін зазначав, що для того, щоб відмежувати вбивство від правомірного позбавлення життя і випадкового заподіяння смерті при відсутності вини, необхідно при визначенні вбивства вказувати на його винність [23, 7–8]. Така позиція, на нашу думку, є цілком обґрунтованою. Ця ознака дозволяє відрізнити вбивство від невинуватого заподіяння смерті (коли особа не передбачала настання відповідного наслідку у вигляді смерті людини, не повинна була і (або) не могла його передбачити), а також від необережного заподіяння смерті, що в чинному КК України називається «вбивством з необережності» та передбачене ст. 119 цього Кодексу.

Зі змісту ст. 24 КК випливає, що особа умисно позбавляє життя іншу людину у випадку, коли вона усвідомлює, що здійснює посягання на життя іншої людини, передбачає, що наслідком її діяння буде чи може бути смерть потерпілої особи, і бажає або свідомо допускає настання такого наслідку. Відповідно до п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» питання про умисел необхідно вирішувати виходячи із сукупності всіх обставин вчиненого діяння, зокрема, враховувати спосіб, знаряддя злочину, кількість, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, причини припинення злочинних дій, поведінку винного і потерпілого, що передувала події, їх стосунки. Якщо винний діяв з умислом на вбивство, тривалість часу, що минув з моменту заподіяння ушкоджень до настання смерті потерпілого, для кваліфікації злочину як умисного вбивства значення немає [150].

Доктрина та практика польського кримінального права займає аналогічну позицію. Так, наприклад, у вироку Апеляційного суду м. Лодзі від 31 травня 2000 року зазначено, що намір вчинити вбивство може бути встановлений шляхом детального аналізу об'єктивної сторони складу злочину [369]. Таку ж думку ще раніше висловлювали Й. Беднажак та В. Радецькі [264, 123; 319, 52]. В іншій своїй праці В. Радецькі зазначає, що удар по тілу в місця, де знаходяться важливі для життя органи, тобто в голову, шию, грудну клітку чи живіт, знаряддям, яке є придатним до заподіяння небезпечних для життя ушкоджень та з силою, яка може ці наслідки викликати – як правило свідчить про намір винного вчинити вбивство незалежно від того, чи заподіяні тілесні ушкодження об'єктивно відносилися до небезпечних для життя [318]. Також, у вироку Верховного Суду Республіки Польща від 18 листопада 1980 року зазначається, що залишення сильно побитого потерпілого без найменшої спроби надати йому допомогу може бути елементом свідомого припущання його смерті, що утворює, разом з іншим, вину у виді непрямого умислу [383].

Велике кримінально-правове значення для кваліфікації вбивства має те, вчинюється воно з прямим чи з непрямым умислом. Зокрема, в абз. 2 п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» зазначається, що

замах на вбивство може бути вчинено лише з прямим умислом, коли винний усвідомлював суспільно-небезпечний характер свого діяння, передбачав настання смерті потерпілого і бажав цього, але такі наслідки не настали з незалежних від його волі обставин [150]. Наявність непрямого умислу виключає таку кваліфікацію. Злочин отримує юридичну оцінку залежно від наслідків, які фактично настали.

На необхідність визначення виду умислу звертають увагу й польські науковці. Так, А. Гжешков'як зазначає, що встановлюючи непрямий умисел в кожному випадку необхідно з'ясувати, чому виключається можливість наявності необережності у виді злочинної легковажності, при якій особа передбачає можливість вчинення злочину і вчиняє його, хоча такого наміру не має, у зв'язку з недотриманням необхідних заходів обережності. Практичне значення встановлення виду умислу для правильної кваліфікації, зазначає А. Гжешков'як, має також розмежування заподіяння смерті внаслідок тяжкого тілесного ушкодження (§ 3 статуту 156 КК Республіки Польща) та вбивства. Суди Республіки Польща звертають увагу, що встановлення непрямого умислу не може ґрунтуватися лише на фрагментах фактів, що підтверджують обставини об'єктивної сторони, а повинно виникати із всебічного аналізу як об'єктивних, так і суб'єктивних елементів складу злочину. При цьому, особлива увага повинна приділятися відносинам потерпілого з винною особою, характеристиці особи винного, його способу життя, причин та мотивів злочинної поведінки, сили удару, глибини, напрямку рани, розмірів використаного знаряддя, а також усіх суб'єктивних умов, які вказують на те, що винний, бажаючи заподіяти тілесні ушкодження, погоджувався на те, що в результаті його дій може настати наслідок у виді смерті потерпілого [284, 227].

З огляду на це, видається цілком обґрунтованим необхідність чітко розмежовувати, коли вбивство вчинюється з прямим і коли – із непрямим умислом. Виходячи зі змісту ст. 24 КК України, вбивство з прямим умислом має місце там, де особа усвідомлює, що вчинення нею діяння призведе або може призвести до смерті потерпілого, і бажає настання такого наслідку. Непрямий умисел має місце там, де особа усвідомлює, що здійснює посягання на життя іншої людини, передбачає

можливість настання смерті в результаті цих дій (бездіяльності) і хоча не бажає, але свідомо допускає настання таких наслідків.

Отже, різниця між вбивством із прямим умислом і вбивством із непрямим умислом полягає, насамперед, у вольовому моменті умислу. Прямий умисел має місце там, де винна особа бажає позбавити життя іншу людину. Непрямий умисел має місце там, де винна особа, вважаючи ймовірним настання смерті іншої особи в результаті своїх дій, вчинює ці дії, не розраховуючи при цьому на якісь конкретні обставини, які б могли відвернути смерть іншої людини.

В Республіці Польща вбивство з прямим умислом буде мати місце тоді, коли винна особа мала намір протиправно позбавити життя людини і довела його до завершення. З непрямим умислом вбивство буде вчинено коли вона передбачала, що її дії чи бездіяльність могут призвести до протиправного позбавлення можливості заподіяння смерті потерпілому і погоджувалась з цим.

Наступною ознакою, що характеризує вбивство як в Україні, так і в Республіці Польща, є його протиправність. Протиправність заподіяння смерті іншій людині виділяє поняття вбивства з правомірного позбавлення життя. В цьому аспекті не будь-яке позбавлення життя є неправомірним і таким, що тягне кримінальну відповідальність. Зокрема, не вважається вбивством умисне заподіяння смерті іншій людині, вчинене за наявності обставин, що виключається злочинність діяння, зокрема, необхідної оборони, уявної оборони, крайньої необхідності, затриманні особи, яка вчинила злочин, виконанні наказу або розпорядження, фізичному примусі тощо. Однак, як зазначає А. Цоль, висока вартість життя вимагає дуже ретельної оцінки значимості цінностей, однією з яких є життя людини [292, 237].

В доктрині польського кримінального права діяння визнається протиправним тоді, коли воно суперечить положенням кримінального права, порушує норму права [341]. В зв'язку з цим, В. Свіда зазначає, що протиправність діяння визначається, як правило, наявністю усіх елементів складу злочину, передбаченого кримінальним законом [328, 139]. На думку В.Вольтера, діяння є злочину лише тоді, коли воно є протиправним, тобто суперечить об'єктивному правовому порядку. Ця суперечність повинна бути наслідком того, що діяння не узгоджується з кримінально-правовою

забороною при відсутності обставини, яка б виключала таку протиправність [348, 121]. І. Андреев зазначає, що діяння є протиправним тоді, коли воно відповідає тим елементам злочину, які передбачені конкретною кримінально-правовою нормою [261, 142].

Ставлення науковців в Україні до цієї ознаки є неоднозначним. В.М. Мамчур, вважає, що акцентування у визначенні, передбаченому в ч. 1 ст. 115 КК, на протиправність заподіяння смерті іншій людині виділяє поняття вбивства зі звичайного поняття позбавлення життя. В цьому аспекті не будь-яке позбавлення життя є неправомірним і таким, що тягне кримінальну відповідальність. Зокрема, не вважається вбивством умисне заподіяння смерті іншій людині, вчинене за наявності деяких обставин, що виключають злочинність діяння [109, 21].

Заперечуючи, В.Т. Дзюба зазначає, що в законодавстві навіть тих країн, які дають нормативне визначення поняття вбивства (КК РФ), термін «протиправне» не вживається. Щодо національного законодавства, то воно базується на визначенні поняття злочину, закріпленого в ч. 1 ст. 11 КК, в якій встановлено єдине поняття протиправності щодо злочинів, передбачених Особливою частиною КК. А тому, на думку В.Т. Дзюби, термін «протиправне» з тексту ч. 1 ст. 115 КК слід вилучити [56].

З такою позицією В.Т. Дзюби, на нашу думку, не можна погодитися. Той факт, що ознака протиправності властива будь-якому злочину, не повинен означати і не означає, що її не можна виділяти при дефініції окремих видів злочинів. Більше того, виділяючи і дефініюючи окремі види злочинів, необхідно враховувати також й ті ознаки, які характеризують поняття злочину в цілому, адже логічна категорія «частина» характеризується тим же, що й «ціле» і ще додатково іншими ознаками.

Вбивство є насильницьким злочином. На це звертають увагу як українські, так і польські науковці, зокрема, В.М. Бурдін, В.О. Навроцький, А. Цоль тощо [28; 116, 145; 262, 354]. Поняття насильства використовується в багатьох нормативних актах України, але жодного законодавчого визначення насильства немає. В науці кримінального права наявні численні визначень насильства. Зокрема, в Україні юридична енциклопедія дає таке визначення насильства: умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі

злочинною метою [257, 68]. Але в нашій країні ширше розуміння насильства підтримується деякими вченими. Так «насильство проти самого себе» визнають Ю.М. Антонян, І.Б. Бойко, В.А. Верещагін, які розглядають його як аутоагресію - насильство людини над собою [4, 66]. О.В. Наумов зазначає, що насильство, включаючи його крайні прояви при необхідній обороні, є правомірним. Останнє дозволяє не зводити насильство лише до суспільно-небезпечних і протиправних його проявів [127, 56]. Заперечуючи йому, В.О. Навроцький зазначає, що необхідна оборона і затримання злочинця не визнаються насильством, власне, на підставі їх правомірності [115, 12; 117]. Крім того, В.О. Навроцький зазначає, що з протиправності насильства випливає, що воно може бути спрямоване лише проти іншої людини. Заподіяння шкоди самому собі не можна вважати насильством, як і позбавлення себе життя не є злочином [117]. С.Б. Мелешев [111] вважає, що практично всі визначення насильства базуються на його трактуванні, наданому А.А. Піонтковським. Він зазначав, що насильницький вплив на особу полягає у всілякого роду примусі до вчинення дій, що суперечать її бажанням [139, 88].

В польському законодавстві визначено поняття насильства в сім'ї. Відповідно до п. 2 артикулу 2 Закону Республіки Польща «Про протидію насильству в сім'ї», насильством в сім'ї є одноразова або багатократна умисна дія чи бездіяльність, яка полягає в порушенні прав чи свобод інших членів сім'ї та посягає на життя чи здоров'я інших членів сім'ї, їх гідність, тілесну недоторканість, свободу, в тому числі й статеву, а також викликає фізичні та моралі терпіння [332]. В доктрині польського кримінального права насильство визначається як будь-яка поведінка, яка впливає на психіку, поведінку чи фізичний стан особи та посягає на свободу, тілесну чи недоторканість чи життя [295, 123].

Як в Україні, так і в Республіці Польща, виділяють два види насильства: фізичне та психічне. При цьому, фізичним насильством вважається кримінально протиправний вплив на організм людини, який вчиняється, як правило, проти її волі і спричиняє їй фізичну шкоду: смерть, погіршення стану здоров'я, порушення тілесної недоторканності, позбавлення особистої свободи (волі). Психічним насильством є кримінально протиправна, реальна загроза заподіяти потерпілому моральну або майнову шкоду для

досягнення злочинної мети. Слід особливо при цьому відзначити обґрунтовану думку М.І. Панова про те, що родовим поняттям «наси́льство» можна користуватися скоріше всього в наукових дослідженнях. Закон повинен оперувати лише поняттям «фізичне наси́льство». Психічне наси́льство є доктринальним поняттям і тому закон не повинен ним користуватися. Тут слід говорити про погрозу наси́льством [138, 11].

Вбивство, як правило, вчиняється за допомогою фізичного наси́льства, тобто за допомогою дій, спрямованих на порушення анатомічної цілісності або функцій життєво важливих органів іншої людини (нанесення ударів, вогнепальних поранень, утримання під водою тощо). Разом з тим, вбивство, як уже зазначалося вище, може вчинюватися і шляхом психічного впливу на потерпілого. Наприклад, особі, що страждає на тяжку форму кардіологічного захворювання, надсилають неправдиву телеграму про смерть її близьких з розрахунку на те, що вона помре від серцевого нападу.

Крім того, вбивством, як в Україні так і в Республіці Польща, є заподіяння смерті іншій людини. Ця ознака закріплена у законодавчому визначенні вбивства в ч. 1 ст. 115 КК України. Вказівка в ч. 1 ст. 115 КК на заподіяння смерті іншій людині підкреслює, що заподіяння смерті самому собі (самогубство) не розглядається як злочин, і в разі невдалої спроби суїциду особа не підлягає за це відповідальності. Самогубство відрізняється від вбивства, перш за все, тим, що при самогубстві особа приймає рішення піти з життя самостійно і, крім того, самостійно вчиняє діяння (дію чи бездіяльність), які позбавляють її життя. Якщо ж рішення про закінчення життя самогубством особою було прийнято внаслідок жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності, такі дії підпадають під ознаки доведення до самогубства (злочину, передбаченого ст. 120 КК України). Як зазначає Н.М. Ярмиш, вбивство від доведення до самогубства відрізняється тим, що при доведенні до самогубства діяння не є тим, що безпосередньо заподіює смерть людині [259]. У випадку, коли ж винний умисно схилив до фактичного самогубства або до замаху на таке самогубство особу, яка хвора на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними, то такі дії слід розглядати як вбивство. Наявність прохання або згоди потерпілого на позбавлення його життя не звільняє того, хто це вчинив, від кримінальної відповідальності за умисне вбивство.

В доктрині польського кримінального права самогубство трактується як вид добровільної смерті, тобто свідомий акт добровільного позбавлення життя. При цьому, виділяють дві основні ознаки, що відрізняють самогубство від вбивства: по-перше, це свідомість та добровільність позбавлення себе життя, по-друге це діяння, спрямоване не на позбавлення життя іншої людини, як при вбивстві, а на життя особи, що вчиняє самогубство [288, 67]. В Республіці Польща, як і в Україні, самогубство чи замах на нього не є караним. Однак, КК Республіки Польща передбачає три злочини, пов'язані із вчиненням самогубства або замахом на нього. Це доведення до самогубства (артикул 151 КК Республіки Польща), знущання над особою, якщо внаслідок цього особа вчинила замах на самогубство (§ 3 артикулу 352 КК Республіки Польща), а також знущання військовослужбовця над підлеглим, якщо наслідком цього став замах підлеглого на самогубство (§ 3 артикулу 352 КК Республіки Польща).

Особливістю польського правового регулювання є те, що чинне законодавство Республіки Польща передбачає обов'язок медичних працівників вчиняти будь-які лікувальні заходи лише за згодою пацієнта. В зв'язку з цим, як зазначає М. Філар, якщо особа, яка посягнула на своє життя, не бажає щоб її життя було врятованим, лікар чи інший медичний працівник зобов'язаний вшанувати волю цієї людини. Якщо ж медична допомога такій особі буде надана всупереч її волі, лікар чи інший медичний працівник підлягають відповідальності за виконання лікувальних заходів без згоди пацієнта (артикул 192 КК Республіки Польща). Якщо ж пацієнт є непритомним чи з інших причин не може виразити свою згоду чи незгоду з тим чи іншим лікувальним заходом, лікар має обов'язок рятувати його життя всіма можливими в даній ситуації засобами. У випадку ж невжиття цих заходів, медичний працівник підлягатиме відповідальності за ненадання допомоги (артикул 162 КК Республіки Польща) [276, 257–258].

Видається, що в Україні це питання вирішується по-іншому. Лікар чи будь-який медичний працівник є зобов'язаний рятувати життя людини. Відповідно до ст. 43 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я » від 19 листопада 1992 року (з наступними змінами) згода інформованого в установленому порядку пацієнта необхідна для застосування методів діагностики,

профілактики та лікування. Щодо пацієнта віком до 14 років (малолітнього пацієнта), а також пацієнта, визнаного в установленому законом порядку недієздатним, медичне втручання здійснюється за згодою їх представників. У невідкладних випадках, коли реальна загроза життю хворого є наявною, згода хворого або його законних представників на медичне втручання не потрібна. Якщо ж лікарем не буде надана необхідна та можлива медична допомога, він підлягатиме кримінальній відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником (с. 139 КК України).

Ознака вбивства – заподіяння смерті іншій людині вказує також й на те, що не є вбивством позбавлення життя не людини, а якоїсь іншої живої істоти. Так, зокрема, не можна розглядати як вбивство позбавлення життя тварин чи інших живих істот. В зв'язку з цим постає теоретичне питання про те, чи може бути вбивством позбавлення життя клона людини. На нашу думку, ця проблема стосується питання про те, чи клон є людиною. Клон, як біологічна істота є людиною. Відповідно, він користується усіма правами людини. В доктрині українського кримінального права та правозастосувальній практиці є аксіомою, що життя кожної людини незалежно від її походження, кольору шкіри, віросповідання, майнового стану, соціального стану, національності, громадянства, статі, віку, стану здоров'я, суспільно-моральної характеристики та інших ознак в однаковій мірі охороняються кримінальним законом.

З цією ознакою тісно пов'язана остання ознака вбивства: вбивством є посягання на життя іншої людини. Однак, цю ознаку слід відрізнити від попередньої – заподіяння смерті іншій людині. Якщо ознака заподіяння смерті іншій людині вказує на наслідок діяння при вчиненні вбивства, то посягання на життя іншої людини вказує на спрямованість суспільно-небезпечного діяння, яким є вбивство, тобто на його предмет. Оскільки наслідок є ознакою об'єктивної сторони складу злочину, а предмет є окремою його ознакою, то, на нашу думку, доцільно розмежовувати ці дві ознаки.

Кримінально-правовій охороні підлягає лише людське життя, яке відповідно до ст. 3 Конституції України, є найвищою соціальною цінністю. Як уже зазначалося,

КК України, а так само КК і КК Республіки Польща охороняють життя будь-якої людини, незалежно від громадянства, національності, кольору шкіри, раси, віросповідання, статі, віку, політичних, релігійних чи інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання тощо. Кримінальний закон охороняє життя людини незалежно, також, від того, яку користь приносить ця людина суспільству. Життя літньої людини і новонародженого, талановитого вченого чи рядового службовця високо цінується державою та однаково охороняється кримінальними кодексами як України, так і Республіки Польща. Як вважає А. Цоль, не існує людини, життя якої було б виключено з правової охорони. Охороні підлягає будь-яке життя, навіть таке, яке не можна врятувати (наприклад, особа невиліковно хвора) [292, 237]. Верховний Суд Республіки Польща з цього приводу зазначив, що оскільки життя кожної людини незалежно від віку, стану здоров'я, знань, культури, сімейного стану та суспільної корисності є найвищою соціальною цінністю, недопустимим є оцінювання вартості життя потерпілого з огляду на зазначені вище або на інші подібні обставини, а також врахування їх при призначенні покарання [381].

В.О. Глушков акцентує увагу, що пропонує відобразити безпосередній об'єкт вбивства – життя людини у визначенні цього поняття [39, 42]. Інші вчені вважають, що розмежування в двооб'єктному злочині основного й додаткового безпосереднього об'єкта проводиться не за ступенем значимості об'єкта, а залежно від його зв'язку з родовим об'єктом злочинів даної групи. Життя людини є однаково цінним як у тому випадку, коли воно є основним безпосереднім об'єктом певного злочину, так і в тому випадку, коли воно є додатковим безпосереднім об'єктом певного злочину. Тому ми вважаємо цілком обґрунтованою тезу про те, що вбивство має місце у будь-якому випадку умисного протиправного, насильницького позбавлення життя іншої людини, яке є або єдиним безпосереднім об'єктом, або основним безпосереднім об'єктом, або додатковим безпосереднім об'єктом злочину. Водночас із законодавчого визначення поняття вбивства випливає, що злочин у цілому не може визнаватись вбивством, якщо він може вчинюватись як шляхом умисного

протиправного, насильницького заподіяння смерті іншій людині, так і шляхом будь-яких інших протиправних діянь, об'єктом яких є інші суспільні відносини [100, 209].

На думку авторів підручника з Кримінального права України, більш точним є використання у визначенні вбивства формулювання «діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть». Ці вчені зазначають, що використання такого формулювання, фактично визнає, що вбивство має місце лише тоді, коли життя іншої людини є: а) єдиним безпосереднім об'єктом злочину; б) основним безпосереднім об'єктом злочину; в) додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми [93, 147]. На думку Л.П. Брич, норми про умисні склади злочинів, де життя особи є основним або єдиним додатковим безпосереднім об'єктом, співвідносяться із загальною нормою про умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України), як спеціальні [26].

З приводу цього, В.М. Мамчур зазначає, що висновок про те, що життя іншої людини є «додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми», не впливає зі змісту формулювання «діяння, що посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть». З цього формулювання, так само як із формулювання «заподіяння смерті іншій людині», впливає лише те, що єдиним безпосереднім, основним безпосереднім або додатковим безпосереднім об'єктом вбивства є життя іншої людини. Тому використання у законодавчому визначенні поняття вбивства формулювання «заподіяння смерті іншій людині» є виправданим. У сукупності з указівкою на те, що вбивство є саме *умисним* заподіянням смерті іншій людині, законодавче визначення дозволяє відмежувати вбивство від інших злочинів, наслідком яких є смерть іншої людини [109, 21]. Висновок В.М. Мамчура, на нашу думку, видається дискусійним. Навряд, чи можна погодитися, що будь-яке умисне заподіяння смерті іншій людині буде вбивством. Так, не можна назвати вбивством вчинення терористичного акту, під час якого умисно заподіюється смерть одній чи декільком людям (злочин, передбачений ч. 3 ст. 258 КК України),

організацію або участь у масових заворушеннях, під час яких умисно позбавляються життя люди (злочин, передбачений ч. 2 ст. 294 КК України), застосування зброї масового знищення, що спричинило загибель людей (злочин, передбачений ч. 2 ст. 439 КК України) чи геноцид (злочин, передбачений ч. 1 ст. 442 КК України). Ці склади злочинів за своєю структурою є значно складнішими, ніж вбивство. Так, наприклад, що стосується геноциду, то як зазначає Л.П. Брич, вбивство є способом вчинення цього злочину [26]. Якщо ж дотримуватися позиції, яку висловив В.М. Мамчур, усі ці названі вище діяння, у випадку умисного заподіяння смерті потерпілим, слід назвати «вбивством», що, на нашу думку, не відповідає дійсності.

1.3. Класифікація умисних вбивств за кримінальним правом України та Республіки Польща

Вивчення будь-якого масиву явищ є більш ефективним та легким, якщо ці явища підлягають класифікації. Класифікувати – означає розподілити за групами, розрядами, класами. Виділяють наукову та законодавчу класифікацію вбивств. Під науковою класифікацією злочинів слід розуміти поділ злочинів за групами на підставі тих або інших істотних ознак, або поділ злочинів на однорідні групи. Загальні правила будь-якої класифікації як особливого різновиду логічної операції поділу обсягу поняття вироблені формальною логікою. Серед цих правил найбільш важливими є такі: 1) поділ об'єктів класифікації на види має здійснюватися за однією і тією самою підставою; 2) групи, що утворюються в результаті поділу не повинні пересікатися; 3) один і той самий «предмет» у межах даної класифікації не може бути віднесений до кількох видів одночасно.

Найбільш поширений критерій класифікації вбивств в кримінальному праві обох країн це ступінь їх тяжкості. Кримінальний право як України, так і Республіки Польща диференціює відповідальність за вбивство в залежності від наявності чи відсутності обтяжуючих або пом'якшуючих обставин. За ступенем тяжкості можна виділити наступні види вбивства: 1) вбивство без обтяжуючих і без пом'якшуючих обставин – основний склад умисного вбивства або просте вбивство; 2) вбивство при обтяжуючих обставинах – кваліфіковане вбивство; 3) вбивство при пом'якшуючих обставинах – привілейоване вбивство;

Така класифікація проводиться як за кримінальним законодавством, так і в теорії кримінального права обох держав.

Слід зазначити, що не всі науковці, погоджуються з використанням таких термінологічних зворотів, як «кваліфікований склад злочину» та «привілейований склад злочину», «умисне вбивство при обтяжуючих обставинах» та «умисне вбивство при пом'якшуючих обставинах».

В літературі неодноразово піднімалося питання щодо співвідношення термінів «обтяжуючі обставини» і «кваліфікуючі ознаки». В КК України 1960 року законодавець ототожнював ці поняття. Так, ст. 93 КК України 1960 р. мала назву

«Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах», а диспозиція ст. 94 цього ж кодексу була сформульована наступним чином: «умисне вбивство, вчинене без вказаних у статті 93 цього Кодексу ознак». Отже, терміни «обтяжуючі обставини» і (кваліфікуючі) «ознаки» вживалися як синоніми.

В КК України 2001 р. спостерігається інша побудова норм, що передбачають відповідальність за умисне вбивство. З'явилася одна стаття (ст. 115), в частині першій якої законодавець закріпив основний склад умисного вбивства, а в другій частині – без вживання такої термінології, як «обтяжуючі обставини», міститься опис різновидів кваліфікованого вбивства.

Пленум Верховного Суду України в постанові від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» продовжує вживати ці два терміни як синоніми. Так, в абз. 1 п. 5, абз. 1 п. 6, абз. 6 п. 17, п.п. 18, 20, 21 Пленум вживає термін «кваліфікуючі ознаки», а в абз. 5 п. 12, абз. 3 п. 17 – «обтяжуючі обставини» умисного вбивства, передбаченого ч. 2 ст. 115 КК України [150].

В даній роботі для позначення кваліфікуючих ознак умисного вбивства будуть використовуватись як рівнозначні терміни «обтяжуючі обставини» та «кваліфікуючі обставини».

Кримінальна відповідальність за основний склад умисного вбивства (просте вбивство) передбачена ч. 1 ст. 115 КК України та § 1 артикулу 148 КК Республіки Польща.

Вбивство при обтяжуючих обставинах передбачено ч. 2 ст. 115 КК України та § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща.

Кримінальне законодавство України передбачає 14 видів вбивств при обтяжуючих обставинах: 1) двох або більше осіб; 2) малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; 3) заручника або викраденої людини; 4) вчинене з особливою жорстокістю; 5) вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб; 6) з корисливих мотивів; 7) з хуліганських мотивів; 8) особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку; 9) вчинене з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення; 10) поєднане із зґвалтуванням або задоволенням статевої пристрасті

неприродним способом; 11) вчинене на замовлення; 12) вчинене за попередньою змовою групою осіб; 13) вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116-118 КК України; 14) з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості;

Щодо видів вбивств при обтяжуючих обставинах за кримінальним правом Республіки Польща, то тут слід зазначити, що попередні польські кримінальні кодекси 1932 та 1969 років не знали кваліфікованих видів цього злочину. Вони передбачали відповідальність лише за просте та привілейовані вбивства. В § 2 і 3 статуту 148 нині діючого КК Республіки Польща 1997 року передбачено наступні види вбивств при обтяжуючих обставинах: 1) вчинене з особливою жорстокістю; 2) вчинене в зв'язку з взяттям заложника; 3) вчинене в зв'язку із зґвалтуванням; 4) вчинене в зв'язку з розбоєм; 5) вчинене з мотивів, що заслуговують на особливе засудження; 6) вчинене з використанням вогнепальної зброї чи вибухових матеріалів; 7) вбивство одним діянням більше ніж однієї особи; 8) вчинене особою, раніше засудженою за вбивство;

В науці польського кримінального права виділення саме таких кваліфікуючих обставин викликає дискусію. Крім того, зауваження в польських науковців викликає різниця в розмірі покаранні між простим та кваліфікованим вбивством [273].

Вбивствами при пом'якшуючих обставинах в кримінальному праві України визнаються: 1) вбивство в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України); 2) вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України); 3) вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК України); 4) вбивство при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України).

Подібні види вбивств при пом'якшуючих обставинах передбачені й КК Республіки Польща: 1) вбивство в стані сильного душевного хвилювання, виправданого обставинами; 2) вбивство матір'ю своєї дитини під час пологів і під їх впливом; 3) еутаназія;

В українській літературі наявна класифікація вбивств за формою вини [116, 146; 26]. Однак, оскільки ми визначаємо вбивство лише як умисне позбавлення життя людини, то така класифікація втрачає зміст. Не проводиться класифікація вбивств за цим критерієм й в Республіці Польща з тих же причин.

В залежності від того, яке місце займають суспільні відносини щодо охорони життя в об'єкті злочину можна виділити загальні види вбивства та спеціальні види вбивства. До загальних видів вбивств, на нашу думку, слід віднести вбивства, де життя людини є єдиним безпосереднім об'єктом злочину чи основним безпосереднім об'єктом злочину. В українському кримінальному праві до загальних видів вбивств можна віднести злочини, передбачені ст.ст. 115–118 КК України. В польському кримінальному праві до таких вбивств слід віднести злочини, передбачені артикулів 148–150 КК Республіки Польща.

До спеціальних видів, на нашу думку, слід віднести вбивства, де життя є додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми.

В абзаці 6 п. 17 недіючої вже постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя й здоров'я людини» зазначається, що під умисними вбивствами слід розуміти й злочини, передбачені статтями 58, 59, 190-1 КК України 1960 р., а також злочини, відповідальність за які настає за ст. 60 і п. «в» ст. 234 цього Кодексу, якщо вони були поєднані з умисним позбавленням життя людини чи замахом на нього [147]. Отже, специфічними видами умисного вбивства вважалися: посягання на життя державного діяча (ст. 58); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 59); диверсія (ст. 60), якщо вона поєднана з умисним позбавленням життя людини; посягання на життя судді, працівника правоохоронного органу у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також члена громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовця у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з охороною громадського порядку (ст. 190-1); опір начальникові або примушення його до порушення службових обов'язків (ст. 234), якщо цей злочин поєднаний з умисним вбивством (п. «в» ст. 234).

Порівняно з КК України 1960 р., у новому КК України законодавцем були передбачені зміни, які стосуються видів вбивств. Що стосується злочинів, які відповідно до наведеної вище постанови Пленуму Верховного Суду вважалися

специфічними видами вбивства, то їх склади дещо в іншому вигляді збереглися й у новому КК України. У ч. 5 п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», як такі, що охоплюються поняттям «раніше вчинене умисне вбивство» віднесено посягання на життя державного діяча (ст. 112 КК України), посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348 КК України); посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379 КК України); посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400 КК України); опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством цих осіб (ч. 4 ст. 404 КК України); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України) [150]. Як видно, новелою є те, що деякі з цих складів злочинів розбито на два окремих склади злочину. Зокрема, це стосується складу злочину, ознаки якого в КК України 1960 р. були передбачені в ст. 190-1. Новим є й те, що законодавчі конструкції більшості з цих злочинів редакційно уточнені та доповнені новими ознаками.

В польському кримінальному праві виділяють такі спеціальні види вбивства: 1) вбивство військовополонених; 2) вбивство поранених; 3) вбивство військових капеланів, вчинені під час ведення бойових дій всупереч нормам міжнародного права (§ 1 артикулу 123 КК Республіки Польща). Крім того, артикул 118 КК Республіки Польща передбачає відповідальність за геноцид, однак вбивство виступає тут лише способом вчинення цього злочину. Ряд статей передбачають заподіяння смерті особі як кваліфікуючу ознаку. Однак, аналіз цих норм показує, що ставлення винного до заподіяння смерті потерпілому у цих випадках характеризується необережною формою вини, а, отже, віднести такі випадки заподіяння смерті до різновидів вбивства не можна.

Висновки до розділу 1

Кримінальна відповідальність за вбивство передбачена як в Республіці Польща, так і в Україні. Однак, КК Республіки Польща, на відміну від КК України, не дає законодавчого визначення вбивства. Поняття вбивства досліджується лише наукою польського кримінального права. Видається, що це є недоліком чинного КК Республіки Польща, оскільки законодавче визначення такого поняття як вбивство сприяє правильному розумінню та застосуванню кримінального закону в цій частині.

Однак, незважаючи на те, що в ч. 1 ст. 115 КК України міститься законодавче визначення вбивства, назвати його ідеальним не можна. По-перше, кримінальний закон визначає вбивство як умисний злочин. По-друге, під чинне законодавче визначення вбивства підпадає будь-який злочин, при вчиненні якого умисно заподіюється смерть іншій людині.

Позитивним слід визнати польський досвід, відповідно до якого вбивство є виключно умисним злочином. Необережне заподіяння смерті вбивством не називається. Такий підхід видається правильним, оскільки для обох злочинів (вбивство і необережне заподіяння смерті) характерним є один вид суспільно-небезпечного наслідку – смерті людини, але діяння, які призводять до нього, є істотно різними.

Для поняття вбивства в кримінальному праві України та Республіки Польща характерні наступні ознаки: 1) вбивство є діянням, яке може бути вчиненим як у формі дії, так і у формі бездіяльності; 2) вбивство є умисним діянням; 3) вбивство є протиправним діянням; 4) вбивство є насильницьким діянням; 5) вбивством є діяння, що посягає на життя іншої людини; 6) вбивством є діяння, що заподіює смерть іншій людині;

Виділення саме зазначених вище ознак, на нашу думку, відповідає і тим ознакам, які виділяються при характеристиці загального поняття злочину в теорії кримінального права.

З урахуванням викладеного, а також зробленого у попередньому підрозділі дисертації висновку, що *вбивством є умисне протиправне насильницьке діяння (дія*

чи бездіяльність), що посягає на життя іншої людини та заподіює їй смерть, вважаємо за необхідне. Назву ст. 115 КК України «Умисне вбивство» змінити на «Вбивство», оскільки, в такому випадку, вбивство інакше, ніж умисним, бути не може. Крім того, термінологічний зворот «умисне вбивство» в ряді статей КК, де він вживається, має бути замінений терміном «вбивство» (йдеться, зокрема, про ч. 2 ст. 22, ст.ст. 115–118, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438 КК).

Разом з тим, необхідно змінити назву та диспозицію ч. 1 та 2 ст. 119 КК України. Пропонуємо наступну її редакцію: «Стаття 119. Заподіяння смерті через необережність

1. Заподіяння смерті через необережність, – ...
2. Заподіяння смерті через необережність двом або більше особам, – ...».

Класифікацію вбивств в кримінальному праві України та Республіки Польща можна провести за одними й тими ж критеріями. Так, найбільш поширеніша класифікація цього злочину за ступенем тяжкості. На підставі цього критерію як в польській так і в українській науці виділяють наступні види вбивства:

1. Основний склад умисного вбивства (просте вбивство).
2. Вбивства при обтяжуючих обставинах.
3. Вбивства при пом'якшуючих обставинах.

Крім того, в залежності від того, яке місце займають суспільні відносини щодо охорони життя в об'єкті злочину можна виділити загальні види вбивства та спеціальні види вбивства.

До загальних видів вбивств слід віднести вбивства, де життя людини є єдиним безпосереднім об'єктом злочину чи основним безпосереднім об'єктом злочину. В українському кримінальному праві до загальних видів вбивств можна віднести злочини, передбачені ст.ст. 115–118 КК України. В польському кримінальному праві до таких вбивств слід віднести злочини, передбачені статтями 148–150 КК Республіки Польща.

До спеціальних видів слід віднести вбивства, де життя є додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є для законодавця пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя

конкретних категорій потерпілих були створені відповідні спеціальні норми. В КК України спеціальними видами вбивств є посягання на життя державного діяча (ст. 112 КК України), посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348 КК України); посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379 КК України); посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400 КК України); опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством цих осіб (ч. 4 ст. 404 КК України); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України). В польській науці кримінального права можна виділити такі спеціальні види вбивств: 1) вбивство військовополонених; вбивство поранених; вбивство військових капеланів вчинені під час ведення бойових дій всупереч нормам міжнародного права (§ 1 артикулу 123 КК Республіки Польща).

Розділ 2

ОСНОВНИЙ СКЛАД УМИСНОГО ВБИВСТВА ЗА КК УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

2.1. Об'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

Склад злочину характеризується елементами та ознаками. Їх часто ототожнюють. Однак, як зазначають В.Б. Малінін та А.Ф. Парфьонов, зміст цих категорій є різним [106, 7]. Елементи розчленовують склад злочину, характеризуючи його об'єктивні та суб'єктивні аспекти з чотирьох позицій: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони. Відсутність хоча б одного з цих елементів призводить до розладу системи та, відповідно, до відсутності складу злочину в цілому. Ознаки ж характеризують елементи складу злочину. Вони співвідносяться з елементами як властивості предмета із самим предметом.

Об'єкт злочину – одна з самих важливих і в цей же час найбільш складних та дискусійних проблем. Ще з часів римського права вважалося, що об'єкт – одна з основних характеристик, що дозволяють відмежовувати делікти публічного та приватного характеру і переслідувати перші в межах кримінального, а другі в межах цивільного права [130, 1].

Перш ніж приступити до характеристики об'єкта складу вбивства необхідно з'ясувати що ж, власне, слід розуміти під поняттям об'єкт злочину.

В радянській кримінально-правовій науці об'єктом злочину беззаперечно визнавалися суспільні відносини, на які посягає злочин. Однак, в останнє десятиліття це питання вирішується не так однозначно. Зокрема, С.Я. Лихова зазначає, що сьогодні в теорії кримінального права виділяють три найбільш загальні теоретичні підходи до визначення об'єкта злочину [104, 17–18]: 1) об'єкт злочину – це суспільні відносини; 2) об'єкт злочину – це правові блага (інтереси); 3) об'єкт злочину – це соціальні цінності.

Концепція суспільних відносин як об'єкта злочину знайшла своє відображення в роботах М.О. Бабія, Н.А. Беляєва, В.М. Белєконєва, Я.М. Брайніна, В.Я. Горбачесвського, О.М. Готіна, В.К. Грищука, М.Й. Коржанського, В.Л. Ортинського, М.І. Панов, В.Я. Тація, А.Н. Трайніна, Є.О. Фролова, І.І. Чугунікова та інших [47, 166; 16; 246; 43; 82, 21-26; 175, 10-17; 251; 46; 45; 14; 134, 4; 25, 70; 181, 123; 7, 49-53; 40]. При цьому, суспільними відносинами розуміють, переважно, охоронювані соціальними нормами відносини між суб'єктами, предметом яких є матеріальні чи нематеріальні блага (цінності), а в певних випадках і людина (люди) [47, 166].

А.В. Наумов вважає, що необхідно повернутися до теорії об'єкта злочину як правового блага, створеної ще в кінці минулого століття [126, 147; 155, 92]. Серед українських науковців таку позицію поділяє С.Б. Гавриш. На його думку, правове благо завжди піддається злочинному впливу, а тому цьому благу завдається шкода, яка може бути встановлена завдяки, насамперед, розумінню його як цінності. Саме від цінності правового блага як об'єкта залежить характер, зміст і розмір наслідків злочинного посягання особи. Наслідки злочину і є оцінкою ступеня враження охоронюваного правового блага і викликаних цим змін у дійсності, які мають вираз у конкретній кількісно-якісній категорії (тяжкі тілесні ушкодження, масова загибель тварин руйнування екосистем тощо) [36, 25–66; 35, 19–65]. Однак, слід зазначити, що С.Б. Гавриш не претендує на універсальність даного визначення змісту об'єкта злочину. Він вказує, що вся ця концепція спрямована на визначення об'єкта екологічних злочинів, а не об'єкта злочину як правового феномена, як елемента його юридичного складу [35, 62]. С.Я. Лихова, критикуючи позицію об'єкта злочину як правового блага, обґрунтовано, на нашу думку, зауважує, що злочин порушує не норму, яка регулює відносини, не благо, з приводу користування яким або реалізації якого ці відносини складаються і підносяться до рівня регулювання. Правова норма, що регулює відносини, не порушується, вона міститься в законодавстві, її порушити практично неможливо, а порушується можливість особи здійснити своє право, отримати, досягти того блага, тієї цінності, заради якої вона є суб'єктом відносин [104, 31].

Деякі українські науковці, зокрема, С. Миколаєнко, О.М. Кривуля, В.М. Куц, Є.В. Фесенко та інші, об'єкт злочину визначають як цінності, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно може заподіяти або заподіює істотну шкоду. При цьому, структурну основу цінностей утворюють потерпілі особи, їх інтереси і права, соціальні зв'язки та блага, що їм належать. На їх думку, суспільні відносини не можуть бути об'єктом злочину, оскільки вони є лише певною формою наукової абстракції, а тому самі по собі не існують і їм не може бути завдано шкоди [90, 127; 112; 89; 244].

Як вважає Є.В. Фесенко, суспільні відносини не є універсальною характеристикою об'єкта злочину, цими поняттями не можуть охоплюватися особисті блага людини: життя, здоров'я тощо. Злочин посягає і завдає шкоду цінностям (благам) [244].

У зв'язку із цим виникає запитання: чи існують об'єктивно, тобто незалежно від нашої свідомості, суспільні відносини і чи є вони конкретними?

Так, В.Я. Тацій визначає суспільні відносини як певні зв'язки між людьми (суб'єктами), які утворюються в процесі сумісної матеріальної або духовної діяльності [175, 10]. Як зауважив В.М. Белоконєв, суспільні відносини не є споглядальними абстракціями, виокремленими людьми в цілях зручності аналізу суспільного життя або експериментальними штучними утвореннями, а існують реально. Об'єктивний характер суспільних відносин полягає в тому, що вони не можуть бути довільно усунутими людьми, а діють незалежно від того, хочуть цього люди чи ні, пізнали вони їх чи ні [11; 16].

Ми підтримуємо позицію, що під час вчинення злочину самим суспільним відносинам заподіюється або створюється загроза заподіяння істотної шкоди. Як справедливо зазначає В.Я. Тацій, суспільні відносини – це цілісна система, певна єдність. Структурні елементи одного відношення можуть входити й в інші відносини. В конкретних суспільних відносинах вони повинні виконувати ті функції, які властиві лише їм. Якщо функції хоча б одного з елементів змінюються, змінюється й всі відносини як цілісна система. Це викликано тим, що зв'язок між елементами відносин настільки міцний, що будь-яка зміна одного з елементів як

наслідок тягне за собою зміну інших, а в кінцевому результаті й суспільних відносин в цілому [184, 76; 175, 19].

В науці польського кримінального права замість поняття «об'єкт злочину» вживаються рівнозначні поняття «предмет охорони» або «предмет злочину». Тобто, поділу на поняття «об'єкт злочину» і «предмет злочину» немає. В. Вольтер вважає, що предметом охорони чи злочину, є те, що має суспільну вартість, що охороняється кримінальним законом і на що посягає злочин. Будь який злочин повинен характеризуватися предметом охорони. Його відсутність робить кримінально-правову заборону беззмістовною, а вчинення злочину – неможливим [347, 41]. Й. Зіентек вважає, що суспільно-небезпечне діяння посягає на суспільні цінності, якими є суспільні відносини [395, 10]. Т. Лесько зазначає, що предметом злочину є суспільні відносини, що знаходяться під кримінально-правовою охороною [300, 54]. В. Вольтер вважає, що суспільні відносини можна визнати предметом злочину, якщо мова йде про злочин в загальному. Якщо ж розглядати окремі категорії злочинів, то тут виникають деякі труднощі. Неможливо, зазначає В. Вольтер, теорію суспільних відносин як предмета злочину застосувати до всіх злочинів (наприклад, до вбивства, оскільки життя людини, на яке посягає вбивство, не є жодним суспільним відношенням). В зв'язку з цим, вважає В. Вольтер, можна застосувати компромісний підхід, відповідно до якого загальним предметом охорони (злочину) є суспільні відносини, а предметом охорони окремих складів злочинів є щось інше. Такої ж думки додержується й І. Андреев [262, 169; 347, 42].

Однак, продовжує В. Вольтер, кращим видається інший підхід, який ні в якій мірі не применшує значення суспільних відносин. Достатньо як предмет злочину визнати певні суспільні цінності, які є основою суспільних відносин. Ці цінності можуть бути пов'язані з певними матеріальними чи нематеріальними предметами [308, 21; 347, 42–43]. Аналогічну позицію з цього питання займають К. Бухала та Р. Завлоцький. Вони зазначають, що посягання на суспільні відносини під час вчинення злочину здійснюється опосередковано. Вчиняючи злочин, особа заподіює шкоду або створює загрозу заподіяння шкоди суспільним цінностям, що визнаються такими традиційно, можливо протягом століть і до них належать етичні, утилітарні,

політичні, культурні, соціальні цінності тощо. Ці цінності є частиною складних суспільних [270, 195; 394, 140].

Видається, що такий підхід до змісту предмета охорони (предмета злочину) сьогодні є домінуючим в доктрині кримінального права Республіки Польща [287; 315, 163; 305, 107; 293, 29]. Таку ж позицію займає й Верховний Суд Республіки Польща, який у вироку від 26 вересня 2003 року зазначив: «Злочином є діяння (...), яке посягає на соціальні цінності, що визнаються суспільством і знаходяться під охороною не лише кримінального права, але й інших нормативних систем, в тому числі й моралі, традицій і національної гідності. Діяння, яке є злочином, повинно бути об'єктивно асоціальним в тому значенні, що завжди повинне бути направленим проти цінностей, що приймаються даним суспільством» [386].

Отже, в польській науці кримінального права, на відміну від української, домінуючою є концепція предмета охорони (предмета злочину) як суспільних цінностей, суспільних благ, які є окремими елементами суспільних відносин. Однак, в цей же час, науковці не відкидають концепції суспільних відносин як предмета охорони (предмета злочину).

Закон про кримінальну відповідальність охороняє не будь які суспільні відносини, а лише найбільш цінні, найбільш суспільно корисні з них. Тому, об'єкт складу злочину, на нашу думку, можна визначити як охоронювані законом України про кримінальну відповідальність (КК України) позитивні, особливо цінні (корисні) відносини, на які посягнув (посягає) злочин і яким заподіяна, заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода [47, 166].

Загальним об'єктом злочину є всі суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом (КК) України.

Родовий об'єкт складу злочину – це певне коло тотожних чи однорідних за своєю соціальною суттю суспільних відносин, що охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм. Такої позиції притримуються В.К. Грищук, В.Я. Тацій, Є.О. Фролов та інші вчені [44, 195; 246; 175, 85]. Однорідність відносин визначається не випадково, а на підставі різних критеріїв. Критерієм визначення однорідності об'єктів, наприклад, злочинів проти

життя та здоров'я є предмет, з приводу якого суспільні відносини, що є об'єктом цих злочинів, виникають – життя та здоров'я особи.

Багато непорозумінь в Україні та Республіці Польща у трактуванні родового об'єкта складу злочину (У Республіці Польща – груповий предмет охорони) виникають при виокремленні деякими авторами біологічної і соціальної сутностей людини. А.В. Кузнєцов, наприклад, визнає помилковою позицію М.А. Беляєва, відповідно до якої об'єктом злочинів проти особи можуть бути тільки суспільні відносини [98, 282]. Він стверджує, що об'єктом цих злочинів є особа як цілісна істота і як сукупність суспільних відносин, що її складають, і як явище природи, яке характеризується певними біофізіологічними і психічними ознаками [97, 64]. Аналогічного погляду на злочини проти особи дотримується Ю.А. Демидов [55] та деякі польські науковці [292, 236]. Такі позиції авторів видаються нам спірними. Слід зазначити, що біологічні властивості людини, зокрема життя, охороняються кримінальним правом не абстрактно, не поза суспільством, а в системі суспільних відносин. Кримінальним правом захищаються саме суспільні відносини, що забезпечують фізичні блага особи.

Треба погодитись з І.Я. Козаченком, який стверджує, що біологічна сутність людини поза сукупністю суспільних відносин не має для кримінального права самостійного значення [75]. Дійсно, необхідно визнати, що конкретні блага особи, матеріальним субстратом ряду з яких є певні фізіологічні процеси, являють собою певні суспільні відносини і саме в такій якості охороняються кримінальним законом.

У главі третій «Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності людини» Кримінального кодексу України 1960 р. було занадто широко окреслено коло суспільних відносин, що виступають родовим об'єктом складу вбивства. Саме тому для конкретизації родового об'єкта Є.А. Фролов, а пізніше й інші криміналісти пропонували поряд із родовим об'єктом складу злочину виділяти підгруповий (видовий) об'єкт, коли усередині великої групи однорідних суспільних відносин, що заслуговують єдиної кримінально-правової охорони, можна розрізнити більш вузькі групи відносин, які відбивають той самий інтерес учасників цих відносин або виявляють деякі тісно взаємозалежні інтереси того самого об'єкта. Такий

видовий об'єкт складу злочину співвідносився б з родовим як частина з цілим або як вид з родом.

Вважаємо, проте, що український законодавець, як зазначає В.Я. Горбачевський [40], вирішив цю проблему більш вдало, скориставшись досвідом своїх сусідів Російської Федерації та Республіки Польща. Кримінальний кодекс РФ 1996 р. як спеціальний об'єкт злочину відокремлює життя і здоров'я особи (глава 16), волю, честь і гідність особи (глава 17), статеву свободу і статеву недоторканість особи (глава 18). Фактично це означає, що відокремлені таким чином суспільні відносини розглядаються російським, а тепер і нашим законодавцем як окремі родові об'єкти певних груп злочинів. Аналогічно, в КК Республіки Польща злочини проти життя та здоров'я складають окремий розділ XIX Особливої частини. Ще раз підкреслимо, що такий підхід, з точки зору законодавчої техніки, видається більш прийнятним.

Родовий об'єкт злочину, як пише В.Я. Тацій, характеризує ще Кримінальний кодекс України 1960 р., «відбиває характер і соціальну значимість різноманітних груп суспільних відносин, які виступають об'єктом злочину, що дозволяє використовувати названу його властивість для послідовного розташування окремих розділів у межах Особливої частини Кримінального кодексу. З урахуванням цього на першому місці розміщено главу про державні злочини, потім – про державну і колективну власність, про злочини проти життя...» [175, 87].

Виходячи з цього, приєднуємось до позиції В.К. Грищука, підтриманої В.Я. Горбачевським про необхідність, виходячи з ст. 3 Конституції України, нового розташування розділів Особливої частини КК України в порядку *de lege ferenda*. Особливу частину повинен відкривати розділ «Злочини проти життя і здоров'я людини» [40]. На жаль, відсутнє таке розташування й в КК Республіки Польща. Особливу частину цього кодексу відкривають злочини проти миру, людяності, а також воєнні злочини, за ними сліднують злочини проти Республіки Польща, потім злочини проти оборонності держави і лише після них злочини проти життя та здоров'я.

Одним із показників набуття Україною ознак сучасної держави є нормативне визначення пріоритетів в ієрархії тих соціальних цінностей, які становлять основу життєдіяльності людського суспільства. Людина, її життя і здоров'я, права і свободи – центральна проблема будь-якого цивілізованого суспільства. Кримінальне право має базуватися на концепції прав людини, пріоритеті загальнолюдських цінностей, визнанні завдання кримінально-правової охорони прав і свобод людини як основного для кримінального права. Свідченням прагнення нашої держави до формування такого суспільства, затвердження демократичних принципів правління і життя стало законодавче визнання Україною прав і свобод людини. У загальній формі таке визначення наведене в ст. 3 Конституції України.

Отже, родовим об'єктом зазначеної групи злочинів є суспільні відносини, що виникають з приводу охорони життя та здоров'я людини.

Ми дотримуємося думки, що поняття «людина» й «особа», вжиті в чинному КК України, є рівнозначними. Не можна погодитися з думкою В.Я. Горбачевського, що поняття «особа» охоплює лише характеристику соціальних властивостей людини. У першу чергу «особа» – це людина. Тому, на наш погляд, хибною є думка, що особою може вважатися не будь-яка людина, а лише та, яка, одержуючи при народженні права і свободи, здатна самотійно ними володіти, користуватися, розпоряджатися, а також самотійно виконувати встановлені державою обов'язки [40]. Звідси, на думку Р.Д. Шарапова, не є особою в правовому змісті немовля, малолітній, неосудна людина, тому що вони не можуть повною мірою самотійно здійснювати свої права та обов'язки чи взагалі позбавлені цього внаслідок визнання їх недієздатними [254, 161]. При такому підході життя таких людей могло б випасти з під кримінально-правової охорони, оскільки, і в назві розділу другого Особливої частини КК України і в диспозиції ст. 115 КК України вживається поняття особа.

У той самий час інтереси таких людей не виводяться з-під кримінально-правової охорони розділу другого Особливої частини КК України, у назві якого фігурує слово «особа». Такі блага, як життя і здоров'я, підлягають абсолютній охороні з боку кримінального закону, незалежно від того, хто є їхнім суб'єктом – соціально зріла людина чи психічно хворий або немовля. Це є аксіомою в теорії і

практиці кримінального права. Саме з цим пов'язана необхідність зміни назви розділу «Злочини проти життя і здоров'я особи» на «Злочини проти життя та здоров'я людини», як це зроблено, наприклад, у Кримінальному кодексі Республіки Білорусь [40].

Не використовує терміну «особа» й КК Республіки Польща. Розділ XIX Особливої частини цього Кодексу називається «Злочини проти життя і здоров'я».

Можна розглядати ще один з варіантів назви цього розділу – «Злочини проти життя і здоров'я людини і громадянина». Проте він видається не зовсім вдалим з таких міркувань. Насамперед слід зазначити, що поняття «громадянин» указує на політико-правовий зв'язок людини з певною державою, що може не виправдано обмежити межі кримінально-правової охорони осіб, що перебувають на території України і не є її громадянами. Крім того, як відомо, ряд осіб з різних причин не мають громадянства взагалі. Громадянин, окрім того, це особа, що бере участь в політичному житті, має політичні права, свободи й обов'язки.

Життя та здоров'я людини визнається груповим предметом вбивства за кримінальним правом Республіки Польща [292, 235–237; 343; 295, 42–43; 306, 422–423; 262, 353–354].

Визначення родового об'єкта складу злочину, проте, можна вважати лише попереднім, оскільки констатація факту вбивства людини ще недостатня для висновку, що цей злочин необхідно кваліфікувати за відповідною статтею розділу II Особливої частини КК України. Відомо, що позбавлення життя може бути кваліфіковане й за статтями, що знаходяться в інших розділах Кримінального кодексу (спеціальні норми). Тобто в багатьох випадках питання про родову належність вчиненого злочину може бути остаточно вирішене після встановлення його безпосереднього об'єкта.

Істотне значення для правотворчої і правозастосовної діяльності має безпосередній об'єкт складу злочину. Безпосереднім об'єктом складу злочину є конкретні суспільні відносини, які безпосередньо потерпають від злочинного посягання. Хоча при посяганнях на життя людини безпосереднім об'єктом виступає

саме життя людини, але, водночас, порушуються і суспільні відносини, оскільки ці посягання спрямовані проти людини як суб'єкта суспільних відносин.

Більшість українських авторів дотримуються точки зору, відповідно до якої безпосереднім об'єктом складу вбивства є життя людини [114, 63]. Таку ж позицію займає і судова практика [194]. Деякі криміналісти вважають, що об'єктом складу вбивства є не життя людини, а особиста безпека потерпілого [13, 6], проте така позиція не знайшла підтримки в юридичній літературі. Останнім часом у юридичній літературі висловлюється судження, згідно з яким об'єктом складу вбивства є право на життя. Так, на думку О.М. Красікова, життя є природним благом людини, а закон нібито в підтвердження цього констатує право людини на життя; «таким чином, життя опосередковується правом» [87, 65]. Об'єктом злочинів проти життя, вважає автор, виступає право на життя, яке належить людині.

На наш погляд, такий підхід є спірним. Оцінюючи життя як невід'ємне право людини, навряд чи варто забувати про те, що в суспільстві існує комплекс соціальних засобів і методів його забезпечення. Право людини на життя – це лише один з елементів у системі суспільних відносин, що забезпечують існування людини. Цьому праву кореспондується обов'язок держави забезпечувати його реалізацію. До того ж, визнаючи об'єктом складу вбивства лише право людини на життя, принижується абсолютна соціальна цінність людини і її життя взагалі (як біологічної особи, наділеної розумом).

В зв'язку з цим С.В. Бородін зазначає, що термін «право» багатозначний й часто не має юридичного змісту. Тому, на думку С.В. Бородіна, нічого не додає, а лише ускладнює розуміння безпосереднього об'єкта посягання. Захист, передбачених законодавством прав, здійснюється за допомогою цілого комплексу суспільних відносин, які захищаються приписами кримінального права, а безпосередній об'єкт виражає їх сутність [24, 49].

Треба погодитися з Е.П. Побігайлом, який стверджує: «вказуючи на те, що об'єктом злочину є суспільні відносини, ми тим самим припускаємо, що кримінальний закон охороняє і суб'єктів цих відносин, що об'єктом злочину є також і особа – учасник суспільних відносин», а тому і її право на життя і можливість

реалізувати це право [141, 10]. Ні в яких відносинах, які охороняються одиничною нормою права, законодавець не має на увазі всі суспільні функції людини. Для встановлення безпосереднього об'єкта складу злочину необхідно завжди встановлювати соціальні функції людини.

Якщо визнати об'єктом складу злочину не людину як сукупність суспільних відносин, а людину як біологічну істоту, неможливо буде пояснити правомірність позбавлення життя людини, наприклад, при необхідній обороні. Один і той самий об'єкт не може бути поставлений під захист кримінального закону і в той же час не охороняються ним.

Безпосереднім об'єктом складу вбивства є не життя як сукупність біофізіологічних процесів, а життя як сукупність суспільних відносин, що забезпечують людині можливість жити. Крім того, як ми визначили в попередньому розділі, вбивство полягає у позбавленні життя іншої людини. Тобто, безпосереднім об'єктом вбивства є суспільні відносини, що виникають з приводу охорони життя іншої людини. Такої думки дотримуються, також, В.К. Грищук [46]. На підставі цього можна зробити висновок, що безпосередні об'єкти складів умисних вбивств, вбивства через необережність і доведення до самогубства, відповідальність за які встановлено в розділі II Особливої частини КК України, збігаються.

Правильне встановлення безпосереднього об'єкта вбивства має дуже велике значення при кваліфікації дій винного. На це неодноразово зверталась увага Верховним Судом України.

Зокрема, П. засуджено за умисне вбивство з корисливих мотивів під час розбійного нападу, замах на умисне вбивство та таємне викрадення чужого майна. Як зазначив суд, П. разом з Л. і М. розпивали спиртні напої у квартирі останнього. Коли Л. заснув, між П. та М. виникла сварка під час якої він побив М. кулаками а потім здавив шию потерпілого накинутим на неї простирадлом. Учинивши цей злочин, П., з метою вбити Л. та заволодіти його майном напав на нього і завдаючи ударів по голові знайденим у квартирі молотком став вимагати гроші. Проте, Л. вдалось втекти. Після описаних подій П. таємно викрав з квартири М. майно на суму 2850 грн.

У касаційній скарзі П. просив його дії перекваліфікувати з ч. 1 ст. 115, ст. 15 п. 6, 13 ч. 2 ст. 115, ч. 1 ст. 187 та ч. 2 ст. 185 КК України на ст. 121, ч. 2 ст. 125 та ч. 1 ст. 185 КК України мотивуючи це тим, що на життя потерпілих він не посягав, що і М., і Л. хотів завдати лише тілесних ушкоджень, тобто посягав лише на їх здоров'я. За таких обставин, на думку П., дій щодо потерпілих слід кваліфікувати як тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілому та легкі тілесні ушкодження.

Верховний Суд України зазначив, що вирішуючи питання про відмежування умисного вбивства від заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, необхідно враховувати, зокрема, характер і локалізацію ушкоджень, а також спосіб їх заподіяння. Заподіяння тілесних ушкоджень потерпілим свідчить про те, що вчиняючи злочинні дії П. посягав на їх життя [195].

В іншій справі Верховний Суд зазначив, що при визначенні об'єкта, на який здійснювалось посягання, слід виходити з сукупності всіх обставин справи, при цьому враховувати не лише кількість нанесених поранень, а й використані винним знаряддя і засоби вчинення злочину, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, його стосунки з потерпілим, які передували злочину, поведінку під час вчинення злочину, причини припинення злочинних дій тощо [196].

В доктрині польського кримінального права індивідуальним предметом охорони (безпосереднім об'єктом - в теорії кримінального права України) складу вбивства беззаперечно визнається життя людини [292, 235–237; 343; 295, 42–43; 306, 422–423; 305, 424–425; 262, 353–354; 294, 299]. Як зазначає Р. Кокот, людське життя має найбільшу вартість і займає найвище становище в ієрархії суспільних цінностей. Життя є єдиною невідтворююю та неповторною цінністю людини і, одночасно, є джерелом усіх інших прав людини. Право на життя належить будь-якій людській істоті і впливає з природи людства. Р. Кокот зазначає, що проблема охорони життя має два взаємопов'язані напрями. З одного боку вона включає проблеми, пов'язані з охороною людського існування як суб'єктивного права, а з другого – стосується життя як категорії універсальної та об'єктивної [295, 18].

Визнаючи ці два різні підходи до поняття життя Р. Кокот тим самим визнає, що життя охороняється кримінальним правом як суспільні відносини, а не лише як факт біологічного існування людини, хоча сам Р. Кокот терміну «суспільні відносини» по відношенню до об'єкта вбивства не використовує. Підтверджує цю тезу й позиція Б. Хировіча, який зазначає, що при оцінці вартості життя людини не можна залишати поза увагою й етичного статусу людини як особи. Вартість життя людини як особи великою мірою залежна від фізіологічних та аксіологічних його характеристик, ніж біологічних. Посягання на життя людини є не лише посяганням на живий організм, але й є посяганням на основну цінність, що становить основу нашого суспільства [271, 225].

Підкреслюючи важливість досліджуваного предмета кримінально-правової охорони, М. Цєсяк зазначає, що без життя немає людини, а без людини все, що є людське, втрачає сенс на підставі принципу *contradicto in adiecto* (протиріччя між поняттям, що визначає та поняттям, що визначається). Отже, людське життя має найвищу цінність і таку ж цінністю воно характеризується як предмет кримінально-правової охорони [272, 284].

Рішенням Конституційного Суду Республіки Польща від 28 травня 1997 року визначено, що демократична правова держава як основну цінність визначає людське життя. В демократичній державі людське життя повинно знаходитися під охороною Конституції на всіх етапах його розвитку [310].

Будь-яке суспільне відношення має певну структуру. До неї належать: а) учасники суспільного відношення; б) предмет суспільного відношення; в) соціальний зв'язок.

В кожному суспільному відношенні, як зазначає Є.О. Фролов, є не менше двох учасників [246]. Суб'єктами суспільних відносин є держава в особі компетентних органів, фізичні та юридичні особи як носії певних соціальних інтересів, прав і обов'язків, визначених нормою (нормами) права [47, 169]. Учасниками (суб'єктами) суспільних відносин, що виникають з приводу охорони життя іншої людини, є людина, право якої на життя охороняється та держава. Під час вчинення вбивства, винний, який не є безпосереднім учасником цих суспільних відносин, втручається в

них, заподіюючи шкоду життю іншої людини, яке охороняється державою. В такому випадку злочин вчиняється «ззовні».

В зв'язку з цим постає проблема охорони життя клонів. Клонування людини – це етична і наукова проблема кінця XX і початку XXI століття, що полягає у можливості формування і вирощування принципово нових людських істот, які би не тільки ззовні, але й на генетичному рівні відтворювали того чи іншого індивіда, сьогодні чи раніше існуючого. Технологія клонування в наш час ще не повністю є відшліфованою. Тут постає немало як теоретичних, так і суто практичних питань, які необхідно ще ви рішити. Проте вже сьогодні є методи, що дозволяють із певною мірою впевненості сказати, що в недалекому майбутньому ми можемо стикнутися з цією проблемою в реальному житті.

В науці вирізняють два типи клонування: репродуктивне та терапевтичне. Терапевтичне клонування передбачає клонування ембріона, розвиток якого закінчується через 14 днів і він використовується для отримання стовбурних клітин. Репродуктивне клонування передбачає повне відтворення живої істоти. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини» в Україні таке клонування заборонено. При цьому, дія цього Закону не поширюється на репродуктивне клонування інших організмів [66]. В Республіці Польща національним законодавством клонування людини не заборонено. Були спроби ввести кримінальну відповідальність за репродуктивне клонування людини, однак, вони були відхилені парламентом. В цей же час, Республікою Польща ратифікований Додатковий протокол до Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини, стосовно заборони клонування людських істот, який забороняє репродукційне клонування людини [57].

На нашу думку, питання про охорону життя клонів зводиться до питання про те, чи такий клон слід вважати технічним продуктом, матеріальною річчю чи все ж таки людиною, яка має право на життя і життя якої знаходиться під кримінально-правовою охороною. Якщо прийняти, що продукт репродуктивного клонування людини є предметом, річчю то, звичайно, посягання на його життя трактувалося б як

посягання на власність. Однак, ми схилиємось до думки, що у випадку успішного репродуктивного клонування людини такий клон слід визнати, як уже зазначається, людиною, на яку поширюються усі права і яка підлягає кримінально-правовій охороні як і народжена у природній спосіб людина. В такому випадку посягання на життя клона слід розглядати як посягання на життя людини, тобто вбивство. В користь такого вирішення цієї проблеми свідчить й те, що природі відомі випадки природного клонування людей. Йдеться, зокрема, про народження однайцевих близнюків.

Виникаючи між різними суб'єктами, відносини можливі лише з приводу загального, єдиного для них предмета. Предмет суспільних відносин, за кримінальним правом України, – це все те, з приводу чого існують відносини. Предметом суспільних відносин як об'єкта вбивства, на нашу думку, є життя іншої людини. Життя людини – це динамічний стан її організму, який полягає у неперервності процесів обміну матерією та енергією із зовнішнім світом. Проявом життя людини є харчування, дихання, виділення, збудливість, рух, ріст [191, 504].

Необхідно зазначити, що право людини на життя, в міжнародному праві не має абсолютного характеру, оскільки допускає можливість його позбавлення. Наприклад, Європейська «Конвенція про захист прав людини та основних свобод» (ст. 2) вказує, що позбавлення життя не є порушенням права на життя, якщо є наслідком виключно необхідного застосування сили: а) при захисті будь-якої особи від незаконного насильства; б) при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно перебуває під вартою; в) при вчиненні правомірних дій для придушення бунту або заколоту [79, 27].

Оскільки біологічне життя людини у будь-якому випадку є складовою об'єкта вбивства, то важливе кримінально-правове значення має визначення його початкового й кінцевого моментів. Кримінально-правова роль цих показників полягає насамперед у тому, що вони впливають або на кваліфікацію діяння як вбивства або на кваліфікацію вбивства як закінченого або незакінченого злочину (за правилами фактичної помилки).

Досить тривалий час у законодавстві України не було норми, в якій умовно визначався б початок життя людини. Такі критерії були вироблені в доктрині кримінального права.

На думку деяких вчених, життя плода людини після 28 тижнів – додатковий об'єкт незаконного проведення абортів, тому його смерть у результаті незаконної операції слід кваліфікувати як вбивство [39, 21].

Проте загальноприйнятим положенням у кримінально-правовій науці було й залишається те, що життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері. При цьому вважається, що не має значення для визначення цього моменту те, що дитина, яка народжується, ще не почала самостійного позаутробного життя і не відокремлена від черева матері [172, 6; 19, 6; 121, 36]. Так само це стосується і тих випадків коли дитина народжується за допомогою, так званого, кесарового розтину. Практично це означає, що позбавлення життя дитини під час її народження, тобто під час пологів її матері, визнається вбивством. Протиправне ж знищення плода людини до цього моменту розцінюється не як вбивство, а, залежно від обставин справи, як незаконне проведення абортів, або як тяжке тілесне ушкодження.

На наш погляд, вироблені в науці кримінального права критерії початку життя людини, згідно з якими життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері, не суперечать положенням, які існують у медицині. В п. 1.2 «Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості» затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я від 29 березня 2006 року № 179 зазначається, що живонародження – вигнання або вилучення з організму матері плода, який після вигнання/вилучення (незалежно від тривалості вагітності, від того, чи перерізана пуповина і чи відшарувалась плацента) дихає або має будь-які інші ознаки життя, такі як серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів [70]. Як видно, в Інструкції акцентується увага не на критеріях визначення, із якого моменту починається життя людини, а на критеріях, які вказують на те, чи народилася людина живою. В цьому аспекті можна було б погодитися з

Р. Шараповим, який вважає, що критерії живонародженості, закріплені у медичній інструкції, є оціночним показником того, що з медичної точки зору немовля дійсно народилося живим, а з юридичної точки зору воно було і є вже в процесі пологів суб'єктом права на життя [253].

Проте 26 квітня 2001 р. був прийнятий Закон України «Про охорону дитинства», в якому встановлюється дещо інший момент, із якого людина вважається такою, що має право на життя [65]. Згідно з цим Законом кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я. Отже, фактично в законодавчому порядку було закріплено, що у людини право на життя виникає з моменту повного вигнання або витягнення продукту зачаття з організму матері.

На наш погляд, із позицій кримінального права початок життя людини слід умовно пов'язувати з моментом початку фізіологічних пологів (у тому числі передчасних та штучно викликаних). Саме в цей момент є можливість позбавити життя дитину як окрему істоту, не заподіюючи при цьому фізичної шкоди її матері. Якщо ж вважати, що людина має право на життя з моменту її повного вигнання або витягнення з організму матері, то як у такому випадку кваліфікувати дії, спрямовані на знищення продукту зачаття в процесі пологів, коли він ще не повністю вигнаний або витягнений з організму матері? В такому випадку ці дії не можуть вважатися вбивством. Не можуть вони оцінюватися і як незаконне проведення абортів, оскільки аборт – це знищення продукту зачаття під час вагітності. Крім того, як незаконне проведення абортів можна кваліфікувати дії особи, які проведені за згодою жінки.

На наш погляд, критерії, які зазначаються в Законі України «Про охорону дитинства», мають й інші суттєві вади. Зокрема, на нашу думку, не можна пов'язувати момент, із якого людина має право на життя, із часом визначення такого моменту суб'єктом оцінювання. Очевидно, є неправильним й положення ч. 1 ст. 6 Закону про те, що, якщо дитина народилася живою, але нежиттєздатною, то вона не має право на життя. В цій частині положення Закону суперечать ст. 27 Конституції України, згідно з якою кожна людина має невід'ємне право на життя. В зв'язку з

цим, видається за необхідне виключити словосполучення «та життєздатною» з ч. 1 ст. 6 Закону України «Про охорону дитинства».

В польській науці кримінального права теж немає єдності щодо визначення моменту початку життя людини як предмета вбивства. З цього приводу в Республіці Польща існує декілька концепцій. Відповідно до першої з них, життя людини розпочинається з моменту повного або хоча б часткового відділення плода від матері (так званий, просторовий критерій). Згідно з іншою концепцією – найбільш розповсюдженою в теорії та на практиці – плід стає людиною з моменту початку самостійного дихання за допомогою легенів (фізіологічний критерій). Третя концепція ґрунтується на медичному критерії і визначає, що моментом початку життя людини є початок пологів. І, нарешті, четверта концепція визначає, що людина є предметом кримінально-правової охорони з моменту досягнення здатності до самостійного життя поза організмом матері [305, 425].

Найбільшій критиці в науковій літературі піддана остання концепція, оскільки вона стирає межу між народженою дитиною, а також ненародженим плодом, який вже досягнув здатності до самостійного життя поза організмом матері [296, 24–29]. Щодо інших концепцій, то Верховний Суд Республіки Польща встановив, що оскільки кримінально караним є вбивство дитини під час пологів (ст. 149 КК), то кримінально-правовій охороні підлягає дитина з моменту початку пологів. Тобто, цей же момент слід вважати початком життя людини [330].

Визначення кінцевого моменту життя буде розглянуто в наступному підрозділі при характеристиці суспільно-небезпечних наслідків умисного вбивства.

Оскільки в структурі суспільних відносин, що виникають з приводу захисту життя іншої людини предмет нематеріальний, то й самі відносини слід називати нематеріальними.

Соціальний зв'язок, як зазначає В.Я. Тацій, – це зміст суспільних відносин, дзеркало їх внутрішньої структури, в якому відображається їх суть та внутрішні якості [184, 77; 175, 58]. Ми підтримуємо позицію, що соціальний зв'язок – це певний об'єктивний, суспільно корисний взаємозв'язок суб'єктів цих відносин на ґрунті кореспондуючих їх прав і обов'язків, що проявляється у правомірній,

соціально значимій, позитивній поведінці цих суб'єктів [47]. Важлива ознака соціального зв'язку – обов'язок певної поведінки взаємопов'язаних, взаємодіючих суб'єктів. Це пояснюється тим, що в такій поведінці зацікавлені як усе суспільство, так і окремі його члени.

В суспільних відносинах, що виникають з приводу охорони життя іншої людини, соціальний зв'язок ззовні проявляється у вигляді встановленого державою обов'язку суб'єктів суспільних відносин не заподіювати шкоду життю іншої людини та природному праві цієї людини на життя а також праві вимагати від компетентних органів державної влади захисту свого життя та в праві вчиняти законні заходи до його захисту.

В суспільних відносинах, які виникають з охорони життя іншої людини, предмет суспільних відносин є предметом злочинного впливу, тобто тим елементом відносин, який підлягає безпосередньому впливу суспільно-небезпечного діяння і через який заподіюється шкода суспільним відносинам. Посягаючи на життя іншої людини, особа посягає на учасника суспільних відносин, що призводить до руйнації соціального зв'язку. Оскільки усі елементи суспільних відносин є між собою тісно взаємопов'язаними, в результаті цього шкода заподіюється усі суспільним відносинам в цілому. Це, на нашу думку, ще раз підтверджує тезу про цілісність системи елементів суспільних відносин та про те, що виключно окремі його елементи не можуть бути об'єктом злочину, оскільки в результаті суспільно-небезпечного діяння порушується єдина цілісність відносин.

В українській юридичній літературі досі залишається відкритим дискусійне питання щодо предмета злочинів проти життя.

М.І. Федоров одним із перших у радянській літературі (1957 р.) визнав людину предметом злочину [242]. Заперечуючи необхідність вироблення поняття безпосереднього об'єкта в кримінальному праві, тому що, на його думку, у ролі такого в кожному випадку вчинення злочину виступає окремий вид суспільних відносин, він пропонує людину при посяганнях на особу розглядати не як об'єкт злочину, а як предмет цього злочину. Його позиція знайшла своїх прихильників [175, 42].

М.Й. Коржанський вважав, що класифікація предметів злочину на людей, речі, тварини і рослини значною мірою полегшує встановлення видового предмета злочину, а він, у свою чергу, вказує на конкретний предмет злочинного впливу. Нічого не змінюється від того, що в багатьох складах злочинів немає вказівки на їх предмет. Вона відсутня у тих складах, у яких вплив на будь-який предмет означеного виду визнається рівноцінним для підстав кримінальної відповідальності. Наприклад, у статтях Кримінального кодексу про відповідальність за вбивство називається лише діяння та його наслідки. Наводити предмети злочину у цьому разі немає юридичного сенсу. У людини слід розрізняти її соціальну та біологічну сторони. Біологічне в людині – це предмет злочину, соціальне, її особистість – об'єкт [84, 35].

Із критикою відповідної позиції М.І. Федорова і його послідовників виступили деякі криміналісти. Так, Б.С. Нікіфоров стверджує, що життя, здоров'я і гідність особи є умовами, за «наявності яких тільки і можливе фізичне існування особи в суспільстві» [128, 118]. Це дозволило йому фізіологічний процес життя визнати безпосереднім об'єктом вбивства. Поділяє цю думку Е.П. Побігайло, який пише: «Слід вважати помилковою позицію деяких криміналістів щодо визнання людини предметом злочину. Людська сутність не є чимось абстрактним, властивим окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин» [141, 10]. Ця позиція знайшла підтримку серед науковців [154, 60; 182, 120]. На їх думку, підміна безпосереднього об'єкта злочину предметом при вбивстві, так само як і при вчиненні інших злочинів проти особи, призводить до того, що людина, як жива істота, постає у ролі предмета злочину. Це принижує її соціальне призначення – як фізичної особи, і як суб'єкта суспільних відносин. Цілим рядом злочинів заподіюється фізична шкода особі. Згідно з кримінально-процесуальним законодавством (ст. 49 КПК України) такі особи мають назву «потерпілі». В кримінальному праві України цей термін також вживається (наприклад, ч. 2 ст. 121 КК України). Ні в якому разі, вважають вони, не можна ототожнювати це поняття із предметом злочину. Водночас, кримінально-правове поняття потерпілого не слід зводити до процесуального поняття, оскільки існує велика кількість злочинів, які

мають потерпілого, але предметом злочину виступає дещо інше (наприклад, при вчиненні викрадення потерпілий завжди має місце, проте предметом злочину є майно). В.Я. Горбачевський зазначає, що предметом злочину слід розглядати благо, яким є життя, а не людину [40].

На нашу думку, позиція М.Й. Коржанського є обґрунтованою. Загальновизнано, що предметом злочину є те, з приводу чого вчиняється злочин. Людина є учасником суспільних відносин, що виникають з приводу охорони життя, однак, одночасно вона може бути і тим предметом, з приводу якого цей злочин вчиняється. І це зовсім не принижує її соціального призначення. Соціальна та біологічна сутність людини здавна виділяється в науці кримінального права. Соціальна її сутність, її цінність полягає в тому, що людина є учасником суспільних відносин. При вчиненні злочину спрямованого на позбавлення її життя ці суспільні відносини руйнуються, що є посяганням на об'єкт кримінально-правової охорони.

Однак, в цей же час, суспільні відносини з приводу життя людини руйнуються шляхом посягання на біологічну істоту – людину. Саме з приводу її біологічної суті вчиняється злочин. Ми вважаємо, що позиція про визнання людини предметом вбивства ні в якій мірі не суперечить теорії про суспільні відносини як об'єкт злочину. Людина одночасно може бути й учасником суспільних відносин як об'єкта злочину, й предметом цього злочину. При вчиненні вбивства особа, на яку здійснюється посягання, виконує двояку роль.

В цей же час, видається неправильним вважати предметом вбивства тіло людини або окремі його частини чи органи. Тіло людини та його органи позбавлено основної ознаки людини – життя. Саме життя робить людину як біологічною, так і соціальною істотою. Життя, як ми визначили вище, є предметом суспільних відносин, що становлять об'єкт вбивства.

В доктрині польського кримінального права людина беззаперечно визнається предметом вбивства [292, 241; 295, 28-30; 306, 424; 262, 355; 294, 299; 305, 425]. Предметом злочину визнається будь-який матеріальний предмет – особа або річ, на який винна особа скеровує своє діяння [315, 181; 278, 64]. Такий підхід до визначення предмета злочину, на нашу думку, є об'єктивнішим і

сприятиме кращому розумінню проблем складу вбивства в українській доктрині кримінального права.

2.2. Об'єктивна сторона основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

В.М. Кудрявцев та Г.В. Єпур визначають об'єктивну сторону злочину як процес суспільно-небезпечного і протиправного посягання на охоронюваний кримінальним законом об'єкт, послідовного розвитку тих подій і явищ, що починаються із злочинного діяння суб'єкта і закінчуються настанням злочинного наслідку чи загрози його настання [96, 9; 60]. Об'єктивна сторона злочину – це елемент складу злочину, який є сукупністю ознак (ознакою), що характеризують (характеризує) зовнішню сторону злочину і чітко визначені (визначена) нормою кримінального закону, яка закріплює даний склад злочину [47, 215]. Спільним серед усіх визначень є те, що об'єктивна сторона злочину – це зовнішній його прояв.

В польській науці кримінального права також спостерігається подібне розуміння об'єктивної сторони складу злочину. Так, І. Андреев зазначає, що під об'єктивною стороною слід розуміти зовнішню поведінку людини, наслідок цієї поведінки та обставини, при яких вона вчиняється. На його думку, об'єктивна сторона виконує провідну функцію у визначенні того, в чому полягає злочин. Коли досліджується будь-яка людська поведінка на предмет того, чи є вона злочином, тоді слід задати питання: що особа вчинила? Відповідаючи на це запитання слід дослідити ознаки об'єктивної сторони в тій чи іншій нормі Особливої частини кримінального права. Оскільки відображення ознак об'єктивної сторони в психіці винного є істотним для його свідомості, об'єктивна сторона й тут відіграє провідну роль для визначення суб'єктивної сторони [262, 115].

Р. Кокот називає об'єктивну сторону найобширнішим елементом складу злочину. Будь який злочин, зазначає він, вчиняється певним способом, при певних умовах, певними знаряддями та засобами та прагне до певних результатів. Звідси теж в об'єктивній стороні можна виділити ознаки, що характеризують діяння, його

наслідок, причинний зв'язок, час, місце вчинення злочину, його спосіб, засоби та знаряддя. Незважаючи на те, що кожному конкретному діянню характерні усі названі вище ознаки, диспозиції статей кримінального закону, що характеризують окремі склади злочинів, рідко описують усіх їх. Найчастіше вони характеризують або діяння, або наслідок, або і те і друге. І лише незначні положення кримінального закону посилаються на час, місце, спосіб вчинення злочину, знаряддя чи засоби [295, 44].

Характеризуючи ознаки об'єктивної сторони складу злочину, Л. Гардоцькі зазначає, що не всі вони мають однакове значення. Найважливішим є діяння винного, яке є необхідною ознакою будь-якого злочину, оскільки будь-який злочин – це діяння. Інші ознаки є факультативними і у диспозиціях не усіх статей вони описуються [278, 64].

Вбивство – злочин з матеріальним складом. В зв'язку з цим, його об'єктивна сторона включає в себе три обов'язкові ознаки: 1) діяння, яке полягає в посяганні на життя іншої людини; 2) наслідок у вигляді незворотньої смерті потерпілого; 3) причиновий зв'язок між діянням та наслідком.

Згідно зі статтею 11 КК України злочином визнається передбачене Кримінальним кодексом суспільно-небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), учинене суб'єктом злочину. Із цього випливає, що будь-який злочин – це діяння (дія або бездіяльність), яке є суспільно-небезпечним, протиправним, винним і вчиненим суб'єктом злочину.

У кримінальному праві під поняттям діяння розуміють як дію, так і бездіяльність, яке визначається сукупністю таких ознак: діяння повинне бути суспільно-небезпечним і протиправним, конкретним, свідомим та вольовим актом поведінки людини. Суспільна небезпека як об'єктивна властивість діяння полягає в здатності посягати на суспільні відносини, а саме заподіювати істотну шкоду цим відносинам або створювати реальну загрозу заподіяння такої шкоди: «Посягнути – це завжди означає нанести в тій чи іншій формі й мірі шкоду об'єкту: посягання, яке не несе із собою шкоди, перестає бути самим собою – воно вже не посягає» [181, 139]. Протиправність як ознака діяння полягає в тому,

що дія або бездіяльність мають бути зазначені в диспозиції конкретної статті Особливої частини КК. Злочином визнається тільки те діяння, яке передбачене кримінальним законом. Діяння завжди має конкретний характер і є конкретним актом поведінки людини, що відбувається у певній обстановці, місці та часі і завжди виявляється в конкретній дії чи бездіяльності [91, 106]. Без аналізу процесів, які протікають у психіці особи, як свідомість і волимість, схарактеризувати діяння взагалі неможливо [258, 6].

Ми підтримуємо позицію Н.М. Ярмиш, яка визначає співвідношення понять свідомість і волимість таким чином: «Не все усвідомлене волиме, але все волиме усвідомлене. Отже, свідомість і волимість не є самостійними ознаками діяння. Волимість не мислиться без свідомості, включає її в себе. Тому свідомість необхідно визнавати не паралельно з волимістю, а при характеристиці останньої [258, 15–16]. Далі Н.М. Ярмиш зазначає, що для визнання поведінки особи діянням у рамках об'єктивної сторони, достатньо переконатися, що в її свідомості відображений фактичний смисл вчинку. А завдання усвідомлення суспільної небезпеки дій, що провадяться, вирішується вже при аналізі суб'єктивної сторони [258, 36]. Дану позицію висловлювали у своїх роботах Н.Д. Дурманов [59, 39], Г.А. Злобін, Б.С. Нікіфоров [68, 89–90].

Таким чином, діяння (дія чи бездіяльність) визначається сукупністю ознак: суспільна небезпечність, протиправність, конкретний характер, волимість, яка усвідомлена особою, при цьому усвідомленість суспільного-небезпечного діяння вирішується вже при аналізі суб'єктивної сторони складу злочину.

Аналогічно як і в Україні, в Республіці Польща злочином є лише діяння (артикул 1 КК Республіки Польща). Як зазначає А. Цоль, діянням є лише така поведінка людини, що характеризується ознаками, які дозволять, відповідно до нашого цивілізаційного розвитку, покласти на неї кримінальну відповідальність за той відрізок реальності, який є її поведінкою [293, 22]. І. Андреев зазначає, що діяння є реальною дійсністю або відрізком реальності. Крім того, діяння повинно бути суспільно значимою поведінкою. Виділяючи інші ознаки діяння, І. Андреев зазначає, що діяння повинно мати свою мету. Навіть у злочинах, що вчиняються з

непрямим умислом або з необережності, діяння має свою мету, хоча мета злочину тут визначена бути не може. Справа в тому, зазначає І. Андреев, що наслідки, які настали, відрізняються від тих, які бажала винна особа. Винний, вчиняючи діяння, мав на меті інші наслідки, ніж ті, що настали. Крім того, діяння повинно бути вольовим. Вольове діяння, зазначає І. Андреев, означає, що винний мав вибір вчинити діяння чи відмовитися від його вчинення і прийняв своє рішення на користь діяння [263, 137–142]. І Столярчик пише, що діянням може бути лише така поведінка особи, яка є результатом її волі [326, 32].

В польській доктрині кримінального права, як і в українській, зазначається, що не є діянням механічні рухи людини. Крім того, діянням не можуть бути внутрішні переживання людини, її думки доки не будуть виражені назовні і реалізовані. В зв'язку з тим, Верховний Суд Республіки Польща у вироку від 1 жовтня 2003 року зазначив, що особливе значення при характеристиці діяння має зв'язок, що існує між психічними переживаннями людини та її поведінкою [375]. В іншій справі Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що відповідно до польського кримінального права не підлягає кримінальній відповідальності особа за один лише намір вчинити злочин [379].

Наукою та практикою польського кримінального права не визнаються діяннями також й рефлексивні рухи людини, якими особа не могла керувати, а також така поведінка особи, при якій тіло людини є лише знаряддям в руках іншої людини (наприклад, при гіпнозі). Не є діянням також й поведінка особи під впливом непереборного фізичного примусу (*vis absoluta*). Це положення підтримується як і в теорії кримінального права [326], так і під час практичного застосування його положень [370].

Не визнається, також, діянням в кримінально-правовому розумінні цього слова, також, відсутність рухів людини, викликана фізіологічними (наприклад, сильна втома, контузія, що виключають можливість надати допомогу іншій особі) або технічними (наприклад, відсутність інструменту, необхідного для виконання певної дії) причинами. Відсутність діяння може бути наслідком неотримання особою необхідних нервових імпульсів в результаті надмірного збудження, що

виключає можливість прийняття рішення про певні діяння (наприклад, стан шоку). Однак, може бути визнано кримінально-караним діяння доведення особи до ситуації, в якій виконання обов'язку стало не можливим [311].

Умисне вбивство відповідно може вчинюватись шляхом дії або бездіяльності. Як правило, вбивство вчинюється шляхом дії. Л.Д. Гаухман визначає дію як сукупність усіх рухів тіла, включаючи використання при цьому предметів зовнішнього світу, сил та закономірностей природи, а також при посередньому виконанні злочину дій інших осіб, що полягає в спрямованості і активному впливі на об'єкт злочину [38, 97–98]. Дії прийнято поділяти в науці на фізичні та інформаційні [62, 96]. Фізична дія виявляється у використанні фізичної сили, яка спрямована на здійснення злочинного посягання і на зміну тим самим зовнішньої, фізичної сфери об'єктів матеріального світу. Інформаційні дії полягають у такій суспільно небезпечній поведінці, яка спрямована на передачу відповідної інформації іншим особам і виражається в словесній формі, а також різноманітних діях, що несуть інформацію: значеннєвих жестів і виразних рухів. У той самий час для деяких злочинів характерним є поєднання фізичних і інформаційних дій [133, 16]. При вчиненні умисного вбивства дії винної особи в більшості своїй фізичні і спрямовані на порушення анатомічної цілісності або функцій життєво важливих органів іншої людини (нанесення ударів, вогнепальних поранень, утримання під водою тощо). Тобто фізичне насильство передбачає суспільно небезпечний протиправний вплив на організм іншої людини.

Разом з тим, вбивство може вчинюватися і шляхом психічного впливу на потерпілого. Наприклад, особі, що страждає на тяжку форму кардіологічного захворювання, надсилають неправдиву телеграму про смерть її близьких з розрахунку на те, що вона помре від серцевого нападу. Так і відбувається.

Психічний вплив матиме місце і у випадку схиляння особи, яка не розуміє значення і наслідків своїх дій, до спричинення собі смерті, або ж у разі гіпнотичного навіювання тощо [121, 37].

Умисне вбивство може бути вчинене і шляхом бездіяльності. Бездіяльність – це пасивна форма поведінки особи, що полягає у невчиненні нею конкретної дії (дій), які вона мала і могла вчинити в конкретних умовах [167, 93; 99, 150; 92, 110]. Бездіяльність відрізняється від дії фізичною стороною, а саме відсутністю рухів тіла і пов'язаного з ними використання предметів зовнішнього світу, сил і закономірностей природи і дій інших осіб.

В польській доктрині права визнається, що вбивство може бути вчинено шляхом дії, а інколи й шляхом бездіяльності [262, 354–355]. Опис діяння в диспозиції § 1 артикулу 148 КК Республіки Польща, що передбачає відповідальність за основний склад вбивства, є надзвичайно синтетичний. Законодавець не визначає способу вчинення злочину, зазначаючи лише, що винна особа повинна вбивати людину. Ознаки об'єктивної сторони цього злочину, як зазначає А. Цоль, полягають у будь-якому діянні винної особи, що призводить до смерті потерпілого, крім випадків, коли такі діяння утворюють спеціальні склади злочинів. Діяння, що утворює об'єктивну сторону злочину, передбаченого §1 артикулу 148 КК Республіки Польща, полягає в протиправному заподіяння смерті іншій людині.

Найчастіше смерть під час вбивства заподіюється внаслідок фізичного впливу на тіло людини, зокрема, шляхом завдання ударів, що є небезпечними для життя. Не виключено, також що смерть може бути заподіяна самим потерпілим внаслідок психічного впливу на нього, наприклад, винний переконав особу, що вона хворіє на невиліковну хворобу і довів її цим самим до самогубства, або схилив до самогубства з метою «перенесення» душі в рай чи на інші планети [292, 238].

В українській теорії кримінального права такі випадки не утворюють об'єктивну сторону складу вбивства, оскільки настання наслідку у вигляді смерті опосередковано діями особи, яка сама собі свідомо цю смерть заподіює. Ми вже зазначали, що самогубство відрізняється від вбивства перш за все тим, що при самогубстві особа приймає рішення піти з життя самостійно і, крім того, вчиняє діяння, яке позбавляє її життя. Такі випадки могли б підпадати під ознаки складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 120 КК України (доведення до самогубства), якби вони були вчинені одним із передбачених кримінальним законом способом. Однак,

ч. 1 ст. 120 КК України в нинішній редакції виключними способами доведення до самогубства передбачає жорстоке поводження з потерпілим, шантаж, примус до протиправних дій та систематичне приниження людської гідності. При цьому, як зазначає Верховний Суд України, доведення до самогубства передбачає наявність безпосереднього причинного зв'язку між фактом спроби самогубства та злочинними діями винної особи [197]. Так, як доведення до самогубства кваліфікується, наприклад, зґвалтування, внаслідок якого потерпіла вчинила самогубство [240].

Однак, поза кримінально-правовим регулювання залишаються випадки доведення до самогубства іншими способами, які є не менш суспільно небезпечними. Зокрема, згідно діючих норм кримінального права про вбивство та доведення до самогубства поза їх регулюванням залишаються випадки коли винний обманним шляхом переконав потерпілого закінчити життя самогубством. Такі випадки відомі практиці здавна. Так, ще в 1917 році відомий російський юрист Люблінський П.І. наводив приклад з судової практики, коли хлопець обманним шляхом переконав дівчину яка завагітніла від нього вчинити самогубство, пообіцявши їй, що він вчинить те ж саме, хоча не мав на меті цього робити [105, 220].

В зв'язку з цим, доцільним видається внесення доповнення до ч. 1 ст. 120 КК України, яким би був передбачений ще один спосіб вчинення цього злочину – обман.

Проводячи розмежування за об'єктивною стороною між вбивством та побиттям, що призвело до смерті потерпілого (злочин, передбачений § 3 артикулу 158 КК Республіки Польща), Апеляційний суд в Варшаві зазначив, що у випадку спільного нанесення ударів групою осіб потерпілому не має значення, який з ударів і ким нанесений став смертельним. В таких випадках необхідно встановити, чи мали намір винні особи заподіяти смерть потерпілому. У випадку, якщо дві винні особи спільно, з метою позбавити життя, наносять удари і заподіюють смерть потерпілому, вони обидва підлягають відповідальності за вбивство, незалежно від того, чий удар виявився смертельним [372]. Аналогічну позицію зайняв, також Верховний Суд Республіки Польща [378].

Тут слід зазначити, що подібно питання вирішується й в українській судовій практиці. Так, наприклад, колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України зазначила, що якщо учасники групи діяли узгоджено щодо декількох осіб і один із них позбавив життя чи вчинив замах на умисне вбивство одного потерпілого, дії кожного із співучасників мають розглядатися як умисне вбивство двох або більше осіб, вчинене за попередньою змовою групою осіб [198].

На нашу думку, така позиція судової практики є цілком правильною і не суперечить принципу персональної відповідальності. Адже, в даному випадку кожен із виконавців виконує частину об'єктивної сторони, їх дії є спільними та об'єднаними єдиним злочинним умислом, єдиним наміром. Вони об'єднують зусилля до досягнення спільного результату, до заподіяння суспільно-небезпечних наслідків.

В доктрині польського кримінального права дискутується питання про те, чи можна розглядати як вбивство діяння, що мало місце до народження потерпілого, якщо його наслідок у вигляді смерті дитини настав після її народження. В зв'язку з цим, А. Цоль зазначає, що якщо діяння, вчинене перед народженням дитини, має вплив на неї після її народження (наприклад, винна особа перед народженням дитини обробила отрутою її пеленки, якими мати, не знаючи про намір винного, огорнула дитину після її народження, внаслідок чого дитина померла), то в такому випадку вчинене слід кваліфікувати як вбивство. Якщо ж діяння, вчинене винною особою, заподіює шкоду дитині ще до її народження, внаслідок чого народжена дитина помирає (наприклад, дитина помирає відразу ж після народження внаслідок ушкоджень, отриманих під час невдалої проби переривання вагітності на ранньому її етапі), то дії винного слід кваліфікувати на підставі статуту 152 КК Республіки Польща (незаконне переривання вагітності) [292, 240].

На підставі статуту 2 та п. 1 ч. 2 статуту 44 Закону Республіки Польща від 20 червня 1997 року «Про дорожній рух» як вбивство слід кваліфікувати дії винного, який вчинив дорожньо-транспортну пригоду і втік з місця події, не надавши потерпілому необхідної допомоги, якщо він передбачав можливість, що

потерпілий внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, залишений без допомоги, помре і, принаймні, допустав, щоб такі наслідки настали [334].

Така кваліфікація є можливою у зв'язку з тим, що в КК Республіки Польща відсутня стаття про залишення в небезпеці. В цей же час, суб'єктом злочину, передбаченого артикулу 162 КК Республіки Польща, що передбачає відповідальність за ненадання допомоги, не може бути особа, яка сама своїми діями чи бездіяльністю поставила особу в небезпечне для життя становище. В Україні ж такі дії підпадають під ознаки злочину, передбаченого ст. 135 КК України (залишення в небезпеці).

Суспільно небезпечним наслідком при вбивстві є настання смерті потерпілої особи.

Кінцевий момент життя визначається настанням незворотної смерті, коли в результаті зупинки серця настали незворотні процеси в головному мозку й розпад клітин центральної нервової системи. Зазначаємо, що позиція щодо даного питання не є одностайною. Так, О.В. Бурко вказує на те, що «кінцевим моментом життя людини є смерть. При вирішенні питання – що вважати позбавленням життя при вбивстві, клінічну чи біологічну смерть потерпілого, слід виходити з того, що клінічна смерть – це не життя. У випадку, якщо потерпілого, який перебуває в стані клінічної смерті, вивели з цього стану, суспільно небезпечне діяння винної особи повинно вже кваліфікуватись не як умисне вбивство, а як замах на нього (при прямому умислі) або як заподіяння тілесних ушкоджень (при непрямому умислі)» [30, 9–10].

На наш погляд, ця позиція недостатньо обґрунтована. Якщо людина, перебуваючи у стані клінічної смерті, повертається до життя, то стверджувати про кінцевий момент життя людини (у стані клінічної смерті) неможливо. Крім того, не можна пов'язувати настання смерті лише з роботою серця. Як зазначав М.Й. Коржанський, «...з розвитком медичної науки і техніки з'явилась можливість поновлювати дихання і роботу серця через навіть тривалий час (були випадки – через два-три тижні й навіть через місяць) після настання клінічної смерті» [83, 11–12].

З нашої точки зору, найбільш переконливим є розуміння, що кінцевим моментом життя людини є настання незворотної смерті. Відповідно до ст. 15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 р. людина вважається померлою з моменту, коли встановлена смерть її мозку. Смерть мозку означає повну і незворотну втрату всіх його функцій [67].

Відповідно до абз. 1 розділу 1 «Інструкції щодо констатації смерті людини на підставі смерті мозку» затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я від 25 вересня 2000 р. № 226, смерть мозку – повне та незворотне припинення всіх його функцій, які реєструються при серці, що працює, та примусовій вентиляції легенів. Смерть мозку прирівнюється до смерті людини.

Від незворотної смерті потрібно відрізнити так звану клінічну смерть, коли, не дивлячись на припинення дихання та серцебиття, протягом дуже короткого часу життя в організмі не припиняється і його життєздатні функції можуть бути поновлені.

Сучасна наука польського кримінального права приймає поняття незворотної смерті людини. Цей критерій визначає, що моментом настання смерті є утворення невідворотних змін в мозку людини, що в подальшому роблять неможливим його функціонування. З цього моменту ч. 1 статті 9 Закону Республіки Польща «Про взяття, переховування та пересадження клітин, тканин та органів» [333] дозволяє трансплантацію органів людини. Не є смертю припинення дихання чи кровообігу. Клінічна смерть є відворотною. Сучасна медицина має в наявності відповідну апаратуру, за допомогою якої можна врятувати людину від клінічної смерті.

Однією з обов'язкових ознак об'єктивної сторони умисного вбивства є наявність причинного зв'язку між діянням винного і смертю потерпілого.

Питання про причинний зв'язок у теорії кримінального права є дискусійним. Теоретичні розбіжності з приводу його визначення, видів зумовлені, перш за все, природою проблеми, що містить глибоко філософський характер. Це означає, що причинний зв'язок визнається об'єктивним зв'язком між явищами, який існує поза і

незалежно від людської свідомості [96, 185–240; 176, 127]. Т.В. Церетелі зазначала, що причинний зв'язок встановлює лише об'єктивну межу відповідальності: не можна ставити питання про суспільну небезпеку діяння й винність особи, якщо діяння особи не сприяло настанню наслідків [248, 173]. Н.М. Ярмиш дійшла висновку, що причинний зв'язок виступає як ознака наслідку. Поки цей зв'язок не встановлений, іменувати якусь шкоду наслідком некоректно [260, 438].

Таким чином, при вирішенні питання про наявність чи відсутність причинного зв'язку слід виходити з того, що він є об'єктивним, існує поза і незалежно від нашої свідомості та є зв'язком, унаслідок якого діяння породжує і обумовлює виникнення наслідку.

Для кримінальної відповідальності за вбивство необхідно встановити, що суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті перебувають у причинному зв'язку із суспільно небезпечною дією у вигляді заподіяння смерті. У зв'язку з цим по кожній справі про вбивство необхідно встановити, що смерть є наслідком певної дії у конкретній обстановці їх вчинення. Оскільки зазначені злочини є злочинами з матеріальним складом, то момент їх закінчення визначається моментом настання суспільно небезпечних наслідків.

Як зазначають окремі науковці, смерть іншої особи повинна бути необхідним і закономірним результатом діяння, вчиненого особою, яку звинувачують у злочині. Якщо це діяння буде тільки однією з умов настання смерті і отже смерть є випадковим, а не закономірним результатом відносно діяння, можлива констатація відсутності складу злочину, або наявність іншого складу злочину, або замаху на вбивство [94, 127].

Найбільш типовим для вбивства є прямий (безпосередній) зв'язок. Наприклад, постріл в потерпілого тягне за собою його смерть. Значно складніше буває встановити причинний зв'язок, коли він носить непрямий (опосередкований) характер, і тут серед теоретиків немає одностайності.

Окремі науковці висловлюють думку, що при вбивстві не обов'язковим є «безпосередній характер причинного зв'язку між діянням та наслідком. На настання

смерті, крім діяння винної особи, можуть впливати й інші фактори, в тому числі дії третіх осіб чи поведінка самого потерпілого» [124, 331].

Інші вчені їм заперечують, обґрунтовуючи свою позицію тим, що керуючись цим твердженням, можна зробити помилку в кваліфікації, бо для визнання діяння вбивством неодмінною умовою є незаперечне встановлення неминучої смерті від дій винного, а «дії третіх осіб чи поведінка самого потерпілого» можуть виконувати лише факультативну роль і опосередковано впливати на прискорення чи уповільнення настання наслідку. «Не слід плутати безпосередність причинного зв'язку в юридичному тлумаченні вбивства і безпосередність (опосередкованість) дій (способів), що привели до настання смерті» [121, 38].

Так, вироком Жовтневого районного суду Миколаївської області С.В. засуджено за ст. 94 КК України 1960 року (умисне вбивство). Його визнано винним в тому, що він перебуваючи в стані сп'яніння під час сварки завдав дружині удар ножом у черевну порожнину. Незважаючи на надану допомогу, дружина в лікарні померла.

Заступник Голови Верховного Суду України порушив у протесті питання про зміну судового рішення та про перекваліфікацію дій С.В. зі ст. 94 (умисне вбивство) на ч. 3 ст. 101 КК України 1960 року (нанесення тяжких тілесних ушкоджень, що спричинило смерть потерпілому). Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду України визнала, що протест підлягає задоволенню, оскільки згідно матеріалів справи потерпіла померла не безпосередньо від тяжкого тілесного ушкодження, нанесеного винним С.В., а внаслідок ускладнень, що виникли після хірургічного втручання, на четверту добу після нанесення ушкоджень [235].

Причинний зв'язок при умисному вбивстві може носити непрямий характер і бути опосередкованим [78, 228]:

1) дією автоматичних пристроїв (годинниковий механізм, різноманітні уповільнювачі при вибуху);

2) очікуваними діями потерпілого, які можуть бути як правомірними (наприклад, розпакування адресатом посилки, що містить вибуховий пристрій, або

приведення в дію двигуна замінованого автомобіля потерпілого), так і неправомірними (наприклад, при свідомому підключенні в салоні автомобіля механічного пристрою, що позбавляє життя з розрахунку на те, що особа, яка незаконно заволодіє автомобілем буде позбавленою життя);

3) діями малолітнього або психічно хворого, які не усвідомлюють характер вчиненого;

4) дією природних сил (наприклад, залишення на морозі побитого до втрати свідомості потерпілого);

5) діями третіх осіб (наприклад, запізніле або некваліфіковане надання медичної допомоги потерпілому).

При цьому, якщо буде встановлений причинний зв'язок між діянням винного та наслідком у вигляді смерті потерпілого, то відповідно до абз. 2 п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про життя та здоров'я особи», тривалість часу, що минув з моменту заподіяння ушкодження до настання смерті потерпілого, для кваліфікації злочину як умисного вбивства значення не має [150].

Проблема причинного зв'язку є і залишається дискусійною також і в польській теорії кримінального права [322, 11]. Зазначається, що складність з'ясування причинного зв'язку полягає в тому, що він прямо не передбачений диспозицією статті, а впливає із її змісту. Оскільки існує діяння та його наслідок, то повинен, також, існувати й зв'язок між ними, навіть якщо про це прямо не зазначено в законі.

В польській доктрині кримінального права існує декілька теорій причинного зв'язку [315, 174–180]. Найстаршою є теорія еквівалентного причинного зв'язку (теорія однакового значення причин). Ґрунтується ця теорія на положенні, що наслідок становить суму причин, що його викликали. Усі ці причини, при цьому, є однаково важливими. Це значить, що будь-яка причина може викликати наслідок. В зв'язку з цим, серед причин смерті особи, яка була вбита пострілом з вогнепальної зброї можна буде виділити й осіб, які цю вогнепальну зброю продали винному, виготовили, спроектували її, а також винайшли порох.

Теорія адекватного причинного зв'язку полягає на твердженні, що винна особа повинна підлягати відповідальності не за всі наслідки свого діяння, а лише за найбільш типові. Слід зазначити, що укладачі чинного КК Республіки Польща були прихильниками саме цієї теорії. На це вони звернули увагу в обґрунтуванні проекту кодексу [340, 121].

Поряд з теорією адекватного причинного зв'язку розглядається теорія «релеванції», відповідно до якої причинний зв'язок необхідно розуміти так, як його розуміє теорія адекватного причинного зв'язку з тим, що не будь-який зв'язок має значення для кримінального права. М. Кулік зазначає, що дана теорія дозволяє усунути недоліки, які властиві теорії еквівалентного зв'язку, однак межі причинного зв'язку є занадто широкими [315, 179].

Крім того, в польській доктрині кримінального права існує теорія необхідних та випадкових наслідків. Вона полягає в тому, що для кожної причини існують необхідні наслідки (які обов'язково повинні настати) та випадкові (не повинні були настати). Винна особа повинна підлягати відповідальності лише за необхідні наслідки і не підлягає відповідальності за випадкові.

Відповідно до теорії суспільно небезпечного заподіяння причинний зв'язок необхідно встановлювати так, як на підставі теорії еквівалентного зв'язку, однак, винний повинен відповідати за заподіяння наслідку лише тоді, коли його поведінка була суспільно небезпечною.

В останніх роках науковці – криміналісти цікавяться теорією об'єктивного ставлення в вину. Ця теорія виходить за межі об'єктивної сторони складу злочину і стосується також його суб'єктивної сторони. Відповідно до положень цієї теорії причинний зв'язок буде мати місце в тому випадку, коли винна особа своєю поведінкою створила або збільшила небезпеку для об'єкта кримінально-правової охорони і небезпека ця була реалізована внаслідок посягання на об'єкт [282, 186; 274, 166; 301, 47]. М. Кулік зазначає, що ця концепція розуміє причинний зв'язок досить широко. Відповідно до її положень, у випадку, коли винна особа, керуючи транспортним засобом, перевищила швидкість та вчинила наїзд на пішохода, повинна підлягати відповідальності за порушення правил безпеки руху, навіть якщо

буде встановлено, що водій, якби не перевищував швидкість, при даних умовах все рівно не міг би уникнути наїзду, оскільки, порушуючи правила дорожнього руху, водій збільшив загрозу для життя та здоров'я інших учасників руху [315, 180].

2.3. Суб'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

Для того, щоб з'ясувати, хто може бути суб'єктом умисного вбивства необхідно, зокрема, розкрити поняття та ознаки загального суб'єкта злочину, визначити, якими рисами має бути наділена особа, що підлягає притягненню до кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину, встановити мінімальний вік, з досягненням якого особи можуть бути притягненими до кримінальної відповідальності за умисне вбивство.

Суб'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та основного складу вбивства за кримінальним правом Республіки Польща є загальним. Законодавче визначення загального суб'єкта злочину в українському кримінальному праві дано в ч. 1 ст. 18 КК України. Ним є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. З усіх чисельних рис особи злочинця закон виділяє лише такі, що свідчать про його здатність бути притягнутим до кримінальної відповідальності. Власне ті ознаки, як зазначає П.С. Дагель, і характеризують суб'єкта злочину [54, 9].

Польське кримінальне законодавство, на відміну від українського, не містить законодавчого визначення суб'єкта злочину. Підставою кримінальної відповідальності в польському кримінальному праві є вчинення суспільно небезпечного, винного та протиправного діяння, забороненого кримінальним законом під загрозою покарання. Кримінальний кодекс Республіки Польща передбачає, що злочин може вчинити лише людина. Для того, щоб людина могла бути притягнута до кримінальної відповідальності, вона повинна відповідати наступним критеріям [315, 183]: а) повинна досягнути відповідного віку;

б) повинна досягнути відповідного рівня розвитку (інтелектуального, емоційного, соціального, морального); в) її психічний стан під час вчинення суспільно-небезпечного діяння повинен забезпечувати усвідомлення власної поведінки та можливості керування нею.

Однак, це не означає, що лише людина може підлягати кримінальній відповідальності. 22 жовтня 2002 року польським парламентом було прийнято Закон Республіки Польща «Про відповідальність колективних суб'єктів за діяння, заборонені під загрозою покарання» [337]. Відповідно до цього Закону, кримінальній відповідальності підлягають юридичні особи, а також організаційні одиниці, що не мають статусу юридичної особи, однак, характеризуються окремими ознаками, що властиві для юридичних осіб. Відповідальність юридичної особи залежить від вчинення злочину фізичною особою, діяння якої надало або могло надати колективному суб'єкту якусь користь (майнову чи немайнову). Щоб можна було притягнути до відповідальності колективного суб'єкта, необхідно, щоб обвинувальний вирок відносно фізичної особи набрав законної сили. Юридичну особу можна притягнути до відповідальності лише за визначений перелік злочинів, передбачених ст. 16 зазначеного вище Закону. Серед цього переліку злочинів немає злочинів проти життя та здоров'я, зокрема вбивства. В зв'язку з цим, ми не вдаватимемося в детальний аналіз кримінальної відповідальності колективних суб'єктів за законодавством Республіки Польща та не підніматимемо дискусію, що ведеться з цього приводу в Україні.

Згідно із ч.1 ст. 19 КК України осудною визнається особа, яка під час вчинення діяння, передбаченого КК України, могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Осудність – це юридична передумова вини і кримінальної відповідальності, обов'язкова ознака суб'єкта злочину. Здатність розуміти фактичну сторону та соціальну значущість своїх вчинків і при цьому свідомо керувати своїми діями відрізняє осудну особу від неосудної. Злочин вчиняється під впливом цілого комплексу зовнішніх факторів, які відіграють роль причин та умов злочинної поведінки. Людина як мисляча істота з нормальною

психікою здатна оцінювати обставини, у яких вона діє, і з їх урахуванням вибирати варіант поведінки, який відповідає її цілям [100, 89].

Існує презумпція психічного здоров'я: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлена на підставах і в порядку, передбачених законом [123, 69]. І, відповідно, якщо такий розлад психіки буде встановлено, внаслідок чого особа не може усвідомлювати значення своїх чи керувати ними (тобто, буде визнана неосудною), така особа не підлягає кримінальній відповідальності.

Так, 23 червня 1998 року К. з метою заволодіння грошима малолітнього М. заманив його в підвальне приміщення будинку, де заволодів його грошима у сумі 10 грн. Коли М. спробував утекти, К. накинув йому на шию кабельний провід та задушив його. Суд дійшов висновку, що К. вчинив зазначені діяння в стані неосудності, що був викликаний розладом душевної діяльності. З таким рішенням погодився, також, Верховний Суд України [232].

У науці кримінального права осудність характеризують певними критеріями. Деякі автори виділяють медичний (біологічний) і юридичний (психологічний) критерії [186, 172–173; 123, 69], інші юридичний і психологічний [92, 126].

Юридичний критерій означає здатність особи розуміти фактичні обставини діяння, що вчиняється (усвідомлювати зовнішню сторону діяння і причинний зв'язок між ним і наслідком) та його соціальну значущість, тобто суспільно небезпечний характер вчиненого, а також здатність особи керувати своїми вчинками. Цей критерій осудності характеризується наявністю трьох ознак: інтелектуальної, вольової та емоційної, хоча законодавчу форму осудності становлять лише дві ознаки: вольова та інтелектуальна. Інтелектуальна ознака юридичного критерію осудності означає можливість особи під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпечність діянь, що вчиняються, та їх наслідки. Вольова ознака юридичного критерію полягає в здатності особи під час вчинення злочину керувати своїм діянням, тобто здатності людини діяти за своєю волею відповідно зі своїми уявленнями, бажаннями. Ця ознака відображає певний рівень «свободи волі» особи, її здатність діяти

відповідно до форми вини (умисно чи з необережності). Емоційна ознака юридичного критерію до формули осудності та неосудності не включається, але вона має враховуватися при визначенні осудності, оскільки в деяких випадках душевне захворювання породжує дефекти емоційних функцій, унаслідок яких особа й вчиняє суспільно небезпечне діяння. Це пояснюється тим, що розлад емоцій незмінно супроводжує або супроводжується розладом інтелекту або волі й самостійного значення не має. Тому, коли виникає значний емоційний розлад, як правило, наявний інтелектуальний або вольовий критерій неосудності [98, 376].

Медичний критерій осудності визначає стан психіки суб'єкта під час вчинення злочину, а саме відсутність певних психічних захворювань і недоліків розумового розвитку. Цей критерій має свої особливості: по-перше, цей критерій в законі про кримінальну відповідальність не зазначений, хоча він завжди мається на увазі; по-друге, за своїм об'ємом та змістом медичний критерій осудності значно ширший, аніж при неосудності. Він охоплює не тільки нормальний стан психіки людини, але й психічні аномалії, які не позбавляють здатності особи під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх дій, керувати ними. Інакше кажучи, вони не позбавляють здатності особи в конкретній ситуації синтезувати та реалізовувати стосовно певного випадку накопичений нею соціальний досвід, знання, вміння. Саме тому осудною може бути визнана людина як психічно здорова, так і психічно аномальна, але за умови, що розлади психіки не досягли такого ступеня й характеру, котрі охоплюються медичним критерієм неосудності. Але тут мають місце деякі істотні моменти.

Так, чинне кримінальне законодавство України містить норму, яка передбачає інститут обмеженої осудності. Згідно зі ст. 20 КК України підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Дана норма є новелою у кримінальному законодавстві. До прийняття чинного КК України та набрання ним законної сили в юридичній і медичній літературі висловлювалися

судження, що між станом осудності і неосудності не виключено існування чогось середнього, обумовленого особливим психічним станом людини. Але теорія обмеженої осудності, що має тривалу історію, не дістала широкої підтримки серед радянських юристів і медиків, хоча окремі вчені були й залишаються її прихильниками [190, 74–80; 5, 124–150].

Однак сучасні дослідники, спираючись на новітні наукові рекомендації судових психіатрів, справедливо зазначають, що вказані проблеми відверто перебільшені. Так, А.В. Наумов, заперечуючи аргумент про відсутність чітких клінічних критеріїв, переконливо довів, що останнє пов'язане з помилковою уявою про обмежену осудність як проміжний стан між осудністю та неосудністю, у той самий час, коли має йтися про обмежену осудність як різновид осудності й про те, що її юридичний і медичний критерії сповна визначаються [126, 193–194; 129].

На наш погляд, концепція „обмеженої осудності” заслуговує особливої уваги в доктрині кримінального права, так само як і право на існування в КК. Для повної аргументованої відповіді щодо доцільності існування норми, яка регламентує «обмежену осудність», необхідно визначити ступінь наукового освоєння проблематики психічних аномалій суб'єкта злочину, і це повинно стати предметом окремих наукових досліджень.

Вважаємо, що обмежена осудність є різновидом осудності, а не проміжним станом між осудністю та неосудністю. Обмежено осудна особа неповністю віддає звіт своїм діям і не може ними повністю керувати під час вчинення злочину, бо має психічний розлад, який обмежує інтелектуально-вольові можливості суб'єкта.

В Республіці Польща, як і в Україні, однією з умов кримінальної відповідальності є осудність особи. Існує презумпція, відповідно до якої особа, що досягла відповідного віку, з якого настає кримінальна відповідальність, є осудною. Тому, як зазначає А. Цоль, Кримінальний кодекс Республіки Польща не визначає поняття осудності та не визначає її критеріїв. Однак, польський Кримінальний кодекс визначає критерії та умови винятку з осудності – стан неосудності. Визначаючи неосудність, КК Республіки Польща виділяє як її джерела, так і її наслідки. Джерелами неосудності називають психічну хворобу, недоумство,

інший психічний розлад. Наслідками неосудності називають відсутність можливості під час вчинення діяння усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними [293, 452–456].

Порівнюючи польську концепцію неосудності з українською можна прийти до висновку, що джерела неосудності в доктрині польського кримінального права відповідає медичному критерію неосудності в українському праві, а наслідки неосудності в польському праві визначаються як юридичний критерій неосудності в українському праві.

В польській науковій літературі дискусійним є питання розмежування психічних хвороб та інших психічних розладів. Залишається не до кінця дослідженою етіологія цих хвороб і їх вплив на здатність особи усвідомлювати свої діяння чи керувати ними. Психічна хвороба, як і будь-яка інша хвороба, зазначає А. Цоль, є динамічним явищем з різною інтенсивністю в різний період часу, що залежить від різних факторів, зокрема від того, чи приймає особа ліки тощо. Можливі періоди, коли хвороба не перешкоджає ні інтелектуальній, ні вольовій стороні осудності. Тому, не можна сказати, що конкретна хвороба обов'язково повинна спричинити неосудність. В зв'язку з цим, в кожному конкретному випадку необхідно встановити, який вплив мала хвороба на психіку винної особи під час вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння і чи могла ця особа внаслідок хвороби усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними [293, 473–474]. До психічних хвороб відносять шизофренію, параною, маньякально-депресивні психози, епілепсію, деякі реактивні психози тощо. Не становлять психічної хвороби психопатії [317, 232].

Недоумство в польській доктрині кримінального права та психіатрії класифікують на вроджене та набуте. Раніше виділяли три стадії недоумства: ідіотію, імбецильність та дебільність. Сьогодні ж польська наука кримінального права та психіатрія користується іншою шкалою, в залежності від коефіцієнту інтелектуального розвитку: глибоке недоумство (IQ нижче 20), значне недоумство (IQ 20-34), помірковане недоумство (IQ 35-49), легке недоумство (IQ 50-69), обмеженість інтелектуального розвитку (IQ 70-84) [317, 204].

Іншими психічними розладами, в основному, вважають інші патологічні відхилення в психіці людини. Крім того, до таких розладів відносять деякі інші розлади, що не мають патологічного характеру, наприклад, різні психічні аномалії, що стосуються емоційної, вольової та мотивувальної сфери. Щодо цього Апеляційний суд в Кракові у вироку від 7 вересня 2005 року зазначив, що іншими психічними розладами, які впливають на осудність особи слід вважати не лише патологічні розлади, але й стани фізіологічні, наприклад, сильного душевного хвилювання, який в деяких випадках може значно обмежувати або взагалі виключати можливість як усвідомлення своїх дій, так і керування ними [363].

До інших психічних розладів в польській доктрині кримінального права відносять також розлади психіки, що є наслідком хвороби Альцгеймера, раку мозку, цукрового діабету, патологічне сп'яніння тощо. Деякі науковці сюди ж відносять вчинення діянь під впливом гіпнозу [347, 212].

Як вже зазначалось раніше, наслідками неосудності в польській доктрині кримінального права є нездатність особи усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Психічна хвороба, недоумство чи інший розлад психіки при неосудності спричиняються, що особа не здатна усвідомлювати негативне значення своїх дій для оточуючих, для суспільства. При вчинення вбивства особа може просто не розуміти, яке значення для кожної людини має її життя. Відсутність можливості керувати своїми діями має місце тоді, як зазначає А. Цоль, коли особа не може утриматися від неадекватної, протиправної та суспільно небезпечної поведінки або внаслідок того, що вона не усвідомлює її значення, або внаслідок того, що психічні розлади не дозволяють їй того зробити [293, 476].

КК Республіки Польща в §2 артикулу 31 передбачає також поняття обмеженої осудності. Відповідно до кримінального закону обмеженою осудністю є такий стан, коли особа під час вчинення злочину мала значно обмежену здатність усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними. Тлумачачи §2 артикулу 31 КК Республіки Польща, польські науковці вважають, що цей параграф слід розглядати в зв'язку із §1 цього ж артикулу, що визначає поняття неосудності, а тому зазначають,

що джерела обмеженої осудності, як і неосудності, є ті ж самі: психічна хвороба, недоумство та інші психічні розлади [293, 476–477].

Стан обмеженої осудності в Республіці Польща не виключає кримінальної відповідальності особи, а є обставиною, що пом'якшує покарання. Наприклад, при стані обмеженої осудності суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання [352], що за своєю суттю відповідає інституту призначення більш м'якого покарання, ніж це передбачено законом в Україні.

Відповідно до ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Слід враховувати: а) вік особи, яка вчинила злочин пов'язується з часом вчинення злочину і б) у кримінальному праві розрізняють два різновиди віку, з досягненням якого може наставати кримінальна відповідальність – загальний та знижений. Згідно зі ст. 22 КК України загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність визначений у 16 років. Частина 2 зазначеної статті передбачає вичерпний перелік складів злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність може наставати після досягнення особою 14 років. Цей перелік – вичерпний, він містить 82 склади злочинів. Характеризуючи ці склади злочинів слід відзначити, що порівняно із Кримінальним кодексом України 1960 р., чинний КК України передбачає кримінальну відповідальність з 14-ти років тільки за вчинення умисних злочинів (виключена норма, відповідно до якої до кримінальної відповідальності притягувалися особи цього ж віку за вчинення вбивства через необережність), виключена також можливість притягнення до кримінальної відповідальності з цього ж віку за вчинення умисного легкого тілесного ушкодження, як злочину невеликого ступеня тяжкості. Законодавець враховував відсутність життєвого досвіду та особливості розвитку мислення неповнолітніх, які не дають їм можливості передбачати однакові із дорослими заходи обережності, що, на наш погляд, цілком обґрунтовано.

Аналіз складів злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає після досягнення 14-ти років, дозволяє визначити, за якими критеріями вони виділені. З цього приводу в літературі висловлювалися різні думки. Так,

наприклад, Г.Н. Борзенков вважає, що ці злочини більш суспільно небезпечні (за винятком легкого тілесного ушкодження) та характеризуються умисною формою вини (за винятком необережного вбивства); у цьому переліку передбачені злочини, суспільна небезпека яких усвідомлюється підлітками у чотирнадцять років [169, 90].

В.Я. Тацій вважає, що в основу зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за ці злочини покладено такі критерії: а) рівень розумового розвитку, свідомості особи, які свідчать про можливість уже в чотирнадцять років усвідомлювати суспільну небезпеку і протиправність злочинів, передбачених у ч. 2 ст. 22 КК України; б) значну поширеність більшості з цих злочинів серед підлітків; в) значну суспільну небезпечність (тяжкість) більшості з цих злочинів [91, 132]. Більш обґрунтованою та повною, на нашу думку, є остання точка зору. Законодавець при визначенні переліку злочинів, передбачених ч. 2 ст. 22 КК України, на наш погляд, керувався, перш за все, соціально-психологічною оцінкою особи неповнолітнього. Він врахував можливості неповнолітніх, які досягли 14 років, засвоювати суспільно небезпечний характер норм-заборон, які передбачені у ч. 2 ст. 22 КК України. Засвоєння цих положень кримінального закону починається з засвоєння моральних норм: «не можна вбивати, наносити тілесні ушкодження, гвалтувати», «не можна грабувати, красти»; «не можна хуліганити» тощо. Ці норми пов'язані з сьогоденним життям, тому більшістю підлітків вони засвоюються легко та швидко.

Чинне кримінальне законодавство України має ряд недоліків, пов'язаних з визначенням віку особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Вік є не стільки хронологічною, скільки соціально-психологічною категорією [163, 71–115]. Підлітковий вік виключає стійкі погляди та переконання. Це період формування людини як особистості, орієнтації її на здійснення суспільно-корисних функцій в суспільстві [113, 44]. Однак, період формування особистості не пов'язаний однозначно з певним конкретним моментом в часі. Це досить довготривалий процес, пов'язаний з різноманітними зовнішніми факторами, що проявляються під впливом соціального середовища, а також внутрішніх

фізіологічних процесів. Як зазначає Сітковська О.Д., психологічною основою визначення нижньої межі віку, з якого настає кримінальна відповідальність є здатність і можливість підлітка [163, 102–103]:

а) вибирати мету та спосіб дій, усвідомлюючи себе членом суспільства, тобто враховувати наслідки своїх дій для інших людей;

б) усвідомлювати причинно-наслідкову залежність певного варіанту поведінки;

в) критично підходити до вибору певного варіанту поведінки;

г) свідомо приймати рішення про ту чи іншу поведінку.

Відповідно, перехід від однієї до іншої віковій стадії не є різким стрибком, оскільки як початок, так і їх кінець можуть зсуватися як в одну, так і в іншу сторону. В даному випадку, мова йде про вікову осудність.

В зв'язку з тим, видається що існує необхідність вивчення питання про можливість законодавчого закріплення в Україні інституту вікової неосудності, що дозволило б диференціювати відповідальність неповнолітніх, які внаслідок відставання в психічному розвитку не можуть в повній мірі усвідомлювати суспільно-небезпечний характер своїх дій чи керувати ними. Оскільки дане питання виходить за межі дослідження детальніше на ньому зупинятися не будемо.

Необхідність проведення дискусії з цього приводу зумовлена, також і тим, що Верховний Суд України при розгляді справи в порядку наглядового провадження зобов'язав всі інші суди у справах про злочини неповнолітніх, крім обставин, зазначених в ст. 64 КПК України, з'ясовувати стан здоров'я та загального розвитку неповнолітнього винного, а за наявності до того підстав – чи не вчинив він злочин у стані обмеженої осудності [193].

Чинним КК України максимальний вік з якого може наставати кримінальна відповідальність не встановлюється. Тому особи, які вчинили злочин у похилому віці та визнані осудними, підлягають кримінальній відповідальності. Однак їх вік може бути врахований судом як обставина, що пом'якшує покарання, бо згідно з ч. 2 ст. 66 КК України при призначенні покарання суд може визнати такими, що його

пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 тієї ж частини. Досягнення пенсійного віку, відповідно до норм КК України, може бути перешкодою для призначення деяких видів покарання. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 57 та ч. 3 ст. 61 КК України громадські, виправні роботи та обмеження волі не застосовуються до осіб, що досягли пенсійного віку; у ч. 2 ст. 64 КК України передбачено, що довічне позбавлення волі не застосовується до осіб у віці понад 65 років.

Інститут вікової неосудності закріплений в кримінальному праві Республіки Польща. Відповідно до артикулу 10 § 1 КК Республіки Польща, загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність в Республіці Польща, є 17 років. Однак, досягнення цього віку не означає, що така особа трактується на рівні з повнолітніми. Кримінальний закон для неповнолітніх осіб, що вчинили злочин, передбачає певні переваги. Зокрема, на підставі §4 артикулу 10 КК Республіки Польща до неповнолітніх осіб, що вчинили злочини невеликої тяжкості (так званий *występek*), кримінальний закон зобов'язує суди замість покарання застосовувати виховні або медичні заходи для неповнолітніх, якщо обставини справи свідчать про доцільність застосування таких заходів. Крім того, згідно з §2 артикулу 54 КК Республіки Польща до неповнолітнього не може бути застосоване покарання у виді довічного позбавлення волі. Також, § 1 артикулу 54 КК Республіки Польща зобов'язує суди при призначенні неповнолітнім покарання керуватися тим, щоб перевиховати неповнолітніх.

Кримінальне законодавство Республіки Польща, подібно як і України, за деякі, визначені в § 2 артикулу 10 КК Республіки Польща злочини, серед яких є і вбивство (передбачене §§1, 2, 3 артикулу 148 КК Республіки Польща), встановлює знижений вік з якого може наставати кримінальна відповідальність – 15 років. Однак, відповідальність за вчинення злочинів до досягнення 17 річного віку в Республіці Польща не є безумовною, як в Україні. Так, умовами такої відповідальності є: а) неповнолітній на момент вчинення злочину досяг 15 річного віку; б) він вчинив один із злочинів, передбачених §2 артикулу 10 КК Республіки Польща; в) обставини справи, а також ступінь його розвитку,

умови в яких неповнолітній виховується мають свідчити про доцільність притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності, особливо коли виховні заходи, що застосовувались раніше до неповнолітнього, не мали належного впливу.

Отже, на відміну від українського, польський законодавець враховував ступінь розвитку неповнолітнього при вирішенні питання про притягнення його до кримінальної відповідальності.

Польський законодавець врахував, що чим нижчий вік винної особи, тим менший ступінь усвідомлення своїх дій та можливості керувати ними у неповнолітнього. Як зазначає А. Цоль, особливо це стосується неповнолітніх, вік яких є наближеним до нижчої вікової межі, з якої настає кримінальна відповідальність. Часто в такому віці поведінка особи характеризується непристосованістю до правил суспільного співжиття, особа намагається виразити себе, зокрема, вчиненням суспільно небезпечних діянь тощо. Умова про необхідний ступінь розвитку неповнолітнього не буде виконана, наприклад, коли неповнолітній має обмежену здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними внаслідок відставання в психічному розвитку [293, 134].

Аналіз зазначених в §2 артикулу 10 КК Республіки Польща злочинів, відповідальність за вчинення яких настає з 15 років, дозволяє виділити наступні їх спільні ознаки: а) всі ці злочини є злочинами із загальним суб'єктом; б) всі ці злочини є умисними діяннями; в) всі вони характеризуються вчиненням насильницьких дій або спричиненням стану загальної небезпеки; г) всі вони посягають на найбільш важливі об'єкти кримінально-правової охорони.

Під обставинами справи, які б свідчили про доцільність притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності, відповідно до ст. 5 Закону Республіки Польща «Про провадження в справах неповнолітніх» [338] слід розуміти такі обставини, що вказують на ступінь деморалізації неповнолітнього, мотиви вчинення злочину, активність в злочинній групі, роль при плануванні та вчиненні злочинів тощо. Про важливість тих обставин для вирішення питання про притягнення неповнолітнього, який досяг 15 років, до кримінальної відповідальності

свідчить, також й судова практика Республіки Польща [385]. Визначаючи ступінь деморалізації неповнолітнього винного, суд повинен враховувати його поведінку в комплексі. З цього приводу, Апеляційний суд в Катовіцах зазначив, що вчинення одного неправомірного діяння ще не свідчить само по собі про високий ступінь деморалізації неповнолітнього. Деморалізація – це тривала тенденція до негативної поведінки: багаторазове, тривале порушення встановлених правил поведінки. Лише цілісна картина поведінки неповнолітнього, а не окремі її епізоди, можуть вказувати на ступінь його деморалізації [355].

При визначенні ступеня розвитку неповнолітнього особливе значення мають спеціальні дослідження, що проводяться на підставі артикулів 24, 25 Закону Республіки Польща «Про провадження в справах неповнолітніх» [338]. Ці дослідження покликані визначити, чи доцільно поміщати неповнолітнього винного у спеціальні медичні чи виховні заклади. З цього приводу Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що встановлення під час провадження справи повних даних про особу неповнолітнього, особливо про стан його здоров'я, ступінь психічного та фізичного розвитку, рис його характеру, а також його поведінки та ступеня деморалізації належить до основних обов'язків органу, що веде провадження у справі, оскільки відсутність тих даних робить неможливим винесення правосудного рішення щодо неповнолітнього [312].

Визначаючи умови, в яких неповнолітній виховується, необхідно враховувати відносини в сім'ї неповнолітнього, чи виховується він в повній родині, чи в сім'ї шанують суспільні цінності, чи має хтось негативний вплив на нього. Істотними визнаються також побутові умови проживання неповнолітнього, житлова та матеріальна ситуація членів його сім'ї. Особливе значення має, також середовище друзів неповнолітнього та тих осіб, з якими він постійно спілкується.

При вирішенні питання про притягнення особи, яка не досягла 17 річного віку, §2 артикулу 10 КК Республіки Польща зобов'язує враховувати, чи виховні заходи, які застосовувались до неповнолітнього раніше досягли своєї мети. Однак, це зовсім не означає, що притягненню до кримінальної відповідальності неповнолітнього обов'язково повинна передувати попереднє застосування

виховних заходів. Усі умови, передбачені §2 артикулу 10 КК Республіки Польща, враховуються в комплексі і якщо буде встановлено, що виправлення неповнолітнього є неможливим без притягнення його кримінальної відповідальності, то така відповідальність може наставати навіть якщо до нього раніше й не застосовувались заходи виховного характеру. На це звертає увагу також й судова практика [393; 381].

КК Республіки Польща, подібно як і КК України, не передбачає максимального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Це означає, що кримінальній відповідальності підлягає повнолітня особа будь-якого віку. Однак, досягнення літнього віку може свідчити про обставину, що пом'якшує покарання.

2.4. Суб'єктивна сторона основного складу умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща

Суб'єктивна сторона злочину – це елемент складу злочину, що становить сукупність певних ознак, які характеризують внутрішню сторону злочину, тобто психічну діяльність особи, безпосередньо пов'язану із вчиненням злочину. Ознаками суб'єктивної сторони є вина, мотив, мета та емоційний стан. При цьому вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину, а мотив, мета та емоційний стан – факультативними [47, 273–274].

Відповідно до ст. 23 КК України виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Основними категоріями, які характеризують вину, є її форма, зміст, сутність і ступінь. Розглянемо ці категорії.

Категорія форми відбиває внутрішній зв'язок і спосіб організації елементів та процесів як між собою, так і з зовнішніми умовами [53, 60]. Під формою вини розуміють установлене законом певне сполучення інтелектуальних і вольових ознак, які свідчать про ставлення винної особи до вчинюваного нею діяння (дії чи бездіяльності) та його наслідків [152, 88; 100, 301]. Кримінальний закон України встановлює такі форми вини, як умисел (ст. 24 КК України) і необережність (ст. 25 КК

України). У свою чергу, законодавцем умисел поділяється на прямий і непрямий, необережність – на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість. Юридичне значення форми вини залежить від її впливу на ступінь суспільної небезпеки діяння, а саме: форма вини а) являє собою суб'єктивну межу, яка відділяє злочинну поведінку від незлочинної (у випадках невинного заподіяння суспільно небезпечних наслідків та необережного вчинення діянь, караних лише в разі умисного їх вчинення); б) визначає кваліфікацію злочину у випадках, коли на її підставі здійснюється диференціація кримінальної відповідальності; в) є підставою для індивідуалізації покарання за діяння, які можуть бути вчиненими як умисно, так і з необережності [152, 90; 53, 60; 100, 305].

Розглядаючи вину, як ознаку, основного складу умисного вбивства, слід зазначити, що кримінальний закон встановлює умисну форму вини.

Зміст вини – це сукупність психічних елементів, у яких відбиваються (або можуть відбиватися) об'єктивні ознаки злочину і які виражають певне ставлення особи до цих ознак [53, 58]. Зміст конкретної вини – це зміст умислу або необережності в конкретному злочині, які визначаються конструкцією конкретного складу злочину [152, 87; 153, 27].

Найбільш поширеною формою вини є умисел. За вибічковими дослідженнями А.І. Рарога, частина умисних злочинів серед загальної кількості усіх злочинів складає 90–92 відсотки [153, 27]. Зміст умислу становить певне відображення психікою винної особи ознак суспільно небезпечного діяння. У кримінальному праві питання про те, які саме ознаки діяння повинні входити до змісту умислу, є спірним. З нашої точки зору, до змісту умислу повинно входити психічне ставлення особи до об'єктивних ознак складу злочину, передбаченого КК України, а також об'єктивних ознак, які обтяжують або пом'якшують покарання.

Як уже з'ясовано, злочин, передбачений ч.1 ст. 115 КК України, є умисними. Однак констатація даного факту ще не вирішує питання про вид умислу, з яким можуть вчинятися дані злочини. Згідно зі ст. 24 КК України умисел поділяється на прямий і непрямий.

Відповідно до ч. 2 ст. 24 КК України прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності),

передбачала його суспільно небезпечні наслідки й бажала їх настання, а відповідно до ч.3 ст. 24 КК України непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і, хоч і не бажала, але свідомо припускала їх настання.

При визначенні умислу (як і вини в цілому) законодавець використовує зміст інтелектуального і вольового елементів психіки. Інтелектуальний момент умислу (як прямого, так і непрямого) полягає: 1) в усвідомленні особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності); 2) у передбаченні його суспільно небезпечних наслідків. Вольовий момент умислу характеризується бажанням особою настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (при прямому умислі) або хоча й небажанням, але свідомим припущенням їх настання (при непрямому умислі). І.П. Лановенко підкреслював, що інтелектуальним і вольовим ознакам умислу притаманний тісний, можна сказати, органічний зв'язок, оскільки воля не лише взаємодіє із свідомістю, витікає з неї, але й в повному розумінні цього слова, спирається на неї [183, 169]. Інтелектуальні і вольові ознаки умислу глибоко пов'язані між собою, вони взаємодіють, утворюючи форму вини. Але їм притаманні й специфічні особливості. Так, А.Ш. Якупов зазначає, що коли інтелектуальні ознаки умислу відповідають на запитання, які фактичні обставини, що належать до складу конкретного злочину, були усвідомлені винним, то вольові ознаки відповідають на запитання про те, як ставилась особа до того, що нею усвідомлювалось [185, 118]. Розглянемо ці елементи відносно основного складу умисного вбивства.

Усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння означає розуміння особою як його фактичних ознак, так і соціального характеру [126, 209–210].

При вчиненні злочинів, які посягають на життя і здоров'я особи, умислом винного охоплюються дії, які спрямовані на позбавлення життя іншої людини або заподіяння шкоди її здоров'ю. Особа усвідомлює, що позбавляє життя іншу людину і (або) заподіює шкоду її здоров'ю.

Необхідним складником інтелектуального моменту умислу виступає усвідомлення особою соціального характеру свого діяння, тобто усвідомлення його небезпечності для суспільства, шкідливості для суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом. При посяганні на життя та здоров'я особи винний усвідомлює, що своїми діями він завдає шкоду відносинам, які забезпечують невід'ємні блага людини – життя і здоров'я, і які охороняються кримінальним законом, а саме життя і здоров'ю. П.С. Дагель зауважив, що за ставленням суб'єкта до діяння завжди приховується ставлення до об'єкта злочину [52, 29].

Будь-яка осудна особа, на думку О.П. Литвина та інших вчених, усвідомлює суспільну небезпеку своїх діянь. Питання про відсутність усвідомлення суспільної небезпеки своїх діянь може виникнути на практиці лише у поодиноких випадках: або внаслідок особливих якостей самого суб'єкта, або внаслідок особливої ситуації, до якої він потрапив [102, 5; 100, 308].

Усвідомлення суспільно небезпечного характеру злочину передбачає також і усвідомлення винним усіх фактичних властивостей вчинюваного діяння, тобто місця, часу, способу, обстановки та знарядь злочину, що включаються законодавцем в об'єктивну сторону, додатково характеризують дію чи бездіяльність, стають їх фактичними індивідуальними ознаками. Вина, таким чином, є і відбиттям у свідомості суб'єкта ознак об'єктивної сторони складу злочину.

Таку ж позицію займає й судова практика. Так, в одній справі Верховний Суд України встановив, що про наявність умислу на вбивство потерпілого свідчать, зокрема, спосіб заподіяння тілесних ушкоджень та локалізація поранень [199]. В іншій зазначив, що кількість, характер, локалізація, сила нанесення ножових поранень і знарядь вчинення злочину свідчать про спрямованість умислу на заподіяння смерті потерпілої, хоча вона не настала з незалежних від волі винного причин [200].

Передбачення особою суспільно небезпечних наслідків вчинюваного нею діяння як ознака інтелектуального моменту умислу посягань на життя та здоров'я особи полягає в тому, що особа передбачає можливість або неминучість настання встановлених кримінальним законом суспільно небезпечних наслідків, розвиток у

загальних рисах причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і цими наслідками [53, 89–94]. При вчиненні умисного вбивства особа передбачає як неминучість, так і можливість настання смерті іншої людини. Про передбачення неминучості настання вказаних наслідків може свідчити інтенсивність дій винного (сила удару, їх кількість), застосування такого знаряддя злочину, яким об'єктивно може бути заподіяна смерть, направленість дій винного на порушення життєво важливих органів, які можуть призвести до смерті або тяжкого тілесного ушкодження.

Вольовий момент умислу характеризується бажанням особою настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (при прямому умислі) або хоча й небажанням, але свідомим припущенням їх настання (при непрямому умислі).

Визнання того, що умисне вбивство може бути вчиненим як з прямим, так і з непрямым умислом, означає, що особа як бажає настання смерті іншої людини, так і не бажає, але свідомо припускає настання цих наслідків. У тих випадках, коли винний бажає настання суспільно небезпечних наслідків, він діє з якоюсь визначеною метою, наприклад помститися за неправомірну поведінку з боку потерпілого, покарати його за заподіяні страждання шляхом застосування фізичного впливу тощо. В інших випадках, при непрямому умислі, винний байдуже ставиться до наслідків своїх дій, вчиняючи злочин він допускає будь-які наслідки, у тому числі смерть.

Так, С.А. був визнаний винний у тому, що 29 липня 2005 року, будучи особою, яка раніше вчинила умисне вбивство та знаходячись в стані сп'яніння під час сварки з братом наніс йому 2 колото-різаних рани лівої бокової поверхні шиї та проникаюче поранення передньої поверхні грудей зліва з ушкодженнями сорочки та лівого шлуночка серця, що спричинило крововиливи у сорочку серця та ліву плевральну порожнину. Його дії судом були кваліфіковані за п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України. У касаційній скарзі С.А. просив його дії перекваліфікувати на ст. 119 КК України як вбивство вчинене з необережності, оскільки потерпілий С.М. сам наткнувся на ніж, який С.А. необачно тримав у руці. Верховний Суд України дійшов висновку, що доводи С.А. є необґрунтованими, оскільки на тілі потерпілого знаходяться 3 колото-різаних рани і що обставини справи й характер дій засудженого свідчать про те, що С.А., який ударив С.М. ножом у життєво-важливий орган – груди – з ушкодженням

серця, усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачав його наслідки та свідомо допускав заподіяння потерпілому смерті [201].

Польський законодавець не визначає поняття вини. Однак, на підставі аналізу положень чинного кримінального закону, можна прийти до висновку, що польське кримінальне право, на відміну від українського, стоїть на позиції нормативного визначення вини. Як зазначає М. Будин-Кулік, це впливає хоча б з того, що кримінальний кодекс умисел та необережність виною не називає, тим самим виключивши вину з суб'єктивної сторони складу злочину [315, 259]. В обґрунтуванні урядового проекту КК Республіки Польща з 1997 року зазначалось, що попередній кодекс 1969 року визначав вину як умисел чи необережність (*umyślność lub nieumyślność*). В КК Республіки Польща 1997 року йде мова про те, що діяння може бути вчинено умисно або з необережності [340]. Як зазначає А. Цоль, вина особи у вчиненні злочину буде встановлена лише тоді, коли буде встановлено що конкретна поведінка є протиправною, караною та містить всі елементи складу злочину [293, 104–105]. Л. Вільк стверджує, що не можна змішувати поняття суб'єктивної сторони та вини [344]. В зв'язку з тим, видається недостатньо обґрунтованою позиція П. Сердюка, який зазначає, що в теорії кримінального права Республіки Польща вина визначається згідно з психологічною теорією [161].

На думку А. Цоля, вина є докором, закидом, пов'язаним з вчиненням суспільно небезпечного діяння, що містить усі ознаки складу злочину [293, 104-105]. Однак, така позиція А. Цоля не є однозначною. Її не поділяє А. Вонсек, який вважає, що умисел чи необережність відіграють подвійну роль в структурі злочину: по-перше, вони відносяться до суб'єктивної сторони, по-друге, поряд з іншими обставинами вони впливають на вину, її вид (умисну чи необережну) та ступінь [341, 35]. Подібну позицію займають також А. Марек [303, 10], Л. Гардоцкі [277, 75].

Розбіжності в поглядах на вину серед польських вчених визначаються різницею між т. зв. «чистою» нормативною теорією вини та її різновидом – комплексною нормативною теорією. Як зазначає А. Цоль, можна, звичайно користуватися поняттями «умисна вина» та «необережна вина», але це суперечить самому визначенню вини, на яку впливають інші, а не лише суб'єктивні ознаки складу злочину, зокрема, суспільна

небезпека, ознаки об'єктивної сторони тощо. В свою чергу, віднесення умислу та необережності до ознак суб'єктивної сторони, а не до ознак вини, не виключає можливості впливу умислу чи необмеженості, як до речі й інших ознак складу злочину, на ступінь вини. Оскільки, як зазначає А. Цоль, слід розмежовувати зміст вини та обставини, що впливають на її ступінь [293, 105]. Відокремлення вини від суб'єктивної сторони мало на меті звернути увагу правозастосовних органів на необхідність самостійного встановлення вини незалежно від суб'єктивної сторони [340].

Суб'єктивна сторона визначає психічне ставлення винного до вчиненого діяння. Артикул 8 КК Республіки Польща зазначає, що злочин може бути вчиненим умисно або з необережності. Крім умислу та необережності до ознак суб'єктивної сторони відносять, також, мотив та мету [315, 194–195].

В §1 артикулу 9 КК Республіки Польща зазначено, що злочин вважається вчиненим умисно, якщо винний має намір його вчинити, тобто бажає його вчинити, або передбачаючи можливість його вчинення погоджується на це.

В польському кримінальному праві умисел визначається через намір (*zamiar*) винного. Як зазначає М. Будин-Кулік, намір означає поєднання свідомості та волі особи, які є направленими на реалізацію усіх елементів складу злочину: об'єкту, об'єктивної сторони та суб'єкта [315, 195].

КК Республіки Польща вирізняє два види наміру, які в доктрині кримінального права та в судовій практиці називаються безпосередній намір (*zamiar bezpośredni*) та евентуальний намір (*zamiar ewentualny*).

Безпосередній намір має місце тоді, коли особа хоче вчинити заборонене діяння. Ця форма характеризується свідомим бажанням особи вчинити злочин. Евентуальний намір має місце тоді, коли особа передбачає можливість вчинення злочину та згодна на це. У цьому випадку особа вдається до злочину лише для досягнення іншої мети (правомірної чи неправомірної), однак, усвідомлюючи, що, на її думку, досягти поставленої мети в інший спосіб, ніж через вчинення злочину, вона не може, особа погоджується на вчинення цього злочину. Евентуальний намір не виступає самостійно. Він завжди йде в парі з якимось іншим безпосереднім наміром, який не обов'язково

повинен мати кримінально-правове значення, хоча, звичайно й може бути направленим на вчинення якогось іншого злочину чи проступку [315, 196].

Згода на вчинення злочину, як зміст евентуального наміру, означає акцептування того стану, який може настати. Конструкція евентуального наміру є досить дискусійною в польській науці кримінального права. Існує декілька концепцій евентуального наміру: а) байдужість волі – винний сам не знає чи бажає вчинити злочин, чи ні, показуючи нейтральність волі [347, 127]; б) згоди – винний, навіть якщо би був впевненим, що злочинний наслідок настане, не відмовився б від вчинення свого наміру [350, 12]; в) ймовірності – винний уявляє собі, що реалізація його наміру з високим ступенем ймовірності може призвести до вчинення ним злочину і в нього відсутнє переконання, що вдасться уникнути цього [269, 57]; г) умовної волі – особа усвідомлює злочинний результат як можливий, але не такий, що обов'язково настане, не прагне його, але погоджується на його настання [302, 77]; д) ризику – винна особа реалізує свій намір, незважаючи на те, що усвідомлює ризик заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони [316, 211]; е) змішані.

Як зазначає П. Сердюк, фактично, вид умислу в польському кримінальному праві визначається за роллю безпосередньої мети винної особи. Якщо особа прагне вчинити злочин, а її безпосередня мета полягає в результаті, якого вона досягне вчинивши злочин, то це прямий умисел, а якщо особа прагне досягти мети віддаленої, але її досягнення, на її думку, неможливе без вчинення цього злочину, то має місце непрямий умисел. Такий підхід може занадто спрощено розумітися правозастосувачем, оскільки, наприклад, вбивство дуже рідко не має інструментального характеру, бо вбивця прагне не лише смерті особи, а й тих наслідків, які відчиняють йому шлях після того, як він позбавив життя цю людину. Тому, не зважання на внутрішнє ставлення винного до наслідків злочину через звичні категорії «бажання» чи «небажання» не дасть змоги визначити інтенції особи з точки зору ціннісного підходу, а це означає неадекватну оцінку вини [161].

Визначаючи необережність (*nieumyślność*) КК Республіки Польща (§2 артикулу 9) зазначає, що злочин вважається вчиненим з необережності, якщо

винний не мав наміру його вчинити, однак вчиняє його внаслідок недотримання обережності, що вимагається при даних обставинах, незважаючи на те, що можливість вчинення злочину він передбачав або міг передбачити.

Законодавець відмовився від відомого КК Республіки Польща 1969 року поділу необережності на легковажність та недбалість вважаючи, що цей поділ є позбавлений значення для практики [340]. Однак, як зазначає М. Будин-Кулік, критика ця не є слушною, а саме законодавче визначення необережності дозволяє й в подальшому виділяти ці два її види [315, 203].

Легковажність (або свідома необережність) полягає в тому, що винний передбачав можливість вчинення суспільно небезпечного діяння, але не мав наміру його вчиняти, припускаючи, що уникне його.

Недбалість (або несвідомо необережність) полягає в тому, що винний вчинив злочин в зв'язку з недотриманням правил обережності, хоча не мав наміру його вчиняти і міг би передбачити існуючу небезпеку, якби діяв відповідним чином.

Змістом необережності є відсутність наміру вчинити злочин. Необережність полягає на відсутності обережності. В польській доктрині кримінального права виділяються наступні критерії обережності: а) необхідні відповідні кваліфікації для вчинення тих чи інших дій; б) дія має бути вчинена за допомогою спеціальних знарядь чи засобів; в) дія має вчинена відповідним способом.

Вчинення діяння з необережності повинно бути вчинено з порушенням одного або декількох критеріїв.

Як вже зазначалось, вбивство за кримінальним правом Республіки Польща може бути вчинене лише умисно. Умисел може полягати як і в безпосередньому намірі (прямий умисел), так і в евентуальному намірі (непрямий умисел). Винна особа може вчиняти дії щодо потерпілого як з метою заподіяти їй смерть, так і з іншою метою (навіть, такою, що не має жодного кримінально-правового значення) з усвідомленням необхідності позбавлення життя потерпілого для реалізації своєї мети (безпосередній намір), або з передбаченням можливості заподіяння смерті людині і внутрішньої згоди на такий наслідок (евентуальний намір).

Вид умислу (наміру), з яким діяла винна особа, підлягає обов'язковому встановленню на підставі фактичних даних справи [371]. В судовій практиці Республіки Польща, як зазначає А. Цоль, намітились дві тенденції: згідно з однієї з них встановлення наміру (умислу) вбивства повинно відбуватися на підставі об'єктивних обставин справи. Згідно з іншою тенденцією, суди підкреслюють значення усього комплексу обставин справи для встановлення суб'єктивної сторони вбивства, зокрема, обставин, що характеризують особу винного, його ставлення до потерпілого тощо [292, 243].

Так, у вироку Апеляційного суду м. Лодзь вказано, що намір (умисел) вчинити вбивство може бути встановленим на підставі детального аналізу об'єктивної сторони складу злочину [369]. Таку позицію займає, також й частина науковців. Так, В. Радецькі стверджує, що удар в область тіла, де містяться важливі для життя органи, тобто в голову, шию, грудну клітку, живіт знаряддям, що здатне заподіяти небезпеку для життя людини і з силою, яка об'єктивно здатна викликати такі наслідки, як правило буде свідчити про евентуальний намір вчинити вбивство незалежно від того, чи ушкодження, що повстали, були небезпечними для життя [318]. У одному з вироків Верховного Суду Республіки Польща зазначено, що залишення сильно побитого потерпілого без найменшої спроби надати їй допомогу може бути розцінено як згода винного на настання смерті потерпілого, що є ознакою евентуального наміру [383].

Дещо по іншому це питання вирішується в вироку Верховного Суду Республіки Польща від 18 червня 1974 року. В ньому суд зазначив, що розташування ударів є елементом доказовим, що може свідчити про намір вчинити вбивство, однак, цим елементам не можна надавати властивостей беззаперечних доказів, що винний діяв власне з таким наміром. В такому випадку необхідно також дослідити й інші обставини справи, оскільки оцінка усіх обставин в комплексі дозволяє вірно встановити наявність наміру вчинити злочин [382].

Безпосередній та евентуальний намір (прямий та непрямий умисел) є, власне, тією ознакою, що дозволяє відрізнити вбивство від інших суміжних

складів злочинів. В зв'язку з цим, встановлення наміру, зокрема евентуального, має важливе значення та вимагає особливої обережності та уваги з боку суду. Як зазначив Верховний Суд Республіки Польща, висновки про евентуальний намір вбивства не можуть ґрунтуватися лише на фрагментарних фактах, що характеризують об'єктивну сторону, а повинні бути результатом аналізу всього комплексу об'єктивних та суб'єктивних обставин, особливо що характеризують відносини між винним та потерпілим, особу винного, його спосіб життя, мотиви, силу удару, глибину та напрямок рани, використане знаряддя тощо [388].

Для визначення наміру вчинити вбивство може мати значення, також й судимість винного за попередні злочини. На це звертає увагу Апеляційний суд в м. Вроцлав, який зазначив, що особистий досвід винного, що виникає з попереднього засудження за вбивство, вказує на те, що він міг передбачати, що сильне побиття та нанесення ударів ногами в грудну клітку слабшої за себе людини, зокрема, жінки, може призвести до настання її смерті [373].

Висновок про намір вчинити вбивство може бути зроблений й на підставі загального досвіду. Так, Апеляційний суд в м. Кракові зазначив, що залишення тяжко побитої, непритомної людини у воді, обличчям донизу є умисним діянням, направленим на позбавлення такої людини життя [357]. В іншій справі цей же суд визнав, що вогнепальна зброя є знаряддям, призначеним для ураження живої сили та заподіяння смерті людини. Якщо винний двічі вистрілив з вогнепальної зброї в область голови потерпілого, це достатньо свідчить про намір винного позбавити потерпілого життя [361].

Мотив злочину, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України, має досить вагоме практичне значення завдяки вирішальному соціально-психологічному і моральному змісту. Роль мотиву і мети виходить за межі суб'єктивної сторони цього складу злочину. Як вважає А.В. Савченко, тільки в поєднанні юридичних, соціальних, психічних і моральних чинників можна дати належну оцінку суспільно небезпечному діянню [156]. Мотив і мета злочину враховуються при визначенні характеру і ступеня суспільної небезпеки, при призначенні виду і розміру покарання та інше. Про необхідність з'ясування мотиву злочину, навіть у тих

випадках, якщо він не входить до складу злочину, ще на початку XX століття говорив Л.Є. Владіміров [33, 145]. Крім того, Кримінально-процесуальний кодекс України містить пряму вказівку щодо необхідності встановлення мотивів вчиненого злочину (п. 2 ч. 1 ст. 64 КПК України).

Мотив при умисному вбивстві може бути кваліфікуючою ознакою. Зокрема, кваліфікуюче значення мають корисливий та хуліганський мотиви.

Так, у справі П. Верховний Суд України зазначив, що суд першої інстанції не встановив у вироку, з яких мотивів вчинено вбивство, і неправильно кваліфікував його за ст. 94 КК України 1960 року [233].

В польській доктрині кримінального права, так як і в українській, теж існує багато визначень мотиву. Однак, всі вчені сходяться на думці, що мотив відповідає на питання чому особа вчинила злочин [315, 207].

Так само, як і в Україні, в Республіці Польща мотив може бути кваліфікуючою ознакою при вбивстві. Зокрема, кваліфікованим видом вбивства є вбивство з низьких мотивів.

Мотив злочину слід відрізнити від його мети. Мета злочину – це той уявний і бажаний суб'єктом кінцевий результат, якого він прагне досягнути, вчиняючи суспільно небезпечне діяння [47, 294]. С.В. Бородін та інші вчені вважають, що в деяких випадках мотив і мета злочину можуть між собою співпадати [22, 28]. З цього приводу Б.С. Волков та інші вчені зазначають, що різниця між мотивом і метою полягає в тому, що вони по-різному характеризують вольовий процес, відображаючи різні сторони його змісту. Мотив відповідає на запитання, чому людина так поводиться, чим вона керувалась при вчиненні злочину, мета ж визначає направленість діяння, результат, до якого людина прагнула [34, 84; 157, 25]. П.С. Дагель зазначає, що хоч мотив і мета злочину тісно пов'язані між собою і не можуть існувати одне без одного, вони не збігаються між собою. Якщо мотив характеризує суб'єктивну причину, психічне джерело злочину, то мета характеризує скерованість дій винного [52, 158]. На думку Д.П. Котова, збіг мотиву і мети може мати місце лише в найпростіших випадках, коли мотив спонукає окремі, часткові діяння і прямо збігається з тим, що саме досягається

внаслідок цих діянь [86, 25]. Наприклад, людина приймає їжу з тим, щоб втамувати голод. У злочинах, тобто в складних діяннях, слід розрізняти мотив і мету, хоч вони й взаємопов'язані та детерміновані.

Мета злочину, як і його мотив, теж може мати кваліфікуюче значення в Україні: зокрема, мета приховати інший злочин або полегшити його вчинення. В Республіці Польща мета кваліфікуючого значення при вбивстві не має.

Висновки до розділу 2

Питання об'єкта вбивства є дискусійним як в науці польського так і в науці українського кримінального права. Враховуючи викладені позиції, вважаємо, що родовим об'єктом умисного вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща є суспільні відносини, що виникають з приводу охорони життя та здоров'я людини. Безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що виникають з приводу охорони життя іншої людини, оскільки вбивство – це завжди посягання на життя іншої людини.

Структуру суспільних відносин, що є безпосереднім об'єктом складу вбивства, можна визначити наступним чином:

1. Учасниками (суб'єктами) суспільних відносин, що виникають з приводу охорони життя іншої людини, є людина, життя якої охороняється та держава. Під час вчинення вбивства, винний, який не є безпосереднім учасником цих суспільних відносин, втручається в них, заподіюючи шкоду життю іншої людини, яке охороняється державою.

2. Предметом цих відносин є інша людина як носій найціннішого блага - життя.

3. Соціальний зв'язок проявляється у вигляді встановленого державою обов'язку не заподіювати шкоду життю іншої людини та природному праві цієї людини на життя і, у зв'язку з цим, праву людини вимагати від компетентних органів державної влади захисту свого життя, а також праву вчиняти законних заходів до його захисту.

Посягаючи на життя іншої людини, особа посягає на учасника суспільних відносин, що призводить до руйнації соціального зв'язку. Оскільки усі елементи

суспільних відносин є між собою тісно взаємопов'язаними, в результаті цього шкода заподіюється суспільним відносинам в цілому.

Визнання людини учасником суспільного відношення з приводу охорони її життя ні в якій мірі не заперечує того, що ця людина не може бути предметом вбивства. В зв'язку з цим, вважаємо цілком обґрунтованою позицію польської доктрини кримінального права, відповідно до якої предметом злочину є особа або річ, на яку винний скеровує своє посягання. В застосуванні до досліджуваного складу злочину приходимо до висновку, що предметом вбивства є людина, на яку здійснюється посягання.

Поняття «об'єкт злочину» в доктрині кримінального права не застосовується. Замість нього застосовується поняття «предмет охорони», «предмет злочину». Переважна частина польських науковців вважають, що предметом охорони, предметом злочину є суспільні цінності.

Щодо об'єктивної сторони вбивства, то як в Україні, так і в Республіці Польща підходи до цього питання є подібними. Зокрема, в кримінальному праві обох держав традиційно вважається, що об'єктивна сторона основного складу умисного вбивства включає в себе три обов'язкові ознаки: 1) суспільно – небезпечні діяння, які полягають в посяганні на життя іншої людини; 2) суспільно – небезпечний наслідок у виді незворотної смерті потерпілого; 3) причиновий зв'язок між суспільно – небезпечним діянням та настанням суспільно – небезпечними наслідками у виді настання смерті іншої людини.

Однак, в кримінальному праві Республіки Польща дещо інакший підхід щодо розуміння ознак діяння цього злочину. Так, зокрема, в науці та практиці польського кримінального права як вбивство трактуються випадки, коли винний внаслідок психічного впливу на особу схилив її до самогубства. В Україні такі випадки становитимуть злочин, передбачений ст. 120 КК України, якщо вони були вчинені одним з передбачених способів: жорстоке поводження з потерпілим, шантаж, примус до протиправних дій та систематичне приниження людської гідності. Однак, такий перелік способів вчинення цього злочину не можна вважати достатнім. На нашу думку, в ньому бракує іще одного способу – обману. В зв'язку з цим,

доцільним видається внесення доповнення до ч. 1 ст. 120 КК України, яким би був передбачений ще один спосіб вчинення цього злочину – обман. Отже, пропонуємо статтю 120 КК України викласти наступним чином: «Стаття 120. Доведення до самогубства

1. Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій, систематичного приниження її людської гідності чи обману, – ...»

Суб'єкт основного складу умисного вбивства за кримінальним правом обох держав є загальним. Кримінальне право обох держав виділяє наступні ознаки цього елемента складу злочину:

1. Ним може бути лише фізична особа. Незважаючи на те, що в Республіці Польща діє Закон «Про відповідальність колективних суб'єктів за діяння, заборонені під загрозою покарання», кримінальна відповідальність таких суб'єктів за вбивство виключена на підставі ст. 16 цього Закону.

2. Ним може бути лише осудна особа.

3. Ним може бути лише особа, яка на момент вчинення злочину досягла встановленого законом віку. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство в Україні, відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України, настає після досягнення особою 14 років. В Республіці Польща за цей же злочин відповідальність настає з 15 років. Крім того, на відміну від українського, польський законодавець враховує ступінь розвитку неповнолітнього при вирішенні питання про притягнення його до кримінальної відповідальності. Відповідно до §2 артикулу 10 КК Республіки Польща, обставини справи, а також ступінь розвитку неповнолітнього, умови його виховання мають свідчити про доцільність його притягнення до кримінальної відповідальності, особливо коли виховні заходи, що застосовувались раніше до неповнолітнього, не мали належного впливу. Видається, що польський досвід з проблем вікової неосудності заслуговує на подальше вивчення на предмет можливої його імплементації в українське законодавство.

Злочин, передбачений ч. 1 ст. 115 КК України, як і вбивство за кримінальним правом Республіки Польща, може бути вчиненим лише умисно (з прямим чи непрямим умислом).

Вчиняючи вбивство з прямим умислом, винна особа усвідомлює суспільну небезпеку своїх дій, передбачає можливість настання наслідків у вигляді смерті іншої людини та бажає настання таких наслідків. Вчиняючи вбивство з непрямим умислом, винний усвідомлює суспільну небезпеку своїх дій, передбачає можливість настання наслідків у вигляді смерті іншої людини і хоч не бажає заподіяння смерті людини, але свідомо допускає такий наслідок.

Усвідомлення суспільно небезпечного характеру злочину передбачає також і розуміння винним усіх фактичних властивостей вчинюваного діяння, тобто місця, часу, способу, обстановки та знарядь злочину, що включаються законодавцем в об'єктивну сторону, додатково характеризують дію чи бездіяльність, стають їх фактичними індивідуальними ознаками.

Передбачення особою суспільно небезпечних наслідків вчинюваного нею діяння полягає в тому, що при вчиненні умисного вбивства особа передбачає як неминучість, так і можливість настання смерті іншої людини. Про передбачення неминучості настання вказаних наслідків може свідчити інтенсивність дій винного (сила удару, їх кількість), застосування такого знаряддя злочину, яким об'єктивно може бути заподіяна смерть, направленість дій винного на порушення життєво важливих органів, які можуть призвести до смерті або тяжкого тілесного ушкодження.

У тих випадках, коли винний бажає настання суспільно небезпечних наслідків, він діє з якоюсь визначеною метою, наприклад помститися за неправомірну поведінку з боку потерпілого, покарати його за заподіяні страждання шляхом застосування фізичного впливу тощо. В інших випадках, при непрямому умислі, винний байдуже ставиться до наслідків своїх дій, вчиняючи злочин він допускає будь-які наслідки, у тому числі смерть.

Караність основного складу умисного вбивства в Республіці Польща є більш суворим ніж в Україні. Відповідно до параграфу 1 артикулу 148 Республіки Польща таке вбивство карається позбавленням волі на строк від 8 до 25 років, або довічним

позбавленням волі, а за КК України (ч. 1 ст. 115) – позбавленням волі на строк від 7 до 15 років.

Розділ 3

**СКЛАДИ УМИСНИХ ВБИВСТВ
ПРИ ОБТЯЖУЮЧИХ ОБСТАВИНАХ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ
УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА**

На відміну від ознак юридичного складу злочину певного виду, кваліфікуючі обставини, що передбачені в диспозиціях статей Особливої частини КК України та Республіки Польща, мають інше функціональне призначення. Зокрема, законодавцем ці обставини використовуються не як засіб для криміналізації суспільно небезпечного діяння, а як засіб диференціації кримінальної відповідальності за злочини певного виду.

В українській юридичній літературі по-різному визначають поняття диференціації кримінальної відповідальності [73; 37]. Ми не будемо вдаватись до полеміки, що виникла навколо визначення поняття цього кримінально-правового явища, перш за все тому, що ця проблема не є об'єктом нашого дослідження. До того ж, щодо розглядуваної теми ця дискусія не є істотною, оскільки вона в основному зачіпає питання використання термінології щодо явищ, наявність яких визнають всі сторони дискусії. Зазначимо лише те, що ми поділяємо точку зору тих учених, які визначають диференціацію кримінальної відповідальності як градацію законодавцем безпосередньо в кримінальному законі вже встановленої відповідальності залежно від ступеня суспільної небезпечності злочинів певного виду та осіб, що вчинюють ці злочини [101, 52]. Виходячи з такого визначення поняття цього кримінально-правового явища, ми й розуміємо юридичну природу обтяжуючих обставин, які передбачені в статтях Особливої частини КК України.

Як видно, сутність та зміст диференціації кримінальної відповідальності полягає у конкретизації законодавцем меж такої відповідальності на базі складу, що містить у собі ознаки злочину певного виду (основного складу злочину), та передбаченого за його вчинення покарання. Отже, за допомогою розглянутих обставин із злочину певного виду законодавцем виділяються окремі його різновиди, за які встановлюються більш суворі покарання. З цією метою законодавець

передбачає в окремих статтях або частинах тієї ж статті, що передбачає ознаки основного складу певного злочину, відповідні обтяжуючі обставини, встановлюючи при цьому більш суворі покарання. Таким чином, утворюються так звані кваліфіковані і особливо кваліфіковані склади злочинів.

В Загальній частині КК України 2001 р. передбачається ще один вид обставин, які обтяжують кримінальну відповідальність за вчинений злочин. У чому відмінність між цими обставинами, що обтяжують покарання та обставинами, передбаченими в статтях Особливої частини кримінального законодавства України? В юридичній літературі з приводу цього питання нема єдності думок.

Деякі вчені вважають, що істотної різниці між цими обставинами немає. Так, А.П. Козлов зазначає, що вони мають єдину правову основу. Зокрема, як ті, так й інші: 1) характеризують або ступінь виразності елементу складу злочину, або ознаки злочину, що знаходиться за рамками його складу; 2) як правило, не мають універсального характеру; 3) як правило, відносяться не до одного, а до декількох видів злочинів; 4) враховуються тільки тоді, коли вони конкретно виражені; 5) посилюють відповідальність винного. На його думку, лише при призначенні покарання вони відрізняються між собою за характером їх застосування. Тому, вважає він, нема потреби у виділенні двох самостійних видів обтяжуючих кримінальну відповідальність обставин [76, 9].

Інші вчені вважають відмінність між цими обставинами істотною. Вони акцентують увагу на тому, що обставини, які передбачені в статтях Особливої частини КК, фактично включені в склад злочину і тим самим впливають на кваліфікацію діяння. Цим зазначені обставини істотно відрізняються від обставин, які передбачені в Загальній частині КК, оскільки ці обставини не є ознаками відповідних складів злочинів і тому вони не впливають на кваліфікацію, а враховуються судом лише при визначенні конкретного виду та розміру покарання [72, 25; 95, 10]. У зв'язку з цим, на їх думку, слід чітко розмежовувати зазначені види обтяжуючих кримінальну відповідальність обставин. Більш того, окремі вчені вважають за доцільне для позначення цих видів обставин уживати різну термінологію в кримінальному законодавстві. Зокрема, на думку Л.О. Прохорова,

обставини другого виду слід називати «кваліфікуючими обставинами» безпосередньо в статтях Особливої частини КК України [151, 101].

На наш погляд, юридична природа цих видів обставин є різною. Обставини, що обтяжують покарання та передбачені в Загальній частині КК України, не є ознаками складу злочину. У зв'язку з цим їх наявність в справі не впливає на кваліфікацію злочину і, відповідно, не впливає на визначення формалізованих меж покарання за певний злочин. Значення цих обставин полягає в тому, що, за наявності в справі, більшість із них обов'язково повинні враховуватися судом при індивідуалізації покарання, тобто при призначенні конкретного виду й розміру покарання. Отже, наявність таких обставин у кримінальній справі дозволяє суду індивідуалізувати вид і розмір покарання в межах, передбачених санкцією відповідної статті Особливої частини КК України. Їх встановлення є підставою для призначення судом більш суворого покарання. Зокрема, за наявності в санкції статті Особливої частини КК України, за якою засуджується злочинець, двох і більше основних видів покарання – обрати більш суворий вид покарання; в межах відносно визначеної санкції – призначити покарання ближче до верхньої межі; якщо в санкції статті міститься факультативне додаткове покарання – застосувати його.

На відміну від обставин, передбачених у Загальній частині, обставини, що передбачаються в диспозиціях статей Особливої частини КК, є ознаками відповідних складів злочинів. А отже, вони впливають на кваліфікацію злочину і, відповідно, – на встановлення меж, у яких суд обирає конкретний вид і розмір покарання. Ці обставини, як правило, не можуть впливати на індивідуалізацію покарання. Навіть, якщо та чи інша обставина, що вказується в диспозиції статті Особливої частини кримінального закону як ознака злочину, водночас передбачена в якості обтяжуючої обставини в ст. 67 КК України, за загальним правилом вона не повинна враховуватись при призначенні покарання за такий злочин (ч. 4 ст. 67 КК України; ч. 2 п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2004 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання») [148].

В зв'язку з цим, в цій роботі обставини, що обтяжують покарання і впливають на кваліфікацію ми будемо називати кваліфікуючими обставинами.

Аргументом в користь цієї позиції може слугувати також й польський досвід. В доктрині кримінального права Республіки Польща виділяють основні, а також кваліфіковані та привілейовані склади злочинів [295, 49–51]. Кваліфіковані склади злочинів, як і в українському кримінальному праві, утворюються шляхом додавання до основного складу злочину ознак, що підвищують ступінь суспільної небезпеки діяння [328, 222; 351, 29]. Ці ознаки є обставинами, що могли б братися до уваги під час призначення покарання, але законодавець з різних причин, диференціюючи кримінальну відповідальність, надає їм статусу ознак складу злочину. З формальної позиції кваліфіковані склади злочинів відрізняються від основного складу злочину більшою кількістю ознак, однак, за змістом різниця між ними полягає в різному ступені суспільної небезпеки діяння [295, 50]. Польський науковець Л. Лернел зазначає, що кваліфіковані та привілейовані склади злочинів, з одного боку, відрізняються від основного складу злочину більшою кількістю його ознак, що впливають на ступінь суспільної небезпеки, а з іншого – становлять окремий склад злочину, внутрішнім виразом чого є більш детальний опис ознак складу злочину в диспозиції та інший вид чи розмір покарання, що передбачається за вчинення цього злочину [299, 87]. Таку ж оцінку кваліфікованим видам складів злочинів дає й Верховний Суд Республіки Польща [391].

В традиційному для науки польського кримінального права розумінні основний та кваліфікований склад злочину співвідносяться як за принципом загальної та спеціальної норми права (*lex specialis derogate legi generali*). В цьому розуміння *lex specialis* – це вид, а *lex generalis* – це рід, частиною якого є *lex specialis*. Всі родові елементи включені у видові, а крім того, вид характеризується ще й специфічними елементами, що відрізняють його від роду. Тому спеціальна норма, якою є норма, що передбачає кваліфікований склад злочину, хоч і багатша ознаками, що характеризують елементи складу злочину, є вужча за змістом, тобто поширюється на менше випадків вчинення суспільно небезпечних діянь. Тим самим, спеціальна норма є частиною загальної [295, 55–56].

Згідно іншої концепції, автором якої є В. Вольтер, таке розуміння співвідношення основного та кваліфікованого злочину є помилковим, оскільки кваліфікований та основний злочин не співвідносяться як рід та вид. На думку

В. Вольтера, основний склад злочину відрізняється від кваліфікованого тим, що в ньому є відсутня кваліфікуючі ознака. В зв'язку з цим, особа, що вчиняє кваліфікований злочин, не виконує усіх ознак основного складу злочину, оскільки серед цих ознак відсутні є кваліфікуючі ознаки [349, 34]. Тобто, слідуючи логіці В. Вольтера, основний склад злочину не включає ознаки, які характерні для кваліфікованих складів. Що стосується вбивства, то можна сказати, що основний склад вбивства передбачає усі випадки умисного протиправного заподіяння смерті людині, за винятком тих, що передбачені як кваліфіковані та привілейовані склади злочинів. Виділення кваліфікуючих ознак автоматично виключає застосування основного складу злочину, оскільки тим самим з основного складу злочину робиться виняток, тобто основний склад злочину буде характеризуватися їх відсутністю. В зв'язку з цим, основний склад злочину не співвідноситься з кваліфікованим як рід і вид. Основний склад злочину відіграє роль доповнення до кваліфікованих, тобто передбачає відповідальність і за інші випадки, які не передбачені нормами про відповідальність за кваліфіковані злочини [295, 56].

Частина 2 статті 115 КК України передбачає так звану «специфічну частину» одного юридичного складу злочину з альтернативними кваліфікуючими ознаками, але враховуючи те, що їх дуже багато, і бажаючи відокремити їх одну від одної, законодавець представив їх окремими пунктами, яких нараховується чотирнадцять.

При цьому, тут законодавець непослідовний, оскільки в окремих пунктах представлено декілька обтяжуючих обставин. Зрозуміло, бажано дотримуватись єдиного підходу, щоб кожна з цих обставин була представлена на рівні окремого пункту ч. 2 ст. 115 КК України.

Як зазначають С.Д. Шапченко та С.С. Яценко [119, 220], специфічними (видовими) ознаками юридичного складу умисного вбивства при обтяжуючих обставинах, передбаченого ч. 2 ст. 115 КК України, є:

а) наявність принаймні однієї з обтяжуючих обставин, передбачених ч. 2 ст. 115 КК України. Разом з тим, таких обтяжуючих обставин умисного вбивства може бути декілька, що знайде своє відображення і у формулі кваліфікації (посилання на відповідні пункти), і у юридичному формулюванні обвинувачення;

б) відсутність відповідних ознак складів злочинів, передбачених ст. 112, ст. 348, ст. 379, ст. 400, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438, ст. 443 КК України. Даними статтями (частинами статей) передбачена кримінальна відповідальність за спеціальні види умисного вбивства при обтяжуючих обставинах. Ці норми є спеціальними нормами щодо п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, а тому за наявності відповідних підстав кваліфікація дій винного має здійснюватися лише за зазначеними статтями (частинами статей);

в) відсутність пом'якшуючих обставин, передбачених ст.ст. 116–118 КК України. Якщо умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини чи умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, містить одночасно і обтяжуючі обставини, передбачені відповідними пунктами ч. 2 ст. 115 КК України, умисне вбивство в цілому розглядається як умисне вбивство при пом'якшуючих обставинах і кваліфікується відповідно за ст. 116, ст. 117 або ст. 118 КК України. Тому відсутність пом'якшуючих обставин, передбачених ст.ст. 116–118 КК України, є однією з обов'язкових специфічних ознак юридичного складу умисного вбивства при обтяжуючих обставинах, передбаченого ч. 2 ст. 115 КК України.

В юридичній літературі неодноразово намагались класифікувати склади злочинів, передбачені ч. 2 ст. 115 КК України. Найпоширенішою є та класифікація, в основу якої покладено елементи й ознаки складу злочину. Так, наприклад С.В. Бородин виділяє дві групи обставин [21, 82–83]:

- 1) ті, що характеризують об'єктивні ознаки вбивства;
- 2) ті, що характеризують суб'єктивні ознаки та особу винного.

Т.А. Плаксіна, деталізуючи цю класифікацію, виділяє наступні групи ознак [140, 41–42]:

- 1) що характеризують об'єкт складу злочину;
- 2) що характеризують об'єктивну сторону складу злочину;
- 3) що характеризують суб'єкт складу злочину;
- 4) що характеризують суб'єктивну сторону складу злочину.

Приблизно таку ж класифікацію проводить І.Я. Козаченко, однак, він виділяє ще одну групу ознак: таких, що характеризують як об'єктивну, так і суб'єктивну сторону складу злочину [187, 21].

Дещо іншу класифікацію пропонує Н.І. Загородніков, виділяючи лише три групи обставин [63, 24]:

- 1) ознаки, що характеризують мотив і мету вбивства;
- 2) ознаки, що характеризують суб'єкта вбивства;
- 3) ознаки, що характеризують спосіб вчинення злочину.

Між всіма перерахованими класифікаціями принципової різниці немає: всі вони ґрунтуються на характеристиці різних елементів чи ознак складу злочину.

За визначенням В.О. Навроцького, усі обставини, які обтяжують умисне вбивство, рівноцінні за своїм значенням, класифікація їх має не кримінально-правове, а дидактичне значення, і доцільна для кращого засвоєння таких ознак [116, 150].

В.В. Сташис, відступаючи від прийнятої більшістю авторів класифікації обставин, що кваліфікують відповідальність за вбивство, запропонував іншу, поділивши їх на обставини, що характеризують: мотиви і цілі, що кваліфікують вбивство; індивідуальні риси особистості злочинця як ознаки, що кваліфікують особливо небезпечне умисне вбивство; спосіб дії і наслідки як ознаки кваліфікованого вбивства [173, 114–117]. На думку В.В. Сташиса, жодна з цих обставин не може бути віднесена до об'єкта злочину. Такі обставини, як вбивство «жінки, яка за відомо для винного була в стані вагітності або «двох або більш осіб» відносяться до характеристики потерпілого, а не до характеристики об'єкта вбивства. Об'єкт злочину при вчиненні будь-якого вбивства залишається без зміни і сам по собі не може як обтяжувати, так і пом'якшувати даний злочин. Ці обтяжуючі обставини умисного убивства відносяться до об'єктивних властивостей злочину, так само як «особлива жорстокість» і «спосіб, небезпечний для життя багатьох людей». Водночас В.В. Сташис наполягає на тому, що обставини, що обтяжують умисне убивство, перш за все, пов'язані зі способом його вчинення [173, 115].

На нашу думку, той факт, що кваліфікуюча вбивство обставина характеризує потерпілого, якраз і свідчить про те, що вона відноситься до об'єкта та до предмета

злочину. Адже, потерпілий при вчиненні вбивства, як ми визначили раніше, одночасно є предметом злочину та учасником суспільних відносин, що є об'єктом злочину, тобто одним із структурних елементів суспільних відносин.

В зв'язку з цим, вважаємо найбільш обґрунтованою класифікацію кваліфікуючих вбивство обставин, що характеризує різні елементи чи ознаки складу злочину. Незважаючи на те, що така класифікація не позбавлено недоліків, оскільки деякі з ознак умисного вбивства, що передбачені в ч. 2 ст. 115 КК України, важко віднести до однієї групи (наприклад, особлива жорстокість характеризує і спосіб вчинення злочину, тобто об'єктивну сторону, і особу винного), все ж таки з нею можна погодитися. Така класифікація є зручною для вивчення кваліфікуючих ознак і їх співвідношення між собою.

В одному злочині об'єктивні ознаки можуть без обмежень поєднуватися як між собою, так і з суб'єктивними ознаками. Це правило поширюється й на суб'єктивні ознаки, що характеризують особу винного. Суб'єктивні ознаки, що характеризують мотив та мету злочину, можуть без обмежень поєднуватися з об'єктивними ознаками, а також з суб'єктивними ознаками, що характеризують особу винного. Однак, їх поєднання між собою є обмеженим. Так, зокрема, відповідно до п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150], у випадках, коли винна особа, вчинюючи умисне вбивство, керувалась не одним, а декількома мотивами, судам належить з'ясовувати, який із них був домінуючим, і кваліфікувати злочинні дії за тим пунктом ч. 2 ст. 115 КК України), яким визначено відповідальність за вчинення вбивства з такого мотиву. Разом з тим в окремих випадках залежно від конкретних обставин справи можлива кваліфікація дій винної особи і за кількома пунктами ч. 2 ст. 115 КК України, якщо буде встановлено, що передбачені ними мотиви (мета) рівною мірою викликали у винного рішучість вчинити вбивство.

Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах передбачене § 2 та 3 артикулу 148 КК Республіки Польща. Так § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща передбачає чотири склади такого вбивства, зокрема: 1) вбивство з особливою

жорстокістю; 2) в зв'язку з взяттям заручника, зґвалтуванням або розбоєм; 3) з мотивів, що заслуговують на особливе засудження; 4) з використанням вогнепальної зброї або вибухових матеріалів.

Крім того, §3 цього ж артикулу передбачає відповідальність за вбивство одним діянням більше ніж однієї особи, а також вчинене особою, що була засуджена за вбивство.

Як недолік слід виділити те, що в окремих пунктах § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща закріплено чотири склади умисних вбивств при обтяжуючих обставинах, а також те, що дані склади умисних вбивств при обтяжуючих обставинах викладені не в одному, а в двох (2 і 3) параграфах.

В доктрині польського кримінального права усі кваліфікуючі ознаки умисного вбивств поділяють на три основних види [265, 36]: 1) ознаки, що характеризують наслідки; 2) ознаки, що характеризують діяння; 3) ознаки, що характеризують як наслідки, так і діяння.

Ознаки, що характеризують наслідки, виступають після вчинення суспільно небезпечного діяння і відносяться до його наслідків. Такі ознаки деколи називають ще динамічними. Вони становлять не значну частину усіх кваліфікуючих ознак, передбачених КК Республіки Польща. Структура кваліфікованого складу злочину, що характеризує наслідки повинна складатися з двох складових: перша складова – це діяння, яке само по собі утворює основний склад злочину, а друга – наслідок, при наявності якого утворюється кваліфікований склад злочину.

Ознаки, що характеризують діяння мають місце з самого початку вчинення злочину. В зв'язку з цим їх ще називають статичними. До останньої групи відносяться ознаки, що стосуються або можуть стосуватися як діяння, так і наслідків.

Кваліфікуючі ознаки, що характеризують діяння, є найбільшою групою усіх кваліфікуючих вбивство ознак, передбачених в КК Республіки Польща. В свою чергу, їх класифікують на наступні види [295, 54]: 1) ознаки, що характеризують об'єкт злочину; 2) ознаки, що характеризують об'єктивну сторону злочину; 3) ознаки, що характеризують суб'єкт злочину; 4) ознаки, що характеризують суб'єктивну сторону злочину.

В зв'язку з цим, можна провести аналогію щодо класифікації кваліфікуючих ознак, яка наявна в кримінальному праві України.

Усі кваліфікуючі ознаки вбивства стосуються діяння і, відповідно, підлягають класифікації на підвиди за вищевказаними критеріями.

В доктрині польського кримінального права відбуваються дискусії з приводу того, скільки кваліфікованих складів вбивства передбачено в чинному КК Республіки Польща. Одні науковці вважають, що чинний кодекс передбачає один кваліфікований склад вбивств з різними кваліфікуючими ознаками. Обґрунтовуючи свою позицію, вони посилаються на обґрунтування до КК Республіки Польща, в якому законодавець щодо кваліфікованого вбивства використовує терміни в однині [309, 183].

Інші науковці займають протилежну позицію, вважаючи, що артикул 148 КК Республіки Польща передбачає декілька кваліфікованих складів вбивства [306, 427]. Однак, з приводу кількості складів злочинів єдність серед них відсутня.

Так, наприклад, К. Дашкевич вважає, що КК Республіки Польща передбачає 8 складів кваліфікованого вбивства. Авторка зазначає, що в кожному з пунктів § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща передбачено окремий склад кваліфікованого вбивства, крім пункту 2, який передбачає 3 склади кваліфікованого вбивства, зокрема в зв'язку з взяттям заручника, зґвалтуванням та розбоєм. Крім того, на думку К. Дашкевич, § 3 передбачає ще два кваліфікованих склади цього злочину: вбивство одним діянням більше ніж одну особу та вбивство вчинене особою, що була засуджена за вбивство [273]. Так само визначає кваліфіковані склади вбивства й Т. Боярські [266, 216].

В цей же час, Й. Войцеховський, опираючись на структуру артикулу 148 КК Республіки Польща, виділяє лише два склади кваліфікованого вбивства: передбачене §2 та §3 цього артикулу з різними альтернативними кваліфікуючими ознаками [345, 249].

Проф. А. Цоль виділяє п'ять різних складів кваліфікованого вбивства. З них 4 склади, на думку А. Цоля, передбачені чотирма пунктами §2 артикулу 148 КК Республіки Польща, а п'ятий кваліфікований склад включає ознаку «вбивство одним

діянням більше ніж однієї особи», що передбачена § 3 цього артикулу. В цей же час, А. Цоль зазначає, що «вбивство вчинене особою, що раніше була засуджена за вбивство», не є кваліфікованим складом вбивства, а лише спеціальною, передбаченою кримінальним законом підставою для призначення більш суворого покарання [292, 216].

Проблема чіткого визначення кваліфікованих складів умисного вбивства має істотне значення для доктрини польського кримінального права. Відповідно до положення § 1 артикулу 11 КК Республіки Польща, одне й те ж саме суспільно небезпечне діяння може становити лише один злочин. В зв'язку з тим, в залежності від того, як будуть визначатися кваліфіковані види вбивства буде залежати кваліфікацій дій чи бездіяльності винної особи [295, 149].

На нашу думку, відповідно до КК України до об'єкта складу злочину відносяться наступні кваліфікуючі ознаки вбивства: вбивство двох або більше осіб (п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України); вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України); вбивство заручника або викраденої людини (п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України); особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України). Тут же слід зазначити, що дані кваліфікуючі обставини, крім того, що характеризують об'єкт злочину на тій підставі, що потерпілий є одним з учасників, одним з елементів суспільного відношення, що становить об'єкт цього злочину. Посягаючи на один з елементів, винний посягає на все суспільне відношення. Крім цього, ці ознаки характеризують предмет вбивства, оскільки, як ми зазначали вище, потерпілого при вбивстві слід визнати предметом цього злочину. Також, з останньою ознакою (вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку) тісно пов'язаний мотив вбивства, про що йтиметься далі.

Розглянемо ці види кваліфікованого вбивства.

Вбивство двох або більше осіб характеризується підвищеною суспільною небезпекою в зв'язку з тим, що одним суспільно-небезпечний намір передбачає позбавлення життя двох або більше осіб. Аналогічна ознака була присутня й в КК України 1960 року (п. г ст. 93 КК України 1960 року), тому судова практика вже

напрацювала певні критерії оцінки цієї кваліфікуючої ознаки. На відміну від вбивства, вчиненого повторно, яке є видом множинності злочинів, вбивство двох або більше осіб є одиничним злочином. Заподіяння смерті усім потерпілим відбувається або одночасно, або з деяким розривом в часі. Відповідно до ч. 2 п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150], наявність розриву в часі при реалізації єдиного умислу на вбивство двох або більше осіб значення для кваліфікації злочину за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України не має. Основною умовою для кваліфікації вбивства за цією обставиною, є наявність єдиного умислу на позбавлення життя двох чи більше осіб.

Так, судом за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України (вбивство двох або більше осіб) були кваліфіковані дії В. Він був визнаний винним у тому, що 8 травня 2005 року на ґрунті неприязних відносин у зв'язку з тим, що С.В., О. та С.О. вимагали від нього гроші у сумі 1000 грн., які він нібито вкрав у них, в дворі свого будинку наніс два удари кухонним ножом в спину та серце С.О. Після того, переконавшись, що С.О. помер, відтягнув його труп за будинок і запросив зайти в двір С.В., який в цей час разом з О. чекали на С.О., де також наніс йому декілька ударів по тілу тим самим ножом від чого той помер. Після переміщення трупа С.В. за будинок, він запросив зайти в двір О., сказавши йому, що там його чекають С.В. та С.О. Коли О. зайшов в двір, В. і йому наніс декілька ударів кухонним ножом по тілу, від чого той помер. Після вбивства потерпілих В. закопав їх трупи на подвір'ї [202].

Як правило, єдність умислу позбавлення життя двох чи більше осіб передбачає й єдність мотиву та мети вчинення цього злочину. Однак, можуть бути ситуації, коли вбивство кожної особи вчиняється з різних мотивів, хоча умисел на позбавлення життя двох чи більше осіб є єдиним. Наприклад, коли вбивство однієї особи вчиняється з корисливих мотивів, а іншої – з метою приховати вчинений злочин. У зв'язку з цим, Пленум Верховного Суду України цілком справедливо, на нашу думку, зазначив, що для кваліфікації дій за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України не має значення, яким мотивом керувався винний і чи був він однаковим при позбавленні життя кожного з потерпілих. Якщо ці мотиви передбачені як кваліфікуючі ознаки,

дії винного додатково кваліфікуються і за відповідними пунктами ч. 2 ст. 115 КК України [150]. В тому ж випадку, коли умисел на вбивство іншої особи з метою приховати вчинений злочин виник через деякий час після того, як було вчинене перше вбивство, діяння особи не можна кваліфікувати як вбивство двох або більше осіб, оскільки в такому випадку відсутня єдність умислу на позбавлення життя двох або більше осіб.

Так, наприклад, Верховний Суд України визнав правильною кваліфікацію дій П. за ч. 1 ст. 115; п. 9, 13 ч. 2 ст. 115 КК України, який 21 лютого 2005 року у сварці, що виникла під час розпиття спиртних напоїв із Я.Г. умисно вбив його, а після цього з метою приховати цей злочин умисно вбив його дружину – Я.Д. Верховний суд встановив, що умисел на вбивство Я.Д. виник вже після вбивства Я.Г. з тим, щоб вона не повідомила про вчинення П. злочину правоохоронним органам [203].

Умисел під час вбивства двох або більше осіб може бути як прямим, так і непрямым стосовно всіх потерпілих. Однак, на практиці можливі також й випадки, коли винний щодо вбивства одного потерпілого має прямий умисел, а щодо вбивства іншого – непрямий. Як вірно, на нашу думку, зазначає Г.Н. Борзенков, вбивством з непрямым умислом слід вважати заподіяння смерті за допомогою, наприклад, автоматичних засобів, що встановлені з метою охорони земельної ділянки чи помешкання [18, 40].

Судова практика, а також деякі вчені вважають, що коли винний, бажаючи вбити декількох осіб, позбавив життя двох з них, а стосовно інших умисел не довів до кінця з незалежних від нього причин, то вчинене слід кваліфікувати як вбивство двох або більше осіб (за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України) та замах (закінчений чи незакінчений в залежності від обставин) на вбивство двох або більше осіб (за ст. 15 і п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України) [122, 252].

Так, Верховний Суд України у справі щодо К. визнав, що вбивство однієї людини і замах на життя другої не може розглядатися як закінчений злочин – вбивство двох або більше осіб, оскільки злочинний намір убити двох осіб не було доведено до кінця, з причин, що не залежали від волі винної особи [204]. Аналогічне рішення Верховний Суд України приймав й в інших справах [205; 233; 206].

Така позиція не є беззаперечною. Адже, вбивство двох або більше осіб. Як цілком справедливо зазначає Г.Н. Борзенков, є одиничним злочином [18, 40]. В такому випадку, недопустимим є покарання особи, що вчинила одиничний злочин за правилами призначення покарань за сукупністю злочинів. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 70 КК України, що визначає правила призначення покарань за сукупністю злочинів, якщо хоча б один із злочинів є умисним тяжким або особливо тяжким, суд може призначити остаточне покарання за сукупністю злочинів у межах максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині Кримінального кодексу. Це може спровокувати винного до доведення вбивства до кінця, тобто до вбивства тих потерпілих, що вижили під час вчинення злочину, оскільки в такому випадку сукупності не буде. В таких випадках видається більш правильним кваліфікувати дії винної особи як замах на вбивство двох або більше осіб.

Також, можлива ситуація, коли винний бажає вбити двох чи більше осіб, а позбавляє життя лише одну з них. Виникає питання як в таких випадках кваліфікувати діяння винного? Нині діюча постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах проти життя та здоров'я особи» відповіді на це питання не дає [150]. В цей же час, п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 року № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини», яка нині втратила чинність, зазначав, що вбивство однієї людини і замах на життя іншої не може розглядатися як закінчений злочин – вбивство двох і більше осіб, оскільки злочинний намір вбити двох осіб не було здійснено з причин, що не залежали від волі винного. У цих випадках вчинене слід кваліфікувати за статтями 94 або 93 і ст. 17 п. «г» ст.93 КК України 1960 року (ч.1 ст. 115 або ч. 2 ст. 115 і ст. 15 п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України 2001 року), незалежно від послідовності злочинних дій [147]. Слід сказати, що таку ж позицію займає судова практика сьогодні.

Так, вироком Апеляційного суду Автономної Республіки Крим від 31 березня 2003 р. К. на підставі ст. 70 КК України засуджено за сукупністю злочинів, відповідальність за які передбачено п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України та ч. 2 ст. 15, п. 1

ч. 2 ст. 115 цього Кодексу, на 13 років позбавлення волі. К. визнано винним у тому, що він 21 липня 2002 р. приблизно о 5-й годині ранку, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, на ґрунті особистих неприязних стосунків вчинив умисне вбивство Ф. і закінчений замах на умисне вбивство М. У касаційному поданні прокурор порушив питання про перекваліфікацію дій К. за епізодом убивства Ф. з п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України на ч. 1 цієї статті, пославшись на неправильне застосування судом кримінального закону.

Заслухавши доповідь судді, пояснення засудженого К., думку прокурора та перевіrivши матеріали справи, колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України подання задовольнила з таких підстав. Як вбачається з матеріалів справи, висновок суду про доведеність винності К. у вчиненні злочину за обставин та у спосіб, які викладені у вирокі, підтверджується зібраними у справі та перевіреними в судовому засіданні доказами, які належно оцінені судом. Що ж стосується дій К. щодо Ф., то їх кваліфікація за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України є помилковою. Вбивство двох або більше осіб кваліфікується за п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України, якщо дії винного охоплювались єдиним умислом і були вчинені, як правило, одночасно. Вбивство ж однієї людини і замах на життя другої не може розглядатись як закінчений злочин – убивство двох або більше осіб, оскільки злочинний намір убити дві особи не було здійснено К. з причин, що не залежали від його волі. У таких випадках вчинене слід кваліфікувати за ч. 1 або ч. 2 ст. 115 і ч. 2 ст. 15, п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України незалежно від послідовності злочинних дій.

У справі встановлено, що К. мав умисел на позбавлення життя двох осіб – Ф. та М. і все зробив для реалізації свого злочинного наміру, однак довів його до кінця тільки щодо Ф., а щодо М. — не завершив із причин, що не залежали від його волі. Тому дії К. за епізодом умисного вбивства Ф. належить кваліфікувати за ч. 1 ст. 115 КК. З огляду на наведене колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України касаційне подання прокурора задовольнила: перекваліфікувала дії К. за епізодом убивства Ф. з п. 1 ч. 2 ст. 115 КК на ч. 1 цієї статті і за сукупністю злочинів призначила йому покарання у виді позбавлення волі строком на 13 років. У решті вирок залишено без зміни [230].

Однак, в науці кримінального права існують й інші позиції щодо цього питання. Так, наприклад, Ю.В. Карпа зазначає, що логічніше виглядала б кваліфікація цієї ситуації як необережне вбивство та замах на вбивство двох і більше осіб (ч. 1 ст. 119; ч. 2 ст. 15, п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України) [71]. В свою чергу, М. Феоктістов та Є. Бочаров зазначають, що вбивство двох або більше осіб є єдиним злочином і різні його епізоди (вбивство однієї особи та замах на іншу) не можуть кваліфікуватися за сукупністю [243]. Белокуров О.В. зазначає, що такий підхід є логічним і в обґрунтування цієї позиції наводить аналогічний приклад пов'язаний з крадіжкою. Так, зазначає О.В. Белокуров, не утворюють сукупності випадки крадіжки у великому розмірі й замаху на крадіжку в особливо великому розмірі щодо одного й того ж майна якщо, наприклад, винний намагався викрасти майно в особливо великому розмірі, а викрав майно лише у великому розмірі. В цілому вчинене кваліфікується як замах на крадіжку в особливо великому розмірі. На думку О.В. Белокурова, яким б суспільно небезпечним злочин не був порушувати правила кваліфікації не можна [12, 103].

Видасть, що така позиція є найбільш логічною і обґрунтованою. Хоча, вона теж не позбавлена недоліків: в такому випадку поза відображення в кваліфікації залишатиметься смерть однієї людини. Однак, таким же чином вирішується питання в доктрині кримінального права Республіки Польща. Справа в тому, що артикул 11 КК Республіки Польща містить норму, відповідно до якої одне діяння може становити лише один злочин. Оскільки кваліфікований склад вбивство становить вбивство більше ніж однієї особи одним діянням, то випадки позбавлення життя однієї особи при умислі позбавити життя двох чи більше осіб кваліфікується як замах на вбивство одним діянням більше ніж однієї особи.

В п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України, що передбачає відповідальність за **вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності**, по суті, об'єднано дві кваліфікуючі обставини: 1) вбивство малолітньої дитини; 2) вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.

Малолітньою є дитина, яка не досягла 14 років. Судова практика займає позицію відповідно до якої ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний

достовірно знав, що потерпілий є малолітнім, або припускав це, або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомлювати [150].

На нашу думку, такий підхід Пленуму Верховного Суду не ґрунтується на вимогах закону. КК України встановлює, що злочин, передбачений ст. 115 України, може бути вчиненим лише умисно. В цей же час, ч. 2 та ч. 3 ст. 24 КК України передбачає визначення прямого та непрямого умислу. Аналізуючи зміст цих частин, можна прийти до висновку, що як прямий, так і непрямий умисел передбачає винним усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння та його суспільно небезпечні наслідки. Різниця між прямим та непрямим умислом полягає лише у вольовому ставленні до наслідків: при прямому умислі винний бажає їх настання, а при непрямому – не бажає, але свідомо припускає.

Усвідомлення винним суспільно небезпечного характеру свого діяння характерно також для злочинної самовпевненості, що є видом необережності. Це інтелектуальне ставлення передбачає, що винна особа розуміє фактичні обставини вчиненого діяння, які стосуються об'єкта, предмета, об'єктивної сторони складу конкретного злочину, а також його суспільну небезпеку. У випадку вчинення вбивства малолітнього таке розуміння повинно передбачати також й усвідомлення того, що особа позбавляє життя малолітнього. В іншому випадку заподіяння смерті малолітньому лежить поза межами умисного ставлення до такого діяння. Тому, формулювання «припускав, або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомлювати», на нашу думку, є неприпустимим при визначенні інтелектуального ставлення винного до вбивства малолітнього. В зв'язку з тим, видається доцільним внести зміни до ч. 1п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150], виклавши його в такій редакції: «Під вбивством малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) розуміється умисне позбавлення життя особи, якій не виповнилося 14 років. Ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний усвідомлював, що потерпілий є малолітнім».

Аргументом в користь таких змін може слугувати й той факт, що при вбивстві вагітної жінки відповідальність за п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України настає тільки в тому

випадку, коли винний завідомо знав про стан вагітності потерпілої. На це звертає увагу й ч. 2 п. 6 цієї ж Постанови Пленуму Верховного Суду України.

В доктрині польського кримінального права кваліфікуючі ознаки вбивства ставляться у вину лише тоді, коли вони повністю охоплювалися свідомістю особи. В протилежному випадку кваліфікація за цими ознаками є недопустимою [267, 21].

Вбивство жінки, яку винний помилково вважав вагітною або вбивство дитини, яку він помилково вважав малолітньою, слід було б кваліфікувати як замах на злочин, передбачений п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України.

Не можна вважати вдалою пропозицію кваліфікувати такі діяння за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 15 і п. 2 ч. 2 ст. 115 України та, залежно від обставин справи, за відповідною частиною (пунктом ч. 2) ст. 115 КК України. Застосування до одиничного злочину правил про сукупність злочинів є помилковим не лише з теоретичної позиції, але й несправедливим так як призводить до необхідності призначення покарання за правилами сукупності злочинів (ст. 70 КК України).

В п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України також об'єднано дві кваліфікуючі обставини: **вбивство заручника або викраденої людини**. Відповідно до п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» відповідальність за умисне вбивство заручника настає за умови, що потерпілий був заручником (тобто особою, яка була захоплена чи трималася з метою спонукати її родичів, державну або іншу установу, підприємство чи організацію, фізичну або службову особу до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення) і винна особа це усвідомлювала.

Викрадення людини означає заволодіння нею і незаконне переміщення її з одного певного місця, де вона вільно перебувала згідно з власною волею, до іншого, і може виразитися у формі: а) відкритого заволодіння нею (коли остання або інші, треті особи, у присутності яких здійснюється викрадення, завідомо для винного розуміють значення вчинюваних ним злочинних дій. Таке заволодіння може відбутися, скажімо, шляхом грабежу чи розбійного нападу); б) таємного заволодіння

(вчиненого за відсутності інших осіб щодо людини, яка не розуміє значення вчинюваних з нею дій у зв'язку з малоліттям, знаходженням у безпорадному стані тощо); в) заволодіння людиною, вчиненого шляхом обману чи зловживання довірою (скажімо, винна особа забирає людину із притулку для старих на підставі підроблених документів); г) заволодіння людиною в результаті вимушено-добровільної передачі її винному під погрозою насильства над її батьком, усиновителем, опікуном, піклувальником, вихователем тощо, або під погрозою насильства над особами, близькими для останніх, або розголошення відомостей, що ганьблять їх, пошкодження чи знищення їхнього майна [123, 315–316].

Дії кваліфікуються як умисне вбивство заручника або викраденої людини незалежно від того, чи була винна особа причетною до вчинення злочину, передбаченого ст. 146 або 147 КК України. Разом з тим мотив такого вбивства повинен мати зв'язок із даними злочинами (це можуть бути бажання спонукати зазначених у ст. 147 КК України осіб, установу, підприємство, організацію до вчинення чи утримання від вчинення певних дій, помста за невиконання висунутих вимог, прагнення приховати захоплення чи тримання заручника або інший злочин, вчинений під час їх здійснення, тощо). Дії особи, яка вчинила злочин, передбачений ст. 146 чи 147 КК України і умисно вбила заручника чи викрадену людину, мають кваліфікуватися за ч. 3 ст. 146 чи ч. 2 ст. 147 КК України за ознакою спричинення тяжких наслідків і за п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України [150].

Відповідно до п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150] відповідальність за **вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку** настає, якщо злочин вчинено з метою не допустити чи перепинити правомірну діяльність потерпілого у зв'язку з виконанням ним зазначеного обов'язку, змінити характер останньої, а так само з мотивів помсти за неї незалежно від часу, що минув з моменту виконання потерпілим своїх обов'язків до вбивства.

Так, як замах на вбивство особи у зв'язку з виконанням нею службового обов'язку були кваліфіковані дії Г.М. Його визнано винним у тому, що 16 травня

2005 року близько 23 год. з метою вбивства заступника директора районної філії ВАТ «Волиньобленерго» з помсти за відключення від електропостачання за несплату коштів за спожиту енергію очолюваного Г.М. підприємства приїхав додому до потерпілого, висловлював погрози та здійснив цілеспрямований постріл з відстані 5 м. у Г.Л. із заздалегідь підготовленого обрізу мисливської зброї. Однак, свій намір до кінця не довів, оскільки потерпілий побачивши рушницю почав тікати, а після пострілу, отримавши поранення впав на землю. Після цього, Г.М. з місця події втік [234].

Суспільна небезпека цього злочину полягає в тому, що посягання здійснюється не лише на життя потерпілої особи, але й на інший об'єкт – суспільні відносини, що покликані забезпечувати потерпілому право здійснювати свою службові чи громадські обов'язки.

Виконання службового обов'язку – це діяльність особи, яка входить до кола її повноважень, а громадського обов'язку – здійснення спеціально покладених на особу громадських повноважень чи вчинення інших дій в інтересах суспільства або окремих громадян (наприклад, перепинення правопорушення, повідомлення органів влади про злочин або про готування до нього).

При кваліфікації діянь особи за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, що передбачає відповідальність за вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку, особливу увагу слід приділяти мотивам вбивства. Якщо ж вбивство було вчинене з хуліганських мотивів, то кваліфікація діяння за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України виключається. Якщо ж мотивом вбивства було бажання перешкодити припиненню хуліганських дій, то тоді такі дії слід кваліфікувати за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України.

На нашу думку, дана кваліфікуюча обставина буде відсутня, якщо вбивство вчиняється з метою помсти за невиконання чи неналежне виконання особою своїх службових чи громадських обов'язків. В такому випадку відсутній додатковий об'єкт такого вбивства, а саме немає посягання на встановлений порядок виконання службових чи громадських обов'язків.

Коло близьких осіб, що можуть бути потерпілими від вбивства, передбаченого п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, кримінальним законодавством не передбачається. Пункт 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150] визначає, що в таких випадках слід керуватися п. 11 ст. 32 КПК України, який дає вичерпний перелік осіб, що є близькими родичами в кримінальному процесі. До таких осіб відносяться батьки, один із подружжя, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки.

Деколи при вбивстві особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку може мати місце конкуренція норм. Зокрема, умисне вбивство або замах на вбивство державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу чи його близьких родичів, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного або їх близьких родичів, захисника чи представника особи або їх близьких родичів, начальника військової служби чи іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби, представника іноземної держави або іншої особи, яка має міжнародний захист, за наявності відповідних підстав належить кваліфікувати тільки за статтями 112, 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404, ст. 443 КК України. Разом з тим, коли умисне вбивство зазначених осіб чи замах на нього вчинені за інших обтяжуючих обставин, передбачених ч. 2 ст. 115 КК України, дії винної особи додатково кваліфікуються і за відповідними пунктами цієї статті.

Відповідно до КК Республіки Польща можна виділити лише одну кваліфікуючу ознаку вбивства, що характеризує його об'єкт: вбивство одним діянням більше, ніж однієї особи (§3 артикулу 148 КК Республіки Польща).

Кваліфікуючу ознаку вбивство *одним діянням більше, ніж однієї особи* можна порівняти з вбивством двох або більше осіб, що передбачено п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України. Однак, на відміну від останньої ознаки яка передбачає єдність умислу, тобто суб'єктивної сторони, вбивство одним діянням більше ніж однієї особи передбачає єдність діяння, тобто об'єктивної сторони. При цьому, як зазначає

А. Цоль, наслідки не обов'язково повинні настати одночасно. Різниця в часі між смертю двох чи більше осіб, позбавлених життя одним діянням, значення для кваліфікації немає [292, 260].

Такий підхід до цієї кваліфікуючої ознаки породжує ряд дискусій в доктрині кримінального права Республіки Польща. Зокрема, різні погляди виловлюються щодо кваліфікації діянь у випадку, коли винний з вогнепальної зброї вчиняє декілька пострілів, внаслідок чого вбиває двох або більше осіб, або за допомогою холодної зброї завдає декілька ударів двом або більше потерпілим, внаслідок чого вони гинуть. Чи слід в такому випадку дії винної особи слід розглядати як одне діяння чи як декілька різних?

В доктрині польського кримінального права наявні дві концепції які по різному вирішують дану ситуацію: натуральної єдності діяння та юридичної єдності діяння.

Прихильники концепції натуральної єдності діяння стверджують, що діянням є реальна подія в зовнішньому світі. Питання про те, що є діянням не повинно базуватися на нормативних приписах і існує незалежно від права [290, 35]. Відповідно до цієї концепції вбивця вчиняє стільки різних діянь. Скільки разів натискає на спусковий гачок або скільки ударів наносить холодною зброєю.

Прихильники концепції юридичної єдності діяння стверджують, що на питання єдності чи множинності діянь слід дивитися через призму норм права. В тому розумінні те, що закон називає одним діянням, є одним діянням, незалежно від того, скільки дій в реальному житті треба виконати, щоб його вчинити. Те, що в конкретному положенні кримінального закону називається одним діянням, слід розглядати як одне діяння, навіть якщо воно складається з великої кількості дій чи бездіяльності, які відповідно до інших положень цього ж закону становлять множинність діянь [347, 57–58; 324, 25]. Згідно цієї концепції описану вищу ситуацію слід розглядати як одне діяння, що містить ознаки кваліфікованого вбивства.

Видається, що положення теорії та практики кримінального права України щодо вбивства двох або більше осіб є більш прийнятним, оскільки дозволяє

уникнути багатьох дискусійних моментів. Єдність умислу як критерій єдності діяння при вчиненні вбивства двох або більше осіб є більш досконалим.

Кваліфікуючими ознаками умисного вбивства, що відносяться до об'єктивної сторони кримінальному праві України є вчинення з особливою жорстокістю (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України), вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України), поєднане із зґвалтуванням або насильницьким задоволення статевої пристрасті неприродним способом (п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України), вчинене на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України).

Вбивство з особливою жорстокістю – один з найбільш розповсюджених видів кваліфікованого вбивства. Як зазначає Г.Н. Борзенков, труднощі в застосування цієї кваліфікуючої ознаки полягають в тому, що вона є двічі оціночною категорією. По-перше, оціночним є поняття жорстокості, а по-друге, в законі йдеться не просто про жорстокість, а особливу жорстокість. Жорстоким, по суті, є будь-яке вбивство. Особлива жорстокість – це вже вищий прояв цього поняття [18, 53].

Намагаючись максимально визначити це оціночне поняття, Пленум Верховного Суду України зазначив, що умисне вбивство визнається вчиненим з особливою жорстокістю, якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю, тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо) страждань, а також якщо воно було поєднане із глумлінням над трупом або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань.

Так, вироком апеляційного суду Хмельницької області від 14 серпня 2003 року Н. засуджено за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України. Під час перегляду справи в порядку касаційного провадження Верховний Суд України дійшов висновку, що суд не сформулював в обвинуваченні в чому саме виявилась особлива жорстокість під час

вчинення вбивства, а лише зазначив, що засуджений під час сварки при розпиті спиртних напоїв завдаючи удари катушкою, ногами та лопатою по голові позбавив потерпілого життя. В матеріалах справи Верховний Суд також не знайшов даних, які б свідчили про те, що винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних, психічних чи моральних [231].

Про необхідність усвідомлення винним факту завдання особливих фізичних чи психічних страждань Верховний Суд України звертав увагу й при вирішенні інших справ [207; 208; 209; 210].

Не можна кваліфікувати умисне вбивство за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України на тій підставі, що винна особа в подальшому з метою приховання цього злочину знищила або розчленувала труп [150].

Про особливу жорстокість як кваліфікуючу ознаку вбивства може свідчити спосіб вчинення цього злочину. На це звертав увагу Верховний Суд України при розгляді кримінальної справи відносно Б. [237], а також й при розгляді інших справ [211; 212; 213; 214].

Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України, або матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України), або при перевищенні меж необхідної оборони чи в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України), кваліфікується тільки за цими статтями КК України, навіть якщо воно й мало ознаки особливої жорстокості.

Як вчинене *способом, небезпечним для життя багатьох осіб*, умисне вбивство кваліфікується за умови, що винний, здійснюючи умисел на позбавлення життя певної особи, усвідомлював, що застосовує такий спосіб убивства, який є небезпечним для життя не тільки цієї особи, а й інших людей. При цьому небезпека для життя інших людей має бути реальною.

Використовуючи в якості знаряддя злочину предмети, що мають велику руйнівну силу (наприклад, вибухівку), винна особа тим самим підвищує ступінь суспільної небезпеки діяння, оскільки значно збільшується заподіяна шкода і існує більша ймовірність досягнення злочинного результату. Крім того, використовуючи вибух, підпал, катастрофу транспорту тощо винна особа, як правило, в певний

момент втрачає над ними контроль, що несе в собі загрозу заподіяння більшої шкоди, ніж ставив собі за мету винний.

Якщо ж високі руйнівні властивості знаряддя злочину не використовувались або використовувались при умовах, що виключається можливість заподіяння шкоди третім особам, то немає підстав кваліфікувати дії винного як вчинені способом, небезпечним для життя багатьох осіб. Наприклад, автоматична вогнепальна зброя застосовується для нанесення ударів по голові прикладом, або постріли з автоматичної зброї здійснюються в закритому приміщенні, де сторонніх осіб немає.

У разі, коли винний, позбавляючи життя особу, помилково вважав, що робить це таким способом, який є небезпечним для життя потерпілого та інших людей, в той час як той фактично небезпечним не був, вчинене належить кваліфікувати як замах на вчинення злочину, передбаченого п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України.

Також, як замах на вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб слід кваліфікувати дії винного, який з метою позбавити життя потерпілого влаштував вибух вибухового пристрою, однак при цьому ніхто не постраждав при умові, що існувала реальна загроза життю іншим особам.

Так, як закінчений замах на вбивство двох і більше осіб, вчинений з хуліганських мотивів і способом, небезпечним для життя багатьох осіб кваліфіковані судом дії С., який після сварки і бійки в барі, де йому було завдано легких тілесних ушкоджень, кинув гранату РГД-5 в сторону осіб, з якими він мав конфлікт, внаслідок чого трьом особам, що знаходились в барі, були заподіяні легкі тілесні ушкодження [215].

Якщо при умисному вбивстві, вчиненому небезпечним для життя багатьох осіб способом, позбавлено життя й іншу особу (інших осіб), злочин кваліфікується за пунктами 1 і 5 ч. 2 ст. 115 КК України, а якщо заподіяно шкоду її (їх) здоров'ю, – за п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України та відповідними статтями цього Кодексу, що передбачають відповідальність за умисне заподіяння тілесних ушкоджень.

Вбивством, *поєднаним із зґвалтуванням або насильницьким задоволення статевої пристрасті неприродним способом* є:

1) вбивство під час зґвалтування або задоволення статевої пристрасті неприродним способом;

2) вбивство з метою помсти за спричинений під час зґвалтування або задоволення статевої пристрасті неприродним способом опір, як у випадку закінченого зґвалтування чи задоволення статевої пристрасті неприродним способом, так і випадку коли ці злочини до кінця довести не вдалось;

3) вбивство з метою вчинити статевий акт з трупом (нікрофілія).

У зв'язку з цим, п. 14 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150] зазначає, що умисне вбивство тягне відповідальність за п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України (вбивство, поєднане із зґвалтуванням чи насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом – *Н.М.*), якщо воно було поєднане зі зґвалтуванням потерпілої особи або насильницьким задоволенням із нею статевої пристрасті неприродним способом, тобто мало місце в процесі вчинення зазначених злочинів чи одразу ж після нього. При цьому злочинні дії кваліфікуються і за ч. 4 ст. 152 чи ч. 3 ст. 153 КК України або ще й за відповідною частиною ст. 15 КК України.

Так, як умисне вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб, поєднане зі зґвалтуванням потерпілої та зґвалтування потерпілої (п. 10, 12 ч. 2 ст. 115; ч. 4 ст. 152 КК України) кваліфіковані дії Р. та С. Вони визнані винними у тому, що познайомившись на дискотеці з дівчиною відвели її у безлюдне місце на території дитячого садка, де, використовуючи її безпорадний стан внаслідок алкогольного сп'яніння і застосовуючи фізичне насильство по черзі гвалтували її. Після таких дій, з метою помститися за опір, який потерпіла ставила при зґвалтуванні, вони задушили її колготами, а після цього труп потерпілої кинули в люк [216].

Умисне вбивство з метою задовольнити статеву пристрасть із трупом також тягне відповідальність за п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України.

У випадках, коли особу було умисно вбито через певний час після її зґвалтування чи насильницького задоволення з нею статевої пристрасті

неприродним способом з метою їх приховання, дії винного кваліфікуються за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами ст. 152 або ст. 153 та п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України.

Таку позицію займає й судова практика. Так, А., І. та В. вживали спиртні напої в кафе та домовились між собою домогтися статевої близькості з К., яка в цей час теж була в кафе. Коли потерпіла вийшла з кафе, всі троє наздогнали її та запропонували провести додому. Проходячи через темну вулицю вони запропонували їй вступити з ними в статеві відносини. Оскільки К. відмовила, всі троє застосували до неї насильство, нанісши не менше 20 ударів кулаками по тілу, роздягли та згвалтували. Потім, з метою приховати вчинений ними злочин, вони вбили її, кидаючи почергово важкий камін їй на голову. Дії винних судовою палатою в кримінальних справах Верховного Суду України кваліфіковано за п. 9, 12 ч. 2 ст. 115 та ч. 4 ст. 152 КК України [217].

Умисне вбивство, *вчинене на замовлення*, – це умисне позбавлення життя потерпілого, здійснене особою (виконавцем) за дорученням іншої особи (замовника). Таке доручення може мати форму наказу, розпорядження, а також угоди, відповідно до якої виконавець зобов'язується позбавити потерпілого життя, а замовник – вчинити в інтересах виконавця певні дії матеріального чи нематеріального характеру або ж не вчинювати їх.

Виділення такої кваліфікуючої ознаки як вбивство на замовлення викликано збільшенням чисельності таких вбивств та їх професіоналізацією. Як правило, особа, що вчиняє вбивство на замовлення отримує за це винагороду.

Якщо замовлення умисного вбивства мало форму угоди, відповідальність за п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України настає незалежно від того, коли були вчинені обіцяні виконавцеві дії – до чи після вбивства, виконав чи не виконав замовник свою обіцянку, збирався він це робити чи ні.

Виникає запитання, а що ж таке дії матеріального та нематеріального характеру. Пункт 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150] визначає, що до дій матеріального характеру, зокрема,

належать сплата виконавцеві винагороди за вчинення вбивства, передача чи збереження прав на майно, звільнення від майнових зобов'язань тощо. Під діями нематеріального характеру розуміються будь-які дії, вчинення чи невчинення яких безпосередньо не пов'язане з матеріальними інтересами виконавця вбивства.

У випадках, коли умисне вбивство на замовлення вчинюється з метою одержання від замовника грошей, матеріальних цінностей чи інших вигод матеріального характеру (тобто з корисливих мотивів), дії виконавця кваліфікуються за пунктами 6 і 11 ч. 2 ст. 115 КК України.

Так, Верховний Суд України визнав, що суд правильно кваліфікував за п. 6, 11, 12 ч. 2 ст. 115 КК України дії засуджених, які вчинили умисне вбивство на замовлення з метою одержання грошової винагороди [218; 192].

Замовник умисного вбивства залежно від конкретних обставин справи повинен визнаватись або підбурювачем, або організатором злочину (якщо тільки він не є його співвиконавцем). Його дії належить кваліфікувати за відповідною частиною ст. 27, п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України, а за наявності до того підстав – і за іншими пунктами цієї статті (наприклад, за п. 6 – якщо виконавець позбавив особу життя з метою одержання вигод матеріального характеру, за п. 12 – коли вбивство було замовлено групі осіб).

Так, колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України при розгляді справи відносно Б., К. та Ч. дії особи – замовника вбивства, яка схилила іншу особу до вчинення злочину, та пособника цього вбивства, кваліфікувала як співучасть у злочині відповідно за ч. 4 ст. 27 і ч. 5 ст. 27 та пунктами 6, 11 ч. 2 ст. 115 КК України [219].

Дії замовника умисного вбивства, який одночасно був і співвиконавцем цього злочину, кваліфікуються за пунктами 11 і 12 ч. 2 ст. 115 КК України як умисне вбивство, вчинене на замовлення за попередньою змовою групою осіб, а за наявності до того підстав – і за іншими пунктами цієї статті.

Якщо замовник, який не є співвиконавцем убивства, керувався корисливими, а виконавець – іншими мотивами, дії замовника кваліфікуються за відповідною частиною ст. 27, пунктами 6 і 11 ч. 2 ст. 115 КК України.

Відповідальність за п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України настає лише у випадках, коли замовляється саме умисне вбивство особи, а не якийсь інший насильницький злочин щодо неї. Якщо замовник доручив заподіяти потерпілому тілесні ушкодження, а виконавець умисно вбив його, замовник несе відповідальність за співучасть у тому злочині, який він організував чи до вчинення якого схилив виконавця, а останній – за той злочин, який він фактично вчинив.

У разі, коли виконавець погодився позбавити потерпілого життя, але з причин, що не залежали від його волі, умисел на вбивство до кінця не довів, дії замовника залежно від конкретних обставин справи кваліфікуються як співучасть у готуванні до умисного вбивства на замовлення чи в замаху на вчинення цього злочину. Аналогічно слід кваліфікувати дії замовника, який замовив вбивство працівнику правоохоронних органів який, відповідно до Закону України «Про оперативну-розшукову діяльність» діяв з метою викриття замовника. Наприклад, вироком апеляційного суду Вінницької області від 13 грудня 2005 року Т.О. засуджена за ч. 3 ст. 27, ч. 1 ст. 14, п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України. Вона визнана винною у вчиненні злочину за таких обставин. Т.О. та Т.Г. перебували в зареєстрованому шлюбі з 1988 року. Після розірвання шлюбу вони продовжували проживати в тій самій квартирі. Через деякий час Т.Г. одружився вдруге і став проживати з дружиною у зазначеній квартирі. На ґрунті неприязних стосунків з Т.Г., що тривали протягом останніх років, Т.О. вирішила його вбити. З цією метою вона познайомилась з П., який був працівником міліції і діяв з метою викрити Т.О. Вони домовились про те, що за доручення П. отримає 1000 доларів США. Т.О. передала П. всю необхідну інформацію про свого колишнього чоловіка і завдаток. Через декілька днів П. повідомив Т.О. про виконання її замовлення, в зв'язку з чим Т.О. передала йому решту грошей як винагороду за вчинення злочину [220].

Більшість кваліфікуючих ознак вбивства за кримінальним правом Республіки Польща характеризують його об'єктивну сторону. Серед таких ознак є, зокрема, вбивство з особливою жорстокістю (п. 1 § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща), в зв'язку з взяттям заручника, зґвалтуванням або розбоєм (п. 2 § 2 артикулу 148 КК

Республіки Польща); з застосуванням вогнепальної зброї чи вибухових речовин (п. 4 § 2 артикулу 148 КК України).

Особливою жорстокістю в Республіці Польща вважається спосіб позбавлення життя іншої особи, який поєднує в собі такі страждання для потерпілого, що не були необхідними для позбавлення його життя [268; 356; 358]. Йдеться тут як про фізичні страждання, наприклад, завдання ударів таким способом, щоб смерть не настала відразу, тортури перед заподіянням смерті, так і про психічні страждання, наприклад, вбивство на очах рідних чи близьких [367].

Апеляційний суд в Катовіцах зазначив, що вбивство, як протиправне позбавлення життя людини, завжди є жорстоким. Про особливу жорстокість можна говорити тоді, коли як і з об'єктивної сторони цього злочину, пов'язаної з способом позбавлення життя людини, так і з суб'єктивної – пов'язаної з ставленням винного до свого діяння, потерпілому заподіюються особливі фізичні або психічні страждання, тобто такі страждання, які істотно виходять за межі необхідних для позбавлення його життя [353]. В цей же час, Апеляційний Суд в Любліні зазначив, що особлива жорстокість полягає в заподіяння смерті з завданням потерпілому зайвих додаткових страждань, застосуванням тортур, мучення, що не були необхідними для позбавлення його життя [365].

В доктрині польського кримінального права відбувається дискусія на предмет того, чи особлива жорстокість стосується лише страждань особи, яку позбавляють життя, чи також про особливу жорстокість можна говорити й тоді, коли особливі страждання завдаються також й близьким чи родичам потерпілого. Враховуючи те, що предметом вбивства в доктрині кримінального права Республіки Польща є людина, яку позбавляють життя, науковці приходять до висновку, що особлива жорстокість стосується страждань лише особи, яка є жертвою вбивства. Однак, в цей же час, особливо жорстоким щодо потерпілого буде, також, усвідомлення страждань його близьких, на очах яких вчиняється вбивство [295, 159].

В п. 2 § 2 артикулу 148 КК Республіки Польща об'єднано три кваліфікуючі ознаки: **в зв'язку з взяттям заручника, згвалтуванням або розбоєм.**

Вбивство заручника в кримінальному праві України є кваліфікуючою ознакою вбивства, що характеризує об'єкт цього злочину. В Кримінальному праві Республіки Польща ця ознака характеризує об'єктивну сторону, оскільки має дещо інший зміст.

Даний вид кваліфікованих вбивств повинен бути поєднаним з вчиненням одного з трьох злочинів: взяттям заручника (§ 1 статті 252 КК Республіки Польща), зґвалтуванням (§ 1–4 статті 197 КК Республіки Польща) чи розбоєм (§ 1–2 статті 280 КК Республіки Польща). Цей зв'язок може бути різноманітним. Як зазначає Р. Кокот, вчинення вбивства може бути засобом для досягнення мети, яким є взяття заручника, розбій чи зґвалтування. Вчинене таке вбивство може бути з метою усунення свідків вищевказаних злочинів [295, 159]. А. Цоль зазначає, що потерпілим при вчиненні цього виду кваліфікованого вбивства може бути як заручник, особа, що була зґвалтована чи особа, що потерпіла від розбою, так і інша особа, що була, наприклад, свідком вчиненого злочину [292, 250].

Дещо іншу позицію займає А. Марек. Він зазначає, що потерпілим при вбивстві, пов'язаному з взяттям заручника, дійсно може бути не лише заручник, але й особи, що перешкоджали вчиненню цього злочину чи свідки. В цей же час, що стосується вбивства в зв'язку із зґвалтуванням чи розбоєм, А. Марек вважає, що потерпілим від цього злочину може бути лише особа потерпіла від зґвалтування чи розбою [304, 385]. Заперечуючи йому, А. Цоль зазначає, що немає жодних підстав до такого звуженого тлумачення кримінального закону, а навіть навпаки, дає підстави до широкої інтерпретації поняття «в зв'язку з взяттям заручника, зґвалтуванням чи розбоєм». Зв'язок цей має характер функціональний і включає всі можливі його форми [292, 250–251]. Такої ж думки дотримується й Й. Каспшицкі [291, 128].

На широкий зв'язок вбивства з переліченими вище злочинами звертає увагу й судова практика Республіки Польща. Так, Апеляційний суд Кракова зазначив, що зв'язок вбивства із зґвалтуванням означає будь-який об'єктивний чи суб'єктивний зв'язок двох злочинів, особливо вчинення вбивства потерпілої від зґвалтування з метою затерти сліди злочину. При цьому, немає значення, що винний після зґвалтування спочатку пограбував потерпілу, а потім позбавив її життя [359].

Суб'єктом даного виду кваліфікованого вбивства може бути лише особа, що взяла заручника, вчинила зґвалтування чи розбій або співучасник цих злочинів. Не можуть бути суб'єктом цього виду кваліфікованого вбивства інші особи.

Хоча в кримінальному законодавстві України теж передбачені такі кваліфікуючі ознаки вбивства як вбивство заручника та вбивство, поєднане із зґвалтуванням або насильницьким задоволення статевої пристрасті неприродним способом, в них вкладається дещо інший зміст. Згідно українського законодавства, на відміну від польського, потерпілим від цих видів кваліфікованого вбивства може бути лише заручник чи особа, яку зґвалтували. Польський підхід до даного питання не можна застосувати до українського законодавства, оскільки тоді виникне конкуренція з кваліфікуючою ознакою «з метою приховати вчинення злочину чи полегшити його вчинення».

Кримінально-правова норма про відповідальність за вбивство з **застосуванням вогнепальної зброї чи вибухових речовин** покликана реалізовувати політику Республіки Польща в боротьбі з незаконним обігом вогнепальної зброї та вибухових речовин, а також з організованою злочинністю. Однак, як зазначає А. Цоль, цей кваліфікований склад злочину включає в себе, також, поведінку, яке не має нічого спільного з обігом вогнепальної зброї чи вибухових речовин, а також організованою злочинністю. Особливо це стосується вбивства з застосуванням вогнепальної зброї. Зокрема, згідно чинного законодавства Республіки Польща, відповідальності за цією нормою підлягає, наприклад, поліцейський, який при затриманні злочинця перевищив необхідні заходи, які б виключали його відповідальність, та з табельної зброї смертельно поранив затриманого [292, 157–158].

Поняття вогнепальної зброї визначено в Законі Республіки Польща від 21 травня 1999 року «Про зброю та боєприпаси» [336]. Відповідно до ч. 1 артикулу 4 цього Закону до вогнепальної зброї відносяться бойова, мисливська, спортивна, газова та сигнальна зброя. Визначення поняття вогнепальної зброї дано в ч. 1 артикулу 7 цього Закону. Відповідно до цієї норми, вогнепальною зброєю є небезпечний для життя чи здоров'я прилад, який завдяки дії газів, що утворились

внаслідок згорання спеціального матеріалу, здатний вистрілити кулю чи субстанцію з ствола чи іншого призначеного для цього елемента і пристосований до попадання в ціль на відстані.

В польській доктрині кримінального права відбувається дискусія на предмет того, чи визначення вогнепальної зброї, передбачене Законом Республіки Польща «Про зброю та боєприпаси», придатне до застосування в кримінальному праві. Зокрема, йдеться про віднесення до вогнепальної зброї газової зброї.

Деякі науковці вважають, що законодавча дефініція вогнепальної зброї може бути застосована при визначенні предмета злочину, передбаченого статтею 263 КК Республіки Польща, що передбачає відповідальність за незаконне виготовлення, зберігання та порушення правил поводження з вогнепальною зброєю. Однак, в розумінні п. 4 § 2 статті 148 КК Республіки Польща, газова зброя вогнепальною бути не може [298, 38; 282]. Деякі суди також дотримуються такої позиції [362].

Інші ж науковці вважають, що Закон «Про зброю та боєприпаси» дає загальне визначення вогнепальної зброї, яке є універсальним і підлягає застосуванню у всіх галузях права, в тому числі й в кримінальному праві [292, 259]. Таку ж позицію можна знайти в більшості судових рішень [364; 351]. Верховний Суд Республіки Польща з цього приводу зазначає про необхідність однакового трактування тих самих термінів в кримінальному праві [331].

Поняття вибухових речовин визначено в Законі Республіки Польща від 21 червня 2002 року «Про вибухові матеріали, призначенні для цивільного використання» [335]. Відповідно до п. 9 статті 3 цього Закону, вибуховими речовинами є хімічні речовини, що внаслідок хімічної реакції утворюють газ такої температури і тиску, а також з такою швидкістю, яка є достатньою для руйнувань в зовнішньому середовищі.

Під застосуванням вогнепальної зброї чи вибухових речовин слід розуміти будь-яке використання їх прямих властивостей в якості знарядь чи засобів вбивства. Так, не вважається вбивством з застосуванням вогнепальної зброї вбивство потерпілого, наприклад, прикладом карабіну. Однак, якщо винний використав

погрозу застосування цього карабіну для подолання опору потерпілого, а потім вбив його, наприклад, ножем, такі дії підлягають кваліфікації як вбивство з застосуванням вогнепальної зброї [292, 260].

Доцільність в кримінальному законодавстві України такої кваліфікуючої ознаки умисного вбивства як умисне вбивство із застосуванням вогнепальної зброї обумовлюється такими аргументами:

1. Офіційна статистика підтверджує наявність значної кількості випадків використання вогнепальної зброї під час вчинення злочинів проти життя та здоров'я, зокрема умисних вбивств. Так у 2005 році було вчинено 105 умисних вбивств та замахів на вбивство з використанням вогнепальної зброї, у 2006 р. – 97; 2007 р. – 75; у 2008 р. – 84 таких злочинів. Згідно статистичних даних МВС України, незважаючи на те, що в 2009 році *зафіксовано зниження умисних вбивств на 8,5%, кількість умисних вбивств з використанням вогнепальної зброї збільшилась на 19,0%*. Число ж умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених з використанням вогнепальної зброї у 2009 році також стрімко збільшилось – на 44,4%. В цілому кількість злочинів, що були вчинені з використанням вогнепальної зброї, зросла на 31,8% [171].

2. Наявність у громадян України в незаконному володінні великої кількості вогнепальної зброї – більше ніж 40 000 одиниць, яка знаходиться в розшуку (Олександр Литвин. Загальна характеристика стану злочинності // Юридичний журнал. –2009. – № 12. – С. 57).

Офіційні дані так само свідчать про велику кількість зброї, яка щорічно вилучається органами міліції. Так в 2005 р. було вилучено 3060, в 2006 р. – 2900; в 2007 р. – 3223; 2008 р. – 2974 одиниці вогнепальної зброї.

3. На розгляді у Верховній Раді України уже перебуває проект Закону України «Про зброю», у випадку прийняття якого будуть істотно розширені можливості для законного набуття громадянами України вогнепальної зброї. В зв'язку з цим кількість одиниць зброї, що перебуватиме на руках в громадян, зросте. Це неодмінно призведе до збільшення кількості вчинення різноманітних

умисних злочинів з використанням вогнепальної зброї, кількість яких і так є великою сьогодні.

4. Наявністю такого складу злочину в кримінальному законодавстві окремих зарубіжних держав, зокрема: Англії, Республіки Польща, Таджикистану, Латвії. Разом з тим в кримінальному законодавстві окремих держав вчинення злочину з використанням зброї є обставиною, яка обтяжує покарання. Наприклад : п. 10 ст. 48 кримінального кодексу Латвійської Республіки; п.к. ст. 77 КК Республіки Молдова; п. 1.10. ст. 61 КК Азейбаржанської Республіки; п. 13. ст. 55 КК Киргизької Республіки; п.к.ч. 1 ст. 63 КК Російської Федерації. Серед обтяжуючих обставин передбачених в ст. 67 КК України не має такої обтяжуючої обставини.

Наявність такої кваліфікуючої ознаки в ст. 115 КК України матиме відомий профілактичний вплив. Що стосується вибухових речовин, то в п. 5 ч. 2 ст. 115 КК охоплюється вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, яке включає в себе і вбивство з використанням вибухових речовин.

В зв'язку з цим доцільно доповнити п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України новим складом умисного вбивства при обтяжуючих обставинах – умисне вбивство з застосуванням вогнепальної зброї, та викласти його в такій редакції : «вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб або із застосуванням вогнепальної зброї».

Кваліфікуючими ознаками вбивства, що характеризують суб'єкт злочину, в кримінальному праві України визнаються вчинене за попередньою змовою групою осіб (п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України) та вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого ст. 116–118 КК України (п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України).

Група осіб за попередньою змовою є однією з форм співучасті. Законодавче визначення цієї форми міститься в КК України. Відповідно до ч. 2 ст. 28 КК України, злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення. В п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову

практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150] зазначено, що вчиненням за попередньою змовою групою осіб умисне вбивство вважається тоді, коли в позбавленні потерпілого життя брали участь декілька осіб (дві і більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його виконання.

Вбивства, вчинені у співучасті, мають підвищену суспільну небезпеку, оскільки спільна діяльність співучасників істотно полегшує можливість і успішність вчинення злочину або його приховування; Спираючися на допомогу один одного, співучасники діють більш рішуче і зухвало; вчинення вбивства об'єднаними зусиллями декількох осіб створює ілюзію безкарності, можливості уникнути покарання [139, 24].

За цей злочин підлягають відповідальності й ті особи, котрі хоча й не вчинювали дій, якими безпосередньо була заподіяна смерть потерпілому, але будучи об'єднаними з іншими співвиконавцями вбивства єдиним умислом, спрямованим на позбавлення потерпілого життя, виконали хоча б частину того обсягу дій, який група вважала необхідним для реалізації цього умислу. З урахуванням конкретних обставин справи та змісту спільного умислу осіб, що вчинюють убивство за попередньою змовою, до таких дій належать: застосування на початку нападу насильства щодо потерпілого з метою приведення його у безпорадний стан з тим, щоб інший співучасник, скориставшись таким станом, заподіяв потерпілому смерть; подолання опору потерпілого з метою полегшити заподіяння йому смерті іншим співучасником; усунення певних перешкод, що в конкретній ситуації заважають іншій особі заподіяти потерпілому смерть або істотно ускладнюють це; надання особі, яка згідно з домовленістю заподіює смерть потерпілому, конкретної допомоги під час учинення вбивства (у вигляді порад, передачі зброї тощо); ведення спостереження за потерпілим, іншими особами чи обстановкою безпосередньо перед убивством або під час його вчинення з метою забезпечити реалізацію спільного умислу тощо.

Так, наприклад, М. і К. домовились вбити Л. З цією метою М. залишився біля під'їзду щоб відволікати увагу громадян, а К. піднявся на четвертий поверх будинку

де біля квартири очікував останнього. Після його появи коли той відкривав двері К. напав на нього і з наніс декілька ударів ножом по тілу. Л. почав кричати і кликати на допомогу. К. з місця пригоди втік. При розгляді тієї справи Верховний Суд України зазначив, що М. і К. вчинили замах на вбивство за попередньою змовою групою осіб, хоча й К. безпосередньої участі в заподіянні смерті потерпілому не приймав, але брав участь в ньому як співвиконавець, оскільки значно полегшував вчинення задуманого своєму співучаснику. Під умисним вбивством, вчиненим за попередньою змовою групою осіб, розуміється таке вбивство, в якому брали участь як співвиконавці принаймні дві особи, які заздалегідь домовились про спільне здійснення [238]. Такий же висновок Верховний Суд України підтримав й при розгляді інших кримінальних справ [221; 222; 223].

Якщо учасники групи діяли узгоджено щодо декількох осіб, хоча кожен із них позбавив життя одного потерпілого, дії кожного зі співучасників розглядаються як умисне вбивство двох або більше осіб, вчинене за попередньою змовою, і кваліфікується за пунктами 1 і 12 ч. 2 ст. 115 КК України.

Умисне вбивство, вчинене організованою групою, також кваліфікується за п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України. У разі, коли група осіб, яка вчинила за попередньою змовою умисне вбивство, являла собою злочинну організацію, озброєну банду, терористичну групу чи терористичну організацію, не передбачене законом воєнізоване або збройне формування, організовану групу, створену з метою тероризування у виправних установах засуджених чи нападу на адміністрацію цих установ, відповідальність учасників групи настає за п. 12 ч. 2 ст. 115 та відповідно за ч. 1 ст. 255, ст. 257, ч. 3 або ч. 4 ст. 258, ч. 5 ст. 260, ст. 392 КК України.

Вбивство, вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого ст. 116–118 КК України, є по суті, спеціальним видом повторності, передбаченим КК України.

Відповідальність за повторне умисне вбивство настає незалежно від того, чи була винна особа раніше засуджена за перший злочин, вчинила вона закінчене вбивство чи готування до нього або замах на нього, була вона виконавцем чи іншим співучасником злочину.

Відповідно до п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150], якщо винний не був засуджений за раніше вчинене вбивство чи готування до нього або замах на нього, ці його дії підлягають самостійній кваліфікації, а повторно вчинене вбивство кваліфікується за п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України. Окремо кваліфікуються діяння й у випадках, коли спочатку було вчинено закінчене умисне вбивство, а потім – готування до такого ж злочину чи замах на нього.

Наприклад, 15 квітня 2002 року П. вироком судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Донецької області був засуджений за ч. 2 ст. 17, ст. 94; ч. 2 ст. 17, п. «з» ст. 93 КК України 1960 року. Він був визнаний винним у тому, що 8 березня 1999 року діючи з помсти за те, що К.І. розбивав йому кожного вечора каменем вікна, вистрілив в нього з мисливської рушниці, заподіявши тілесні ушкодження. Через декілька днів він, зустрівши брата К.І. – К.О. почав висловлювати йому претензій з приводу того, що К.І. написав заяву в міліцію і його, П., тепер притягують до кримінальної відповідальності та наніс К.І. декілька ударів кухонним ножом по тілу, заподіявши колото-різані рани.

Верховний Суд України переглядаючи цю справу в касаційному порядку зробив висновок, що П. стріляючи з мисливської рушниці в К.І. захищав своє право від протизаконних дій з боку потерпілого, але, умисно стріляючи в останнього з рушниці, обрав такий спосіб захисту, який не відповідає небезпечності посягання. Тому дії П. за цим епізодом кваліфікував з ч. 2 ст. 17, ст. 94 КК України 1960 року на ч. 2 ст. 15, ст. 118 КК України як замах на умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони.

Оскільки за ч. 2 ст. 17, п. «з» ст. 93 КК України 1960 року настає відповідальність за замах на умисне вбивство, вчинений особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком убивства, передбаченого статтями 95–97 КК України 1960 року, а П. не є такою особою, його дії мають бути перекваліфіковані на ч. 2 ст. 17, ст. 94 КК України 1960 року як замах на умисне вбивство К.О. [224].

При вчиненні декількох умисних убивств за обтяжуючих обставин, передбачених різними пунктами ч. 2 ст. 115 КК України, дії винного кваліфікуються за цими пунктами та за п. 13 ч. 2 зазначеної статті з урахуванням повторності.

Вбивство не може кваліфікуватися за п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України, коли судимість за раніше вчинене вбивство знята чи погашена в установленому законом порядку, коли на час вчинення нового злочину минули строки давності притягнення до відповідальності за перший злочин, а у випадку, передбаченому ч. 4 ст. 49 КК України, – коли особа була звільнена судом від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

Так, Верховний Суд України при розгляді кримінальної справи відносно П. зазначив, що дії засудженого, який умисно вчинив вбивство на ґрунті особистих стосунків правильно кваліфіковані судом за ч. 1 ст. 115 КК України, оскільки за раніше вчинене суспільно небезпечне діяння – позбавлення життя двох осіб у стані неосудності – до нього були застосовані примусові заходи медичного характеру [225].

Під раніше вчиненим умисним вбивством розуміються не тільки вбивства, кваліфіковані за ст. 115 КК України 2001 р. чи статтями 94 і 93 КК України 1960 р., а й убивства, відповідальність за які передбачена іншими статтями КК України (статті 112, 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404, ст. 443 КК України 2001 р. чи відповідні статті КК України 1960 р.).

Єдиною кваліфікуючою ознакою вбивства, що характеризує його суб'єкт, в кримінальному праві Республіки Польща є **вбивство, вчинене особою, що була засуджена за вбивство**.

В даному випадку, по суті, кваліфікуючою ознакою є рецидив вбивства. В зв'язку з тим, в доктрині польського кримінального права виникають питання, за яке саме вбивство особа повинна бути засуджена: чи це повинно бути кваліфіковане вбивство, чи основний склад цього злочину, чи особа, засуджена за привілейовані склади вбивства або за спеціальні його види (наприклад, геноцид) теж відповідатиме за цією нормою [295, 231–232]. Тлумачення кримінального закону не дає жодних підстав для винятків. Кримінальній відповідальності за цей вид кваліфікованого

вбивства будуть підлягати особи, що були засуджені за будь-яке вбивство, в тому числі й привілейоване. В зв'язку з цим, рядом науковців вказується на недосконалість цієї кримінально-правової норми та вносяться пропозиції щодо її редагування [295, 226–245].

Кваліфікуючими ознаками, що характеризують суб'єктивну сторону вбивства в кримінальному праві України характеризуються наступні кваліфікуючі ознаки: з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України); з хуліганських мотивів (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України); з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення (п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України) та з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України).

Як вчинене з *корисливих мотивів* умисне вбивство кваліфікується в разі, коли винний, позбавляючи життя потерпілого, бажав одержати у зв'язку з цим матеріальні блага для себе або інших осіб (заволодіти грошима, коштовностями, цінними паперами, майном тощо), одержати чи зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків (одержати спадщину, позбавитися боргу, звільнитися від платежу тощо) або досягти іншої матеріальної вигоди. При цьому не має значення, чи одержав винний ту вигоду, яку бажав одержати внаслідок убивства, а також коли виник корисливий мотив - до початку чи під час вчинення цього злочину.

П. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150] зазначає, що як вчинене з корисливих мотивів слід кваліфікувати також й умисне вбивство з метою подальшого використання органів чи тканин людини в певних корисливих цілях (для трансплантації, незаконної торгівлі тощо).

У разі вчинення умисного вбивства під час розбійного нападу, вимагання, незаконного заволодіння транспортним засобом дії винного кваліфікуються за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України і статтею, якою передбачено відповідальність за злочинне заволодіння майном (ч. 4 ст. 187, ч. 4 ст. 189, ч. 3 ст. 262, ч. 3 ст. 308, ч. 3 ст. 312, ч. 3 ст. 313, ч. 3 ст. 289 КК України). На це звертає увагу Верховний Суд України при розгляді кримінальної справи відносно В. і К. [226]. Однак, якщо умисел на

заволодіння майном виник у винного після вбивства, вчиненого з інших мотивів, кваліфікація його дій за п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України виключається. В такому випадку заволодіння майном слід кваліфікувати як таємне викрадення чужого майна (крадіжка) за відповідною частиною ст. 185 КК України.

Вбивство з *хуліганських мотивів* буде мати місце тоді, коли винний позбавляє іншу особу життя внаслідок явної неповаги до суспільства, нехтування загальнолюдськими правилами співжиття і нормами моралі, а так само без будь-якої причини чи з використанням малозначного приводу.

Так, наприклад, в кримінальній справі щодо П і В. Верховний Суд зазначив, що умисне вбивство потерпілого з особливою жорстокістю та з використанням незначного приводу правильно кваліфіковано як вчинене з хуліганських мотивів за п. 4, 7, 12 ч. 2 ст. 115 КК України [227].

Якщо крім убивства з хуліганських мотивів винний вчинив ще й інші хуліганські дії, що супроводжувались особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, вчинене кваліфікується за п. 7 ч. 2 ст. 115 і за відповідною частиною ст. 296 КК України.

Не можна кваліфікувати як вчинене з хуліганських мотивів умисне вбивство під час сварки чи бійки, яку розпочав сам потерпілий, а так само з ревнощів, помсти чи з інших мотивів, що виникли на ґрунті особистих стосунків, навіть якщо при цьому було порушено громадський порядок.

Для кваліфікації умисного вбивства як такого, що вчинене з *метою приховати інший злочин*, не має значення, чи був винний причетним до злочину, який приховується. Якщо він вчинив умисне вбивство з метою приховати раніше вчинений ним злочин, його дії кваліфікуються за тією статтею КК України, якою передбачено відповідальність за приховуваний злочин, та за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України.

Дії винного, який вчинив умисне вбивство з метою приховати злочин іншої особи, додатково кваліфікувати ще й за ст. 396 КК України не потрібно. Якщо вбивство з метою приховання злочину, вчиненого іншою особою, було заздалегідь обіцяне, відповідальність настає за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України і за пособництво в

тому злочині, який приховувався. Дії винного кваліфікуються як умисне вбивство з метою полегшити вчинення іншого злочину незалежно від того, був цей злочин вчинений чи ні [150].

Вбивство з *мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості* є новим складом злочином, доповненим Законом України від 5 листопада 2009 року. Це положення закону направлене на охорону рівноправності громадян в залежності від їх расової, національної належності та релігійних переконань. Мотивами расової, національної нетерпимості є значне посилення серед певних груп населення настроїв неприязні, почуття сильної ворожнечі та огиди до інших етнічних або расових груп чи конфесій, приниження позитивних якостей тієї чи іншої нації порівняно з іншими, образа почуттів громадян у зв'язку з їх расовою, етнічною належністю, кольором шкіри, мовою тощо.

Релігійна нетерпимість передбачає скривдження, приниження гідності та інших почуттів представників окремих релігійних громад, конфесій, напрямів та течій (православних, католицьких, протестантських, старообрядницьких, іудейських тощо) або глум над такими, що належать їм, місцями богослужінь чи релігійних зібрань, місцями паломництва, шанованими у тій чи іншій релігії. Релігійні переконання – це переконання у правильності певного світогляду (тієї чи іншої віри або атеїзму).

Пункт 14 ч. 2 ст. 115 КК України є логічним продовження кримінально-правової охорони рівноправності громадян, яка здійснюється ст. 161 КК України (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань). Однак, видається, що цим пунктом не охоплюються всі мотиви вбивств, які об'єктивно заслуговують бути відображеними в ньому. Стаття 24 Конституції України встановлює, що усі люди мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Тому, видається, що в п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України повинні знайти своє відображення й інші особливо низькі і

засуджувані мотиви вбивства, а саме з мотивів етнічного походження та ідеологічних переконань потерпілого. В зв'язку з цим пропонуємо викласти п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України наступним чином: «з мотивів расизму, етнічного чи національного походження, релігійних чи ідеологічних переконань потерпілого». Вважаємо, що така редакція цього пункту сприятиме більш ефективній охроні рівноправності громадян.

Кваліфікуючою ознакою вбивства, що характеризує його суб'єктивну сторону в кримінальному праві Республіки Польща є вбивство з ***мотивів, що заслуговують на особливе засудження***.

Апеляційний суд в Любліні зазначив, що мотивацією, яка заслуговує на особливе засудження є мотивація, що в загальному розумінні є яскраво наганняю, викликає в суспільстві негативну реакцію таку як гнів, осуд, обурення [366]. Апеляційний суд в Кракові зазначив, що до мотивів вбивства, які заслуговують на особливий осуд, слід віднести вбивство на замовлення, з корисливих мотивів, з метою позбутися свідка вчиненого злочину, отримати спадок, позбутися конкурента в бізнесі, спорті чи службовій діяльності, вбивство з незначного приводу чи без яскраво вираженого мотиву [360]. Апеляційний суд у Вроцлаві зазначив, що вбивство людини що, на думку винного, належить до другої категорії належить до вбивства з мотивів, які заслуговують на особливе засудження [374].

Ця кваліфікуюча ознака охоплює, по суті і корисливий мотив, і хуліганський мотив, а також мету приховати інший злочин чи полегшити його вчинення, що є кваліфікуючими ознаками вбивства, які характеризують суб'єктивну його сторону за кримінальним правом України. Однак, мотиви, які заслуговують на особливе засудження, є значно ширшими ніж ті, що визначені в українському законодавстві як кваліфікуючі ознаки вбивства. На нашу думку, закріплення такої кваліфікаційної ознаки в кримінальному законодавстві є недоцільним, оскільки мотиви, що заслуговують на особливе засудження, є категорією, яка може трактуватися занадто широко в кримінальному праві. Закріплення таких оціночних категорій в кримінальному законодавстві України безпідставно розширить межі судового угляду та не сприятиме дотриманню законності.

Висновки до розділу 3

Кримінальне законодавство як України, так і Республіки Польща передбачає кваліфіковані склади вбивства. Ці склади утворюються шляхом додавання до основного складу злочину ознак, що характеризують підвищений ступінь суспільної небезпеки цього злочину. В кримінальному законодавстві України кваліфіковані склади вбивства передбачені ч. 2 ст. 115 КК України, що складається з 14 пунктів. В польському законодавстві кваліфіковані склади вбивства передбачені § 2 статуту 148 КК Республіки Польща, який складається з 4 пунктів та § 3 цього ж статуту. Слід зазначити, що кваліфіковані склади умисного вбивства є новелою для кримінального права Республіки Польща запровадженою у зв'язку з прийняттям КК Республіки Польща у 1997 році. В зв'язку з цим, кваліфікуючі ознаки вбивства за польським кримінальним правом не є такими широкими, як за кримінальним правом України. Однак, це зовсім не означає, що з польського кримінального права не можна почерпнути нічого позитивного для удосконалення норм про кваліфіковані види вбивства в кримінальному праві України.

Так, зокрема, порівняльний аналіз норм про відповідальність за кваліфіковане вбивство за кримінальним правом України та Республіки Польща дає підстави стверджувати, що українська судова практика займає хибну, на нашу думку, позицію, відповідно до якої кваліфікуюча ознака «вбивство малолітньої дитини» наявна тоді, коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім, або припускав це, або за обставинами справи повинен був і міг це припускати. Таким чином, в умисний злочин вводиться елемент необережності (повинен був і міг це припускати). Законодавче визначення умислу вимагає усвідомлення усіх ознак злочину, що вчиняється особою. В зв'язку з цим, видається доцільним внести зміни до ч. 1п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», виклавши його в такій редакції: «Під вбивством малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) розуміється умисне позбавлення життя особи, якій не виповнилося 14 років. Ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний усвідомлював, що потерпілий є малолітнім».

Заслуговує на увагу наявність в кримінальному законодавстві Республіки Польща положення про вбивство із застосуванням вогнепальної зброї. Офіційна статистика підтверджує систематичне зростання кількості випадків використання вогнепальної зброї під час вчинення злочинів проти життя та здоров'я, зокрема умисних вбивств. Видається доцільним ввести таку кваліфікуючу ознаку в кримінальне законодавство України. В зв'язку з цим, п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України можна запропонувати в такій редакції: «5 – вчинене способом небезпечним для життя багатьох осіб, або із застосуванням вогнепальної зброї». Наявність такої ознаки матиме відомий профілактичний вплив вбивств вчинених із застосуванням вогнепальної зброї.

Крім того, видається, що п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України, який передбачає відповідальність за вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, не охоплюються усі особливо низькі і засуджувані мотиви вбивства, які об'єктивно заслуговують бути відображеними в ньому. Тому доцільно п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України викласти в наступній редакції: «з мотивів расизму, етнічного чи національного походження, релігійних чи ідеологічних переконань потерпілого». Вважаємо, що така редакція цього пункту сприятиме більш ефективній охороні рівноправності громадян.

Караність вбивства при обтяжуючх обставинах в Республіці Польща є більш суворим ніж в Україні. Відповідно до параграфу 2 та 3 артикулу 148 Республіки Польща таке вбивство карається позбавленням волі на строк від 12 до 25 років, або довічним позбавленням волі, а за КК України (ч. 2 ст. 115) – позбавленням волі на строк від 10 до 15 років, або довічним позбавленням волі, і крім цього конфіскація майна у випадку вчинення умисного вбивства з корисливих мотивів.

Розділ 4

СКЛАДИ УМИСНИХ ВБИВСТВ ПРИ ПОМ'ЯКШУЮЧИХ ОБСТАВИНАХ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

4.1. Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України та Республіки Польща

Перш за все, необхідно з'ясувати, що є підставою для виділення даного складу злочину. На думку А.В. Наумова, насамперед враховується стан сильного душевного хвилювання, при якому здатність уявляти й мислити «звужується», пригнічується. Однак, оскільки здатність особи контролювати свої дії не втрачається цілком, а лише послаблюється, то винний і підлягає відповідальності, але за вбивство вчинене при пом'якшуючих обставинах [128, 99–100]. Авраменко О.В. зазначає, що при визначенні поняття стану сильного душевного хвилювання слід виходити з такого: стан сильного душевного хвилювання – це короткочасний розлад психічної діяльності, у результаті якого обмежується здатність особи усвідомлювати характер своїх діянь та (або) керувати ними [2, 78].

І.Я. Козаченко, Є.А. Сухарєв, Є.А. Гусєв [74, 22–23], А.П. Козлов [77, 458] переконані, що наявність у кримінальному законодавстві складів злочинів, учинених у стані сильного душевного хвилювання, є закріпленням у законі зменшеної осудності. Такої ж позиції дотримуються А.А. Музика, коментуючи ст. 116 КК України («Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання»). Він прямо вказує, що «особа в стані фізіологічного афекту є, по суті, обмежено осудною» [122, 259]. В.М. Бурдін, підтримуючи цю точку зору, наводить 2 аргументи. Перший полягає у загальній підставі пом'якшення покарання при вчиненні злочину в стані сильного душевного хвилювання й обстоює застосування обмеженої осудності [27, 77–78]. Другим аргументом, на його думку, є доцільність поширення положень статті про обмежену осудність у частині можливості застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які вчинили в стані

сильного душевного хвилювання суспільно небезпечні діяння за відсутності вини [27, 82]. Заперечуючи цьому, О.В. Зайцев зазначає, що ст. 20 КК України прямої вказівки на обов'язкове пом'якшення покарання особам, визнаним обмежено осудними, не містить. Крім того, поширення положень про примусові заходи медичного характеру на осіб, які вчинили злочин в стані сильного душевного хвилювання, на думку, О.В. Зайцева, суперечить передбаченим КК України підставам як кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України), так і застосування примусових заходів медичного характеру (статті 92 і 93 КК України) [64].

Деякі вчені в основі виділення привілейованого складу відзначають не тільки стан свідомості й волі винного, але й неправомірну поведінку потерпілого. Наприклад, С.В. Бородін вважає, що суть злочинів, учинених у стані сильного душевного хвилювання, полягає у віктимності дій потерпілого. Саме ця обставина зумовлює виділення особливого виду вбивства – у стані афекту, що відбувається у зв'язку з сильним душевним хвилюванням, яке раптово виникло [24, 180].

Основною причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання, при якому винний вчиняє злочини, передбачені статтями 116 КК України, є неправомірна поведінка з боку потерпілого. Однак це не єдина причина. Як зазначає О.В. Бурко, «до внутрішніх умов особи, що беруть участь у виникненні фізіологічного афекту, слід відносити такі категорії: 1) антисоціальні орієнтації особи; 2) риси характеру, тип темпераменту; 3) вік, стан здоров'я, психічні аномалії, які не позбавляють осудності тощо» [30, 8].

О.М. Попов стверджує, що трапляються ситуації, коли афект виникає не від безпосереднього сприйняття неправомірної поведінки, а від похідних факторів, таких як: а) спогади про неправомірну поведінку потерпілого; б) одержання інформації про раніше вчинений злочин; в) усвідомлення результатів неправомірної поведінки потерпілого [145, 149]. В.І. Ткаченко наводить приклад, коли підставою афекту стало усвідомлення результатів протиправної поведінки потерпілого. Так Валерій З. постійно тероризував сусідів по будинку й двору. Одного разу у дворі він зупинив Галю Ш. і з хуліганських мотивів став бити. Коли вона упала, З. продовжував бити її головою об асфальт. Сусіди, що вибігли, припинили подальше побиття. У сльозах, Галя піднялася

у свою квартиру. Коли вона оглянула себе, то з жахом побачила, що в неї вибиті передні зуби. Тоді вона схопила ніж, увірвалася до квартири 3., де він зі своїми приятелями пиячив, і завдала своєму кривдникові кілька ножових поранень, від яких він через два місяці помер [180, 36]. Спочатку Ш. була засуджена за умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого. Однак, за протестом Генерального прокурора, її дії були перекваліфіковані на ч. 1 ст. 95 КК Казахської РСР (ст. 123 КК України), як заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю в стані сильного душевного хвилювання.

Подібно вирішується питання й в сучасній українській судовій практиці. Так, наприклад, М. визнаний винним в тому, що вчинив вбивство при наступних умовах. М. навчався в училищі і підтримував дружні стосунки з викладачем цього закладу П. 27 березня 1998 року М. прийшов в гості до П. і оскільки було вже пізно залишився в нього ночувати. Прокинувшись о 4 год. ночі М. побачив, що знаходиться в ліжку оголеним і біля нього знаходиться оголений П. Сприймавши цю ситуацію як гомосексуальне домагання, яке вже відбулося, М. під час сварки схопив ніж і завдав потерпілому П. 16 ударів в різні частини тіла, від чого той помер. Дарницьким районним судом м. Києва М. був засудженим на 14 років позбавлення волі за вчинення злочину, передбаченого ст. 94 КК України 1960 року. Судовою колегією в кримінальних справах Верховного Суду України вирок щодо М. було змінено. Було враховано, що усвідомлення того факту, що М. було сексуально використано його вчителем, завдало йому тяжкої образи та травмувало психіку. Реакцією на таку образу було раптове виникнення сильного душевного хвилювання та вчинення в цьому стані вбивства. Дії М. кваліфіковані Верховним Судом за ст. 95 КК України 1960 року [241].

Виходячи із судової практики, а також позицій учених, можна зробити висновки, що є випадки, коли стан сильного душевного хвилювання може виникати не від безпосереднього сприйняття неправомірної поведінки потерпілого, а й від похідних факторів, наприклад таких, як наводить О.М. Попов. Однак деякі вчені не з цим погоджуються. Так, Т.В. Кондратова вважає цілком виправданим визнання того, що стан афекту може виникнути не тільки відразу ж після здійснення передбачених у диспозиції закону дій, але й після одержання винним інформації про ці дії або

усвідомлення їхніх результатів. Однак вона вважає суперечливою пропозицію про те, що стан афекту може виникнути при спогаді про протиправні або аморальні дії [80, 148–149]. Такої ж думки дотримується О.В. Авраменко [2, 120].

Ми притримуємось позиції, що причинами виникнення афекту можуть бути: а) неправомірною поведінка з боку потерпілого; б) внутрішні умови, що впливають на стан фізіологічного афекту, а саме: афектогенна ситуація; вікові й особистісні якості; властивості нервової системи; фактори, що тимчасово послаблюють організм; в) похідні фактори, такі як: спогади про неправомірну поведінку потерпілого; одержання інформації про раніше вчинений злочин; усвідомлення результатів неправомірної поведінки потерпілого.

Одним із головних питань, на яке ми вважаємо за необхідне звернути увагу, є питання про таку суб'єктивну ознаку, як раптовість. Раптовість як ознака сильного душевного хвилювання розглядається з суб'єктивного боку та об'єктивного боку. Із суб'єктивного боку раптовість характеризується несподіваністю афективних проявів для самого суб'єкта. Ця ознака за своїм характером є психологічною і характеризує всі види афектів із внутрішньої (психологічної) сторони. Із позиції психології ознака раптовості характерна як для фізіологічного, так і кумулятивного афекту, оскільки раптовість є одним із виявів афективного вибуху [118, 182].

Раптовість з об'єктивного боку характеризується несподіваністю афективного вибуху для інших осіб, у першу чергу для потерпілого. Ця ознака характеризує об'єктивну сторону злочинів, вчинених у стані фізіологічного афекту. Однак, як зазначає О.В. Авраменко, між протиправними чи аморальними діями потерпілої особи та вчиненням злочину як реакцією на вказані дії розрив у часі є можливим. Не завжди одразу ж, ментально, доходить до свідомості людини розуміння, усвідомлення протиправної чи аморальної поведінки потерпілого, або не завжди людина може негайно дати відсіч кривднику. Так званий «крапельний афект» виникає не одразу ж у відповідь на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, а поступово накопичується для того, щоб раптово «вибухнути». Зрозуміло, що в такому випадку говорити про вчинення злочину у стані сильного душевного хвилювання можна лише в тих випадках, коли між виникненням

такого стану та виникненням і реалізацією наміру на вчинення злочину розриву у часі не було [2, 120].

Проблема тотожності або відмежування понять „сильне душевне хвилювання” і «афект» залишається невирішеною як в теорії кримінального права, так і в психології. Афект – походить від латинського *affectus* – душевне хвилювання, пристрасть, напад сильного нервового збудження із втратою вольового контролю внаслідок гальмування діяльності кори головного мозку [159, 253]. Афект — це поняття, яке визначається в психології, а сильне душевне хвилювання — це поняття, яке не зустрічається в психології, але вже давно використовується для позначення особливого стану особи в кримінальному законодавстві. З цього слід зробити висновок, що при визначенні сильного душевного хвилювання, перш за все, слід використовувати ті критерії, які встановлені в законі про кримінальну відповідальність. Такими критеріями кримінальне законодавство передбачає лише неправомірну поведінку з боку потерпілого, яка викликала стан сильного душевного хвилювання. Сила вияву емоцій, як впливає із закону, є важливим критерієм, за допомогою якого відрізняють просту емоцію від сильного душевного хвилювання. На істотність даної ознаки вказує сама етимологія терміна «сильне душевне хвилювання», тобто законодавець робить особливий акцент на такому якісному показнику емоції, як її силі. Про інші ознаки сильного душевного хвилювання або особливості його протікання в законі нічого не сказано. З цієї причини до сильного душевного хвилювання слід відносити не тільки різного роду афекти, але й інші емоційні стани, які виникли в результаті неправомірних дій з боку потерпілого і які характеризуються особливо великою силою свого вияву, що відрізняє їх від деяких інших емоцій. Тому до таких емоцій можна відносити і гнів, і страх, і тривогу, і інші подібні емоції, лише б вони досягли певної сили й були викликані неправомірними діями потерпілого, тим більше, що гнів, наприклад, може досягати такої ж сили, що й афект [143]. Так, «у гніві людина відчуває, що у неї «скипає» кров, особа горить, м'язи напружені. У люті мобілізація енергії така велика, що людині здається, що вона вибухне, якщо яким-небудь чином не дасть виходу своєму гніву» [69, 262]. Такої ж сили може досягати і стан тривоги, страху [10, 36], і цілий ряд інших емоційних станів [143].

Так, наявність сильного душевного хвилювання суд встановив в діях Б., який завдав 11 ударів ножом у життєво-важливі органи І., внаслідок чого настала його смерть. І. вночі ввірвався у будинок, де Б. проживав у фактичному шлюбі разом з З. та їх малолітніми дітьми. І. у присутності дітей зґвалтував З., завдавав їй ударів, ображав Б. брутальними словами, намагався ударити його ножом в груди, завдавав ударів по голові. Б. вихопив ніж у І та завдав йому 11 ударів.

Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду України прийшла до висновку, що Б. перебував в стані сильного душевного хвилювання і внаслідок цього не міг усвідомлювати в повній мірі значення своїх, внаслідок чого перевищив межі необхідної оборони. В зв'язку з цим, кримінальна справа відносно нього була закрита за п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України [228].

У кінці XIX – на початку XX століття поняття «афект» вживалося у психології для позначення будь-якого хвилювання. Пізніше термін «афект» набув більш вузького значення. Поняття «сильне душевне хвилювання» відображує кількісну характеристику емоційної реакції. Дійсно, хвилювання може характеризуватися будь-якою інтенсивністю, бути більш або менш сильним. Афект у сучасній психологічній літературі розглядається як емоційний процес, якісно відмінний від будь-якого душевного хвилювання, в тому числі і сильного, який має специфічну природу і динаміку. Ступінь хвилювання є важливою, але не найсуттєвішою ознакою афекту [162, 34].

Ми притримуємось думки О.В. Авраменка, який зазначає, що найбільш аргументованою є позиція, згідно з якою поняття «сильне душевне хвилювання» не є тотожним поняттю «афект» [2, 34]. Можна також погодитись із Ф.С. Сафуановим, що ці два поняття співвідносяться як загальне та особливе [158]. Подібної позиції дотримується і М.І. Дубініна, яка зазначає, що прийнятому терміну «сильне душевне хвилювання» в психології відповідає два терміни, такі, як емоція та афект, які співвідносяться як загальне і часткове [58]. Специфікою ж співвідношення даних понять є те, що визначення поняття «сильне душевне хвилювання» відсутнє у психології, а вживається лише у кримінальному праві [143]. Натомість у психології для позначення сильних емоційних реакцій людини використовуються такі терміни, як гнів, страх, афект, фізіологічний афект, стрес, фрустрація [32, 67–69].

Враховуючи, що поняття „сильне душевне хвилювання” необхідно розглядати як кількісний показник, можна зробити висновок, що встановлення стану сильного душевного хвилювання є прерогативою слідчого, прокурора, суду, тобто дані суб’єкти процесу, виходячи з внутрішнього переконання, конкретних обставин справи, самостійно вирішують, було хвилювання сильним, чи ні. Якщо за кримінальною справою проводиться психологічна експертиза з цього приводу, то експерт вирішує питання про наявність саме афекту. Так, Н.А. Подольний зазначає, що в законодавстві не передбачено, в яких конкретно кількісних показниках має вимірюватися сила емоції, а тому її слід розглядати як якісний показник, який визначається в кожному конкретному випадку, виходячи з обставин, установлених по кримінальній справі слідчим, прокурором, суддею, тобто оцінка сили конкретної емоції – це прерогатива внутрішнього переконання даних посадовців [143].

На відміну від сильного душевного хвилювання, в психології поняття «афект» використовується достатньо широко. При цьому конкретні різновиди афекту визначаються достатньо чітко, і розбіжності в їх трактуванні, по суті, відсутні. Це дозволяє правильно визначити наявність конкретного виду афекту в особи в момент вчинення нею злочину.

Для розв’язання цього завдання існують експертні методики, які на достатньому рівні розроблені й опрацьовані. А тому перебував винний у стані афекту чи ні – це, перш за все питання експерта-психолога, оскільки воно потребує спеціальних знань.

Вбивство в стані сильного душевного хвилювання за польським кримінальним правом передбачено § 4 артикулу 148 КК Польщі. Як і в українському законодавстві, з об’єктивної сторони цей злочин нічим не відрізняється від основного складу вбивства. Більше того, об’єктивна сторона цього злочину може включати в себе навіть кваліфікуючі ознаки. Підставою для виділення цього складу злочину є його суб’єктивна сторона, яка характеризується станом сильного душевного хвилювання, що є виправданим обставинами. Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що сильне душевне хвилювання є юридичною категорією і обов’язком суду є з’ясувати, чи мало воно місце в кожній конкретній справі, а також чи було виправдано обставинами [313]. Й. Гієровський зазначає, що не можна зробити висновок про

емоційний стан, в якому перебуває особа, лише на підставі зовнішньої реакції. Стан афекту залежить не лише від конкретної ситуації, від тих подразників, які впливають на особу, але й від психічних процесів, що відбуваються в мозку винного, а також від типу його особистості [279, 109].

Польські науковці зазначають, що стан сильного душевного хвилювання є проявом нормальної поведінки людини і не є жодним відхиленням від норми. Відхилення від норми створюють атипову реакцію, нераціональну при даних умовах. Якщо особа реагує неадекватно і ця реакція є не наслідком сильного душевного хвилювання, а розладу психічної діяльності, то слід з'ясовувати питання про неосудність чи обмежену осудність особи [279].

Стан сильного душевного хвилювання повинен бути настільки сильним, щоб викликати нетипову реакцію для винної особи, тобто, в даному випадку емоційна сфера розумової діяльності домінує над інтелектуальною і особа втрачає здатність в повній мірі усвідомлювати свої дії чи керувати ними. З цього приводу В. Вольтер зазначає, що душевне хвилювання є тоді сильним, коли особа робить щось, що в стані психічної рівноваги ніколи б не зробила. Такий стан залежить від конкретної ситуації, а також від темпераменту особи. Крім того, на стан сильного душевного хвилювання має вплив той факт, чи винна особа стикалась раніше з такими подразниками [346, 439].

Польський законодавець дещо по іншому конструює цей склад злочину, ніж український. Зокрема, якщо відповідно до ст. 116 КК України стан сильного душевного хвилювання при вчиненні умисного вбивства повинен виникнути раптово і внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого, то відповідно до § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща, такий стан повинен бути виправданий обставинами.

Що ж в теорії польського кримінального права означає фраза «виправданий обставинами» і який зміст в неї вкладається? А. Цоль зазначає, що виправдане обставинами є таке сильне душевне хвилювання, що в громадській оцінці може заслуговувати на зрозуміння з позиції моральних норм. Такий стан повинен бути співрозмірний до причини, що його викликала. Крім того, А. Цоль зазначає, що лише стан сильного душевного хвилювання може заслуговувати на зрозуміння та бути

виправданим, але в жодному випадку не можна виправдати вбивство, вчинене в такому стані. Як правило, причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання повинна бути поведінка потерпілого. При цьому, ця поведінка повинна полягати в заподіянні винному протиправної кривди [292, 264].

Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що діяння винної особи повинно бути раптовим і таким, що виходить з-під її контролю. Це діяння є реакцією на певну протиправну поведінку. Стан сильного душевного хвилювання повинен бути виправданий з позиції суспільної моралі, а тому протиправна реакція винної особи на дії третьої особи, яка не скривдила винного не можна вважати вчиненими в стані сильного душевного хвилювання [389]. В іншій справі Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що сильне душевне хвилювання можуть виправдати лише ці обставини, що його викликали і тому діяння заслуговує на менший осуд. Однак, навряд чи на менший осуд заслуговує діяння, потерпілим якого є особа, що не заподіяла винному жодної кривди [377]. Однак, така позиція судової практики не є однозначною. В іншій справі Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що не виключається можливість кваліфікації за § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща дій особи, що позбавила життя іншу, третю особу, ніж ту, яка до неї застосовувала насильство. Однак, в будь якому випадку, така ситуація є можливою лише тоді, коли обставини, при яких виник стан сильного душевного хвилювання, з етичної та моральної позиції можна визнати обґрунтованими [313]. Отже, по суті практика польського кримінального права, на відміну від українського, не виключає можливість застосування насильства в стані сильного душевного хвилювання до третьої особи, тобто особи, поведінка якої не викликала у винного цей стан.

В теорії українського кримінального права теж досить гостро стоїть питання про так званий «зміщений афект», коли потерпілими від злочину, вчиненого у стані сильного душевного хвилювання, є не винуватці конфлікту, а інші особи, які не мають відношення до вчинення неправомірних або аморальних дій, тобто «треті особи». В юридичній літературі теж було висловлено думку про те, що злочин, вчинений під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями, може бути

спрямований і проти «третіх осіб», які випадково опинилися на місці події або втрутилися в її хід [245, 99].

З цього приводу видається обґрунтованою позиція О.В. Авраменка, що коли у стані сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірною або аморальною поведінкою, шкода заподіюється третім особам, які випадково опинилися в полі зору винуватого, а останній у стані сильного душевного хвилювання заподіяв їм шкоду, то було б неправильно не враховувати вказаний стан як обставину, що пом'якшує покарання, оскільки стан сильного душевного хвилювання, умовно кажучи, повертає особу до природного стану, зменшує при цьому вплив чинників психосоціального стримування (контролю). Така поведінка винного є в принципі природною [2, 115–116]. Адже, як зазначає В.М. Бурдін, будь-який стан сильного душевного хвилювання, чим би він не був викликаний, призводить до послаблення здатності людини усвідомлювати значення своїх дій (бездіяльності), зменшує можливість самоконтролю та управління своєю поведінкою [29]. О.Д. Сітковська також підтримує такий підхід, зокрема, зазначаючи: «відомі випадки, коли афективні дії були спрямовані на сторонніх осіб, що випадково опинились поблизу. Прив'язувати кримінально-правове поняття афекту тільки до випадків емоційної розрядки щодо особи, яка створила ситуацію, – означає обмежити слідчого і суд в індивідуалізації відповідальності з урахуванням даної обставини, якщо причиною афекту були дії третьої особи» [163, 238]. Дана позиція пояснюється тим, що, оскільки особа у стані сильного душевного хвилювання не може повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними, то у такому стані вона може завдати шкоди й іншим особам, які не причетні до вчинення неправомірних або аморальних дій. Отже, відповідальність в таких випадках повинна наступати на загальних підставах, а стан сильного душевного хвилювання повинен враховуватись як обставина, яка пом'якшує покарання.

В зв'язку з цим, видається обґрунтованою пропозиція В.О. Авраменка викласти п. 7 ст. 66 КК України у такій редакції: «вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними чи аморальними діями потерпілого або третіх осіб» [2, 126].

4.2. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини за кримінальним правом України та Республіки Польща.

В радянській доктрині кримінального права не було єдиної думки з приводу того, чи потрібно виділяти вбивство матір'ю своєї дитини в якості окремого складу злочину. С.В. Бородін, М.І. Загородніков, А.А. Піонтковський вважали, що немає підстав виділяти таке вбивство в якості окремого складу злочину [22, 90–92; 63, 168; 138, 547]. С.В. Бородін зазначає, що не будь-яке вбивство матір'ю своєї дитини є злочином, вчиненим при пом'якшуючих обставинах. На його думку, збереження такого вбивства в якості простого складу злочину дало б змогу диференційовано підходити до кожного випадку вчинення такого злочину і враховувати пом'якшуючі обставини, якщо такі є, в кожному конкретному випадку при призначенні покарання [24, 177]. Такої ж думки дотримується М.І. Загородніков, який зазначає, що за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини може бути призначено більше м'яке покарання. Однак, оскільки такі випадки є доволі рідкими, немає жодної необхідності виділяти цей злочин в окремий, привілейований склад вбивства [63, 165].

Інші автори, навпаки, висловлювались за виділення вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини в окремий склад злочину [15; 31, 10; 255, 87]. Так, на думку М.Д. Шаргородського, медичною наукою встановлено, що жінка під час пологів не може вважатися такою, що повністю усвідомлює значення своїх дій і, в зв'язку з цим, вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини необхідно виділити в особливий склад злочину за наявності певних умов [255, 87].

Законодавець України поділяючи думку другої групи авторів, передбачив відповідальність за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини в ст. 117 КК України.

Особливістю відповідальності за таке вбивство та підставою його виділення в якості окремого складу злочину є те, що жінка під час родів, а також деякий час після них відчуває особливі психофізичні страждання, що мають негативний вплив на її психічний стан. У вагітних часто спостерігають іпохондричні ідеї, імпульсивність. Роди, образно висловлюючись, є революцією для організму

жінки. До цього часто додаються особисті обставини такі як сором перед оточуючими за народження позашлюбної дитини, боязнь родичів та батьків, матеріальні труднощі, незадовільні житлові умови та інші неблагополучні фактори. Стосовно дитини, якщо вона небажана, мати відчуває ворожість, психічно відштовхує її. Дитина для неї уособлення зла, що оточує її. У зв'язку з цим, деякі жінки можуть втрачати самоконтроль і вчиняти дії, що є для них неадекватними.

Склад умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини буде мати місце за наступних умов: 1) це вбивство повинно бути вчиненим під час пологів або відразу ж після них; 2) це вбивство повинно бути зумовлене психічним станом жінки у зв'язку з пологами; 3) такий психічний стан винної особи не повинен виключати осудності.

В ст. 117 КК України йдеться про вбивство новонародженої дитини під час пологів або відразу після них. В зв'язку з цим важливо відмежувати об'єктивну сторону цього злочину від незаконного проведення абортів. Для розмежування цих злочинів має значення момент початку життя людини. Ця проблема розглядалась нами в попередніх розділах. Не зупиняючись на ній детально, слід зазначити, що життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері. При цьому вважається, що не має значення для визначення цього моменту те, що дитина, яка народжується, ще не почала самостійного позаутробного життя і не відокремлена від тіла матері. Практично це означає, що позбавлення життя дитини під час її народження, тобто під час пологів її матері, визнається вбивством. Протиправне ж знищення плода людини до цього моменту розцінюється не як вбивство, а як незаконне проведення абортів.

Чинний КК України, правозастосувальна практика не визначають поняття «після пологів», що є ґрунтом для різної оцінки судами часу вчинення даного злочину, а, в кінцевому рахунку, може зумовлювати кваліфікацію вбивств за таких обставин: 1) або за ст. 117 КК України; 2) або за ст. 115 КК України.

Пункт 21 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року №2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» зазначає, що умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст. 117 КК України, якщо воно вчинене під час пологів або одразу ж після них. Вчинення цих дій через деякий час після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 115 КК України, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті [150].

В акушерстві прийнято, що період «після пологів» триває одну добу після закінчення родів (88, 101–103). Дане визначення медичної науки має пріоритетне значення на нашу думку, оскільки належить до її предмету. У зв'язку з цим, видається за доцільне п. 21 названої вище постанови Пленуму Верховного Суду України викласти в такій редакції: «умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст. 117 КК України, якщо воно вчинене під час пологів або протягом доби після них. Вчинення цих дій через добу або більше після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 115 КК України, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті».

Вважаємо, що обмеження післяпологового періоду однією добою дозволить відмежувати особливий психофізіологічний стан матері, що є підставою для пом'якшення відповідальності при вбивстві нею своєї новонародженої дитини, від так званих післяпологових психозів, які складаються з ендогенних органічних захворювань (шизофренія, маньякально-депресивний психоз), що спровоковані вагітністю та пологами та можуть бути підставою для визнання особи неосудною чи обмежено осудною. На необхідність відмежування таких захворювань від психофізичних станів матері вказують О. Погодін, А. Тайбаков [142].

Зі змісту диспозиції ст. 117 КК України не видно, що вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів повинно бути обумовлене таким особливим психофізичним станом матері. Це може призвести до неправильного застосування кримінального закону, коли за ст. 117 КК України

будуть кваліфіковані дії жінки, яка вчинила вбивство своєї дитини і не перебувала в обумовленому стані. В зв'язку з цим, видається за доцільне законодавчо закріпити в диспозиції ст. 117 КК України вказівку на особливий психічний стан винної особи. На необхідність такого доповнення ст. 117 КК України звертає також увагу О.В. Пономарчук [144].

Прикладом для цього може слугувати польський досвід. Артикул 149 КК Республіки Польща, передбачає відповідальність матері за вбивство дитини під час пологів під їх впливом. Видається, що диспозицію ст. 117 КК України можна було б викласти наступним чином: «Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів вчинене під їх впливом».

Дискусійним в науці кримінального права України є питання про значення часу формування умислу матері на вбивство дитини. Одні криміналісти вважають, що час формування умислу матері на вбивство своєї дитини не відіграє ролі при кваліфікації, оскільки цей злочин повинен бути вчиненим в стані, що є характерним для процесу пологів [188, 29]. Інші вважають, що вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини завжди повинно бути вчиненим з раптовим умислом [122, 262].

Якщо вважати, що підставою виділення аналізованого складу вбивства є психічний стан жінки, що народжує або народила дитину, то, відповідно, цей злочин повинен включати лише раптовий умисел, який виник під час пологів або відразу ж після них. Якщо ж жінка ще до пологів запланувала позбутися своєї дитини, вбити її, такі дії слід кваліфікувати за п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України. Коли ж таке вбивство вчинене за взаємною згодою подружжя, дії винних осіб слід кваліфікувати за п.п. 2, 12 ч. 2 ст. 115 КК України та, за наявності підстав, і за іншими пунктами ч. 2 цієї статті.

Артикул 149 КК Республіки Польща, як уже зазначалося, передбачає відповідальність за вбивство матір'ю своєї дитини під час пологів під їх впливом.

В кримінальному праві Республіки Польща початок пологів становить момент, який розділяє два етапи охорони життя: охорона життя зачатої дитини

(артикул 152 КК Республіки Польща «Переривання вагітності за згодою потерпілої» та артикул 153 КК Республіки Польща «Переривання вагітності без згоди потерпілої») та охорона життя народженої дитини (артикул 148 КК Республіки Польща «Вбивство» та артикул 149 КК Республіки Польща «Вбивство матір'ю своєї дитини під час пологів»). При цьому, Верховний Суд Республіки Польща звертає увагу, що та обставина, чи дитина народилась здатною до життя чи ні немає жодного значення для вирішення питання про відповідальність за артикулом 149 КК Республіки Польща, оскільки жива дитина незалежно від того який її стан здоров'я і чи має вона шанси вижити знаходиться під охороною кримінального законодавства [392].

Як і будь-яке вбивство, вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини може бути вчиненням як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності. Польські науковці зазначають, що у випадку вчинення вбивства матір'ю дитини під час пологів шляхом бездіяльності, у матері повинна існувати можливість та необхідні знання для того, щоб надати дитині допомогу. В протилежному випадку, питання про кримінальну відповідальність матері ставити не можна [307, 32]. На це звертає увагу також й Верховний Суд Республіки Польща [390].

Крім того, польські науковці звертають увагу на те, що у випадку вчинення злочину, передбаченого артикулом 149 КК Республіки Польща, мати може бути лише виконавцем. Якщо ж мати виступає підбурювачем, пособником чи організатором вбивства своєї дитини під час пологів, то тоді її дії кваліфікуються як звичайне вбивство, а при наявності кваліфікуючих ознак – за § 2 чи 3 артикула 148 КК Республіки Польща. Однак, можливі випадки вчинення вбивства матір'ю своєї дитини під час пологів разом із співвиконавцем. В такому випадку мати підлягає відповідальності за артикулом 149 КК Республіки Польща, а співвиконавець за артикулом 148 КК Республіки Польща, що передбачає відповідальність за простий та кваліфікований склади вбивства [292, 277].

На відміну від ст. 117 КК України, артикул 149 КК Республіки Польща передбачає відповідальність лише за вбивство матір'ю своєї дитини під час пологів і не поширюється на випадки вбивства дитини безпосередньо після

пологів. В зв'язку з цим постає питання коли саме починаються і закінчуються пологи. Більшість польських науковців визначають, що пологи тривають не більше, ніж кільканадцять годин і починаються регулярними переймами та закінчуються видаленням плаценти [329, 143; 323].

Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини повинно бути вчиненим під впливом пологів. Пологи впливають на свідомість матері настільки, що перешкоджають їй в повній мірі усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. З цього приводу Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що суть злочину, передбаченого статтею 149 КК Республіки Польща полягає в тісному причинному зв'язку між особливим психічним станом жінки, що народжує дитину та її діянням, що суперечить материнським почуттям [376].

Однак, вплив пологів на психіку матері не повинен виключати її осудності, оскільки в такому випадку мова не може йти про кримінальну відповідальність. В більшості випадків пологи не викликають у матері переживань, що можуть бути причиною вчинення вбивства своєї дитини. Переживання, що є ознакою суб'єктивної сторони злочину, передбаченого статтею 149 КК Республіки Польща, є специфічними, такими, що відхиляються від норми.

Суб'єктом злочину, передбаченого статтею 149 КК Республіки Польща може бути лише мати, яка народила дитину. Польські науковці звертають увагу, що сьогодні, зважаючи на передові технології в галузі медицини, які дозволяють штучне запліднення чи використання організму іншої жінки до виношування дитини поняття «мати» втрачає своє первинне значення. В зв'язку з тим, А. Цоль приходить до висновку, що суб'єктом цього злочину може бути жінка, яка під впливом пологів вчиняє вбивство дитини, яку вона народжує чи народила. При цьому немає значення, чи пологи розпочались самостійно чи були викликані штучно [292, 275–276].

4.3. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця за кримінальним правом України та Республіки Польща

Ст. 118 КК України містить окремий склад умисного вбивства – вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони або перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Потерпілими від цього злочину можуть бути: 1) особа, яка вчинює суспільно небезпечне посягання і щодо якої винний застосовує заходи необхідної оборони (ст. 36 КК України); 2) особа, дії якої були неправильно оцінені винним (ст. 37 КК України); 3) особа, яка вчинила злочин і щодо якої винний вживає заходів із затримання (ст. 38 України).

Об'єктивна сторона злочину характеризується: 1) діями, спрямованими на позбавлення життя особи, що посягає або затримується; 2) наслідками у вигляді заподіяння смерті тому, хто посягає або затримується; 3) причинним зв'язком між зазначеними діями та наслідками у вигляді смерті; 4) певною обстановкою.

Умисне вбивство підлягає кваліфікації за цією статтею у трьох випадках, а саме, у разі його вчинення при перевищенні:

1) *меж необхідної оборони*. У цьому випадку вчиняється вбивство того, хто посягає, при захисті від суспільно небезпечного посягання, але з перевищенням меж необхідної оборони, тобто за явної невідповідності зазначеної шкоди небезпечності посягання або обстановці захисту;

2) *меж захисту в обстановці уявної оборони*. Вбивство вчиняється за обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання з боку потерпілого не було і винна особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання. Тобто, коли обстановка, що склалася, давала особі підстави вважати, що мало місце реальне посягання і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення. Питання про те, чи дійсно в особи були підстави для помилкового висновку про наявність суспільно небезпечного посягання, вирішується з урахуванням конкретних обставин справи;

3) *заходів, необхідних для затримання злочинця.* У цьому випадку вчиняється вбивство особи, яка вчинила злочин, при її затриманні, але з перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, тобто за явної невідповідності зазначеної шкоди небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця.

Обов'язковою умовою кваліфікації вбивства за ст. 118 КК України є перебування винного при вчиненні цього діяння у стані необхідної оборони, уявної оборони або в умовах необхідності затримання злочинця. Якщо буде встановлено, що винний не перебував у такій обстановці, вчинене ним за наявності підстав слід кваліфікувати за ст. 115 КК України.

Так, наприклад, як замах на вбивство вчинене на ґрунті особистих неприязних відносин, а не в стані необхідної оборони кваліфіковані дії Ф. Він визнаний винним в тому, що знаходячись в стані алкогольного сп'яніння з метою вбивства О. наніс йому удар ножем в груди, заподіявши колото-різану рану, але свій намір до кінця не довів, оскільки потерпілий втік. В касаційній скарзі Ф. заявив, що діяв в стані необхідної оборони, оскільки він захищав себе та свою сестру від протиправних дій О., який хотів залишитися у їх будинку на ніч. Суд встановив, що дії О. у сварці з Ф з приводу того, що він хотів залишитися у будинку до ранку не носили агресивний характер і не загрожували ні їх життю, ні їх здоров'ю [229].

Перевищенням меж необхідної оборони закон визнає умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту.

Невідповідність тяжкої шкоди, заподіяної тому, хто посягає, небезпечності посягання або обстановці захисту слід визнавати явною тоді, коли це з урахуванням обставин справи є очевидним для кожної людини, отже і для того, хто обороняється. Так, явно невідповідним буде не викликане необхідністю заподіяння смерті особі, яка має намір вчинити крадіжку і не робить спроб чинити фізичний опір. Перевищенням меж необхідної оборони слід також вважати і випадки, коли особа заподіяла тяжку шкоду тому, хто посягає, маючи при цьому можливість відвернути

чи припинити посягання із заподіянням явно меншої шкоди й усвідомлюючи наявність такої можливості.

У справі відносно М. Верховний Суд України зазначив, що М. скористався правом на захист житла від протиправного втручання та протизаконного насильства з боку потерпілого, але при цьому обрав такий спосіб захисту, який не відповідав небезпечності посягання, а тому його дії кваліфіковано як вбивство при перевищенні меж необхідної оборони [239].

Відповідальність за перевищення меж необхідної оборони настає лише при заподіянні шкоди двох видів, а саме: тяжкого тілесного ушкодження; умисного вбивства. Відповідальність за таке перевищення меж необхідної оборони передбачена статтями 118 і 124 КК України. В інших випадках перевищення меж необхідної оборони не є злочином.

Уявна оборона не тягне за собою кримінальної відповідальності за наявності двох ознак, вказаних у ч. 2 ст. 37 КК України, а саме, коли: 1) обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання; 2) особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення. Питання про те, чи справді існували достатні підстави для помилкових висновків про наявність суспільно небезпечного посягання, має вирішуватись залежно від обставин конкретної справи виходячи із того, як звичайно сприймала б відповідну ситуацію інша особа.

За наявності передбачених у ч. 2 ст. 37 КК України ознак виправданості уявної оборони дії вчинені у відповідній ситуації, мають розглядатись як вчинені у стані реальної необхідної оборони. Якщо під час уявної оборони за обставин, передбачених ч. 2 ст. 37 КК України, особа допустила перевищення меж, встановлених ст. 36 КК України для випадків необхідної оборони від реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони. Така відповідальність можлива, як уже зазначалося, лише у випадках, передбачених статтями 118 і 124 КК України.

Затримання особи, яка вчинила злочин, означає позбавлення її можливості вільного пересування та вчинення певних дій, насамперед спрямованих на зникнення з місця вчинення злочину. Шкода при затриманні такої особи може бути заподіяна внаслідок застосування проти неї фізичної сили, а у певних випадках – зброї чи інших знарядь, за допомогою яких можуть бути завдані фізичні ушкодження. Не виключається вчинення при затриманні дій, якими може бути пошкоджене чи знищене майно особи, яка вчинила злочин (наприклад, пошкодження автомобіля, на якому вона намагалась втекти). Шкода, заподіяна при затриманні, вважається такою, що відповідає обстановці затримання, лише за умови, що особа, яка вчинила злочин, чинить опір або намагається ухилитись від затримання. За цих обставин допускається заподіяння шкоди, яка є необхідною для подолання опору або для позбавлення можливості ухилитись від затримання. Закон вимагає, щоб заподіяна при затриманні шкода відповідала небезпечності посягання. Отже, шкода має бути адекватною характеру та наслідкам вчиненого злочину. З огляду на це, як зазначає В.Я. Горбачевський, неправомірним є позбавлення життя особи, яка вчинила злочин невеликої чи середньої тяжкості [41].

Крім того, в науці кримінального права існує дискусія з приводу того, чи правомірним взагалі у цих випадках є позбавлення життя людини. Так, Т.Г. Шавгулідзе зазначає, що позбавлення життя при затриманні не може розглядатися як обставина, що виключає злочинність діяння, оскільки позбавлення життя не є метою затримання злочинця. В цей же час, він не виключає правомірного позбавлення життя злочинця при затриманні при умові, що знаходження злочинця на волі створює безпосередню небезпеку для конкретного охоронюваного кримінальним законом об'єкту і називає такі випадки не затриманням злочинця, а необхідною обороною [252, 121].

Протилежну позицію займає І.С. Тишкевич. На його думку, притягнення винного до кримінальної відповідальності є не єдиною метою затримання злочинця. Крім того, затримання має на меті позбавити можливості винної особи продовжувати злочин або продовжувати в подальшому свою злочинну діяльність.

Заподіяння ж смерті має на меті затримання особи і виступає тут як засобом досягнення цієї мети [177, 52].

Ми притримуємось другої позиції, згідно з якою позбавлення життя особи, яка вчинила злочин, при її затриманні у певних випадках (наприклад, при вчиненні тяжких чи особливо тяжких злочинів) може бути правомірним. На нашу думку, це підтверджується тим, що: 1) КК України не вказує на заборону заподіювати смерть особі, яка вчинила злочин, при її затриманні; 2) умисне вбивство не завжди суперечить кінцевій меті затримання доставити особу у відповідні органи влади. Наприклад, за наявності у затримуючої особи непрямого умислу на вбивство така мета може зберігатися.

Якщо за наявності інших передбачених ст. 38 КК України умов затримуваній особі умисно заподіяна шкода, що явно перевищує необхідну, особа, яка здійснювала затримання, підлягає відповідальності у випадках, передбачених статтями 118 та 124 КК України. Заподіяння при затриманні менш значної, ніж смерть і тяжкі тілесні ушкодження, хоча б і надмірної шкоди не тягне за собою кримінальної відповідальності. Якщо особа, яка здійснює затримання, внаслідок опору особи, яка вчинила злочин, не могла за обставинами справи усвідомлювати невідповідність вжитих нею заходів обстановці затримання, відповідальність за перевищення заходів, необхідних для затримання, не настає.

Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, вчинене службовою особою, слід кваліфікувати лише за ст. 118 КК України. Додатково визнавати таке діяння ще й відповідним злочином у сфері службової діяльності (перевищенням влади або службових повноважень) не потрібно.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим або непрямим умислом. При цьому свідомістю винного має охоплюватись той факт, що він діє в умовах необхідної оборони або умовах, необхідних для затримання злочинця. Якщо особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального посягання (ситуація з уявною обороною), заподіяння нею смерті іншій особі слід

кваліфікувати не за ст. 118, а за ст. 119 КК України (вбивство через необережність).

В науці кримінального права залишається невирішеним питання як кваліфікувати дії особи, яка вчиняє вбивство одночасно при перевищенні меж необхідної оборони та при сильному душевному хвилюванні. В абз. 1 п. 10 нині недіючої постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 червня 1991 року № 4 «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань», визначав, що дії осіб, які вчинили вбивство при перевищенні меж необхідної оборони і одночасно перебували у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло, належить кваліфікувати за ст. 97 КК України 1960 року, тобто за більш м'якою нормою, а не за ст. 95 КК України 1960 року [149].

Нині ж діюча постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» відповідного положення про таку кваліфікацію не містить [146]. Відсутнє відповідне положення й у постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150].

Науковці вказують на необхідність кваліфікувати діяння в таких випадках за нормою, яка передбачає менш суворе покарання у санкції статі. Так, В.В. Сташис зазначає, що законодавець вважає умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони менш небезпечним злочином, ніж умисне вбивство вчинене в стані сильного душевного хвилювання [174]. Як вірно зазначає Авраменко О.В., санкція умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання передбачає покарання у вигляді позбавлення волі до 5 років, а санкція умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони – позбавлення волі до 2 років. Тому, умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони є менш тяжким злочином, ніж умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання і такі випадки необхідно було б кваліфікувати лише за ст. 118 КК України [1].

В зв'язку з цим, виникає також питання, як з викладеною позицією співвідноситься ч. ст. 36 КК України, яка передбачає, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. В такому випадку, стан сильного душевного хвилювання є умовою, що виключає злочинність діяння при перевищенні меж необхідної оборони.

Однак, як вірно, на нашу думку, зазначає Авраменко О.В., стан сильного душевного хвилювання виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення вбивства при перевищенні меж необхідної оборони лише за умови, що сильне душевне хвилювання виключало здатність особи оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. На практиці ж можливі випадки, коли стан душевного хвилювання не виключає такої здатності [1].

Мотивація дій винного при перевищенні меж необхідної оборони має бути головним чином обумовлена захистом від суспільного посягання охоронюваних законом прав і інтересів. При перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, домінуючим є певне спрямування дій винного – він має на меті затримати особу, яка вчинила злочин, і доставити її відповідним органам влади.

Умисне вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони чи в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, кваліфікується тільки за ст. 118 КК України, навіть якщо воно й мало ознаки особливої жорстокості.

Кримінальне законодавство Республіки Польща не передбачає відповідальності за такий склад злочину, як вбивство в разі перевищення меж необхідної оборони або перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Такі діяння кваліфікуються як просте вбивство, а у випадку наявності кваліфікуючих ознак – як кваліфіковане. Однак, § 2 артикулу 25 КК Республіки Польща визначає, що у випадку перевищення меж необхідної оборони, особливо коли винна особа застосувала спосіб оборони не співрозмірний до нападу, суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання, а навіть відмовитися від його

застосування. Крім того, § 3 цього ж артикулу КК Республіки Польща передбачає, що суд повинен відмовитися від застосування покарання якщо перевищення меж необхідної оборони було наслідком страху або душевного хвилювання, виправданого обставинами справи. Тобто, у випадку вбивства при перевищенні меж необхідної оборони, польський законодавець вирішує питання про пом'якшення кримінальної відповідальності не шляхом виокремлення складу вбивства при пом'якшуючих обставинах, а шляхом закріплення норм про пом'якшення покарання винної особи чи навіть звільнення від нього.

Відповідно до § 1 артикулу 25 КК Республіки Польща, не вчиняє злочину той, хто під час необхідної оборони відбиває безпосереднє і безправне посягання на охоронюваний законом об'єкт. Як і в Україні, в Республіці Польща необхідно оборона є обставиною, що виключає злочинність діяння. Шкода, заподіяна при необхідній обороні, є правомірною. А Цоль зазначає, що правомірність заподіяння шкоди при необхідній обороні впливає з колізії двох охоронюваних об'єктів, якої не можна уникнути [292, 402]. З цього приводу Верховний Суд Республіки Польща зазначив, що інститут необхідної оборони має на меті не лише охорону об'єкта, на яке здійснюється посягання винною особою, але й утвердження принципу про те, що право не повинно уступати перед безправ'ям [387]. У випадку необхідної оборони в колізії перебувають об'єкт, на який здійснюється посягання та об'єкт, якому заподіюється шкода під час необхідної оборони. Зважаючи на характер цієї колізії, польська доктрина кримінального права та судова практика стоїть на позиції про те, що у випадку необхідної оборони (на відміну від крайньої необхідності) об'єкт, на яке здійснюється посягання, може бути менш важливим, ніж об'єкт, якому заподіюється шкода під час необхідної оборони. Це викликано необхідністю утримання правопорядку [380].

Метою необхідної оборони є охорона законних інтересів від протиправного посягання.

В польській доктрині кримінального права усі ознаки необхідної оборони можна поділити на дві групи [293, 403]. До першої групи відносяться ознаки, що характеризують умови, що характеризують посягання: 1) наявність реального

посягання; 2) безпосередність посягання; 3) протиправність посягання; 4) направленість посягання на охоронюваний законом об'єкт.

До другої групи відносять ознаки, що характеризують дії особи, що обороняється: 1) дії особи, що захищається, повинні об'єктивно бути спрямовані на відбиття нападу; 2) особа, що захищається, діє з метою відбиття нападу; 3) необхідність оборони.

Необхідна оборона є легітимною лише при наявності усіх перелічених вище ознак. Якщо ж визначені тими ознаками межі необхідної оборони будуть перевищені, то такі діяння особи відразу ж стануть протиправними. При цьому, для законодавця має значення, чи діяння особи є протиправним тому що були перевищені межі необхідної оборони, чи діяння особи є протиправним тому що необхідної оборони взагалі не було. Так, Апеляційний суд в Лодзі зазначив, що не буде необхідної оборони коли протиправного посягання взагалі не було [368]. Ця теза є актуальною для визначення стану перевищення меж необхідної оборони. Тобто, якщо не було посягання, то не було й необхідної оборони, а відповідно, не було й перевищення меж необхідної оборони. В зв'язку з цим, А. Цоль вказує на помилковість позиції деяких польських науковців, які вважають, що як перевищення меж необхідної оборони слід розцінювати діяння, які були направлені на особу з метою запобігти вчиненню посягання в майбутньому [293, 419].

В доктрині польського кримінального права прийнято вважати, що перевищення меж необхідної оборони виступає в двох випадках:

1) при порушення часових меж посягання та захисту, коли, наприклад, особа розпочала захищатися під час нападу, але не припинила заподіювати шкоду винній особі після його закінчення;

2) якщо дії особи, що захищається, не є необхідними для відбиття посягання. Такі випадки мають місце коли захист за своєю силою суттєво перевищує напад, коли виступає суттєва різниця між цінністю об'єкта, який особа захищає та об'єкта, якому заподіюється шкода при захисті не на користь першого тощо.

4.4. Еутаназія за кримінальним правом України та Республіки Польща

Розвиток науково-технічного прогресу ставить перед наукою нові соціальні проблеми, які потребують свого осмислення і вироблення відповідних механізмів їх розв'язання. До таких проблем належить, зокрема, проблема еутаназії.

Згідно з опитуванням, наведним Л.І. Шеховцовою, більше половина українців (51%) вважають, що людина має право скористатися допомогою лікарів з метою добровільної смерті. Вони вважають, що людина має право самостійно розпоряджатися своїм життям, сама обирати жити їй чи ні. З іншого боку, проти еутаназії виступає більша третина опитуваних (32%). Головним їх аргументом є те, що це неправильно з позиції релігії, а також що у зв'язку з великим рівнем корупції та злочинності в Україні узаконення еутаназії матиме страшні наслідки, коли почнуть законно вбивати через спадщину або усувати непотрібних людей [256].

Подібне співвідношення позицій щодо еутаназії спостерігається й в Республіці Польща. Згідно дослідження, проведеного Центром Дослідження Громадської Думки, близько половини поляків (48%) вважають, що лікарі повинні виконувати волю страждаючих від невиліковних хвороб, які домагаються подання їм засобів, що спричиняють смерть. Протилежну думку виражає майже дві п'ятих опитаних (39%), натомість кожен восьмий (13 %) не має визначеного погляду на цю тему [314].

Кримінальний кодекс Української РСР 1922 року у примітці до ст. 143 містив положення, що вбивство, вчинене за наполяганням вбитого з почуття жалю, не карається [164]. Однак чинною ця норма була лише до 3 січня 1923 року, коли була скасована [165]. За чинним КК України наявність прохання або згоди потерпілого на позбавлення його життя не звільняє того, хто це вчинив, від кримінальної відповідальності. Згідно частини 3 ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я медичним працівникам «забороняється здійснення еутаназії – умисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань».

Еутаназія як спосіб заподіяння смерті відома з сивої давнини [6]. Він застосовувався, як свідчать історичні і літературні джерела, у практиці ряду племен і древніх держав. Зокрема це стосується індійських племен і Спарти. Спартанці,

наприклад, вбивали тих дітей, які народжувалися кволими або хворими, а індійці вбивали або залишали на смерть від холоду чи голоду старих людей. Історії відомі факти потворного обґрунтування і використання еутаназії. Так, на початку двадцятого століття Біндінг і Гохе відстоювали ідею про еутаназію як засіб знищення «неповноцінних» людей. Згодом нею скористалися фашистські ідеологи в Німеччині для вироблення нацистської «Програми еутаназії», згідно якої підлягали знищенню невиліковно хворі, новонароджені з «неправильним розвитком», душевнохворі, а також євреї, цигани, поляки і росіяни. Цей урок історії справедливо обурює людську свідомість і сьогодні, коли проблема еутаназії і в теоретичному і в практичному плані стала однією із злободенних [50].

Якщо право людини на життя визнане на міжнародно-правовому рівні, то право людини на смерть, необхідність якого у вигляді еутаназії обстоюють ряд вчених і практиків, не знаходить підтримки як на міжнародно-правовому рівні, так і на рівні абсолютної більшості цивілізованих держав. Між тим, в штаті Каліфорнія в 1977 році, після багаторазових референдумів, був прийнятий перший у світі закон «Про право людини на смерть», а в штаті Індіана законом передбачений заповіт, в якому пацієнт може відмовитися від штучного продовження його життя в екстремальних умовах.

Пасивна еутаназія не вважається злочином у Фінляндії і Швеції, а в Голландії (1994 р.) і Австралії (1995 р.) вона дозволена законом. В той же час в Англії, Росії та інших державах еутаназія (активна і пасивна) заборонена законом. Доцільно нагадати, що в Російській імперії кримінальна відповідальність за вбивство, вчинене за наполяганням потерпілого або із співчуття до нього була передбачена Кримінальним уложенням 1903 року. Згідно ст. 460 Кримінального уложення такі дії каралися ув'язненням у фортеці на строк до трьох років [189].

Питання про право людини на смерть продовжує залишатися дискусійним серед юристів, медиків та інших фахівців [20], однак більшість юристів виступають проти активної еутаназії, вважаючи її злочинною [160]. Оскільки, як уже зазначалося, еутаназія в Україні заборонена, правомірно виникає питання кваліфікації діянь осіб, що її вчиняють. Умисне ненадання (злочинна бездіяльність)

медичним працівником допомоги хворому (пасивна еутаназія) з метою заподіяння йому смерті, як на прохання потерпілого, так і за його згодою, що призвело до такого наслідку, належить кваліфікувати як умисне вбивство за частиною 1 ст. 115 КК України. Не виключається кваліфікація вчиненого, залежно від обставин справи, за п. п. 2, 4, 6, 8, 9, 11, 12 частини 2 ст. 115 КК України.

При активній еутаназії у вигляді “вбивства з милосердя” дії винного, за наявності усіх інших ознак складу злочину, належить кваліфікувати, залежно від обставин справи, за частиною першою або другою ст. 115 КК України. Щодо «самогубства, що асистується лікарем (іншим суб’єктом)» та самогубства без участі лікаря (іншого суб’єкта), коли він лише надає хворому необхідні засоби для самогубства, то підстав для кримінальної відповідальності лікаря, як видається, немає. В таких випадках лікар допомагає вчинити самогубство, яке не є злочином згідно чинного КК України [48]. Доречно нагадати, що ст. 462 Кримінального уложення Російської імперії 1903 року, передбачала ув’язнення у виправному будинку на строк до трьох років або ув’язнення у фортеці на строк до одного року за надання засобів до самогубства, якщо внаслідок цього воно було вчинене. Склад злочину схиляння до самогубства передбачений, зокрема, чинними кримінальними кодексами: Австрії (§ 78); Болгарії (ст. 127); Білорусії (ст. 146); Голландії (ст. 294); Іспанії (ч. 3 ст. 143); Швейцарії (ст. 115); Данії (§ 240); Республіка Польща (ст. 151).

При підготовці однієї із перших редакцій проекту Цивільного кодексу України лунали пропозиції щодо легалізації пасивної форми еутаназії. Однак у кінцевому варіанті цього кодифікованого акта така пропозиція не віднайшла свого місця. Натомість ч. 4 ст. 281 ЦК України містить положення, відповідно до якого «забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя». А це означає, що Україна чітко визначила своє негативне ставлення до можливості легалізації еутаназії. Така позиція законодавця є абсолютно виправданою та такою, що відповідає загальноєвропейському підходу. Додаткова регламентація заборони здійснення еутаназії, як ми вже зазначали, міститься у ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров’я. Там чітко передбачено, що медичним працівникам забороняється здійснення еутаназії.

Ми вважаємо, абсолютно обґрунтованою позицію М.П. Чорнобрового, Р.О. Стефанчука та С.В. Лозінської про те, що така регламентована заборона еутаназії не буде мати ефекту без чіткої криміналізації такого суспільно-небезпечного діяння нормами КК України [250]. Адже ми повністю погоджуємось із наявною сьогодні в літературі точкою зору про недостатність кримінальної відповідальності за здійснення еутаназії та необхідність її конкретизації та деталізації [6; 20; 48; 160]. Шляхом такого вдосконалення можуть стати положення ст.ст. 150–151 КК Республіки Польща.

Невизнання за особою права до вільного позбавлення себе життя і є підставою криміналізації вбивства на вимогу або еутаназію за кримінальним правом Республіки Польща [327].

Польський законодавець, приймаючи в 1997 році новий Кримінальний кодекс, не приєднався до позиції деяких європейських законодавців, що допускають при певних умовах вбивство на вимогу (наприклад, в Нідерландах). Крім того, ст. 31 Кодексу лікарської етики забороняє лікареві застосовувати еутаназію. Легалізація еутаназії спричинила б багато проблем. Як зазначає Р. Фенігсен, еутаназію можна обґрунтовувати необхідністю дотримання свободи вибору особи, але також її можна й обґрунтовувати необхідністю ліквідації асоціальних типів людей (соціальний дарвінізм) [275].

Вбивство на вимогу (еутаназія) відомо польському кримінальному праву давно. Вперше цей склад злочину був передбаченим в КК Республіки Польща 1932 року. В подальшому, при прийнятті КК Республіки Польща 1969 року законодавець ідентично описав цей склад злочину в новому кодексі та повторив опис усіх ознак цього складу злочину також і при прийнятті нині діючого КК Республіки Польща 1997 року.

Відповідно до § 1 артикулу 150 КК Республіки Польща еутаназією є вбивство, що вчиняється при наявності двох умов: вимоги потерпілого про позбавлення його життя, а також наявності у винної особи співчуття до потерпілого. Законодавець інших держав, де еутаназія є привілейованим складом вбивства, найчастіше обмежується вказівкою лише на вимогу потерпілого до винного про позбавлення

його життя. Таким чином, польський законодавець дещо звузив рамки застосування статті про кримінальну відповідальність за еутаназію, тому що вбивство на вимогу потерпілого але без наявності у винного співчуття до нього становитиме основний склад вбивства, а не привілейований. Такий підхід польського законодавця, на нашу думку, свідчить про перевагу суспільних інтересів над індивідуальною волею особи до позбавлення себе життя. Не становитиме також вбивства на вимогу (еутаназію) й вбивство під впливом співчуття особи, що не здатна висловити свою вимогу. Наприклад, вбивство під впливом співчуття тяжкохворого, що перебуває в комі і в зв'язку з цим не здатний висловити вимогу про позбавлення його життя.

Вимога про позбавлення життя потерпілого при еутанавтичному вбивства є виразом волі потерпілого. Таку вимогу не слід розуміти як заповіт, що складається в письмовій формі та посвідчується нотаріально. Її може пред'явити особа, стан якої дозволяє розуміти значення своїх дій. Тому, не може бути такою вимогою прохання особи, що страждає на психічну хворобу чи інший розлад психічної діяльності, що позбавляє її можливості усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними. Так само не може мати правового значення вимога про вбивство потерпілого, що внаслідок малолітства не може усвідомлювати значення своїх дій. Аналіз артикулу 32 Закону Республіки Польща «Про професію лікаря та лікаря-стоматолога» [339] дозволяє зробити висновок про те, що не має кримінально-правового значення вимога про вбивство особи, що не досягла 16 років.

Для наявності складу вбивства на вимогу (еутаназії) не достатньо лише згоди майбутнього потерпілого на таке вбивство. Вимога, на відміну від згоди чи навіть прохання, містить в собі елемент тиску на психіку винної особи. Лише при наявності такого тиску можна говорити про вимогу в значенні § 1 артикулу 150 КК Республіки Польща. Крім того, вимога повинна бути добровільним виразом волі, позбавленим примусу, що виник не під впливом емоцій, а внаслідок довготривалих та серйозних роздумів. Потерпілий повинен домагатися позбавлення життя тривалий час, щоб виключити можливість прийняття рішення під впливом емоцій, переживань, алкоголю, наркотичних або психотропних засобів чи переконань з боку інших осіб.

Потерпілий для наявності складу злочину, передбаченого § 1 артикулу 150 КК Республіки Польща повинен домагатися заподіяння йому смерті без будь яких умов. Не можна вважати такою вимогою, коли особа просить позбавити її життя за наявності певних умов (наприклад, потерпілий просить позбавити його життя якщо він втратить зір) [289]. Тому не можна вважати вимогою в значенні § 1 артикулу 150 КК Республіки Польща бажання потерпілого про позбавлення його життя, навіть викладене у письмовій формі, якщо він не здатний виразити свою волю.

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони вбивства на вимогу (еутаназії) є спеціальний мотив – співчуття винного до потерпілого. Крім того, метою дій винної особи повинно бути припинення терпіння цієї особи. Для наявності складу злочину, передбаченого § 1 артикулу 150 КК Республіки Польща необхідно, щоб між співчуттям та діями особи був причинний зв'язок.

Об'єктом співчуття повинна бути особа, яку винний позбавляє життя. Відсутній склад злочину, передбачений § 1 артикулу 150 КК Республіки Польща, коли об'єктом співчуття є близькі чи рідні потерпілого.

Однак, кримінально-правова норма про еутаназію в законодавстві Республіки Польща не є досконалою, на що звертається увага багатьох вчених. Так, М.І. Хавронюк зазначає, що ця норма не виключає можливості відповідного кримінально-правового привілею для особи, яка навіть і на прохання потерпілого вбиває малолітню або душевно хвору особу, або особу, яка завідомо для винного перебуває під впливом обману, примусу тощо [247, 656]. На недосконалість норми про відповідальність за еутанавтичне вбивство в польському кримінальному праві звертають увагу також Е. Гвяздовська та Г. Рейман [286; 317].

Наявність складу злочину – вбивство на вимогу (еутаназія) в кримінальному праві Республіки Польща є об'єктивно зумовленим. Можна, звичайно, сперечатися на рахунок ефективності існування кримінально-правової норми саме в такому вигляді й в кримінальному праві України, але ні в кого не виникне сумнівів щодо доцільності пом'якшення відповідальності за вбивство за таких обставинах так само як і ні в кого не виникає сумнівів щодо доцільності пом'якшення кримінальної

відповідальності за вбивство при перевищення меж необхідної оборони, заходів необхідних для затримання злочинця чи матір'ю своєї новонародженої дитини.

Л.І. Шеховцова пропонує наступну редакцію статті про відповідальність за еутаназію:

«Еутаназія.

1. Умисне позбавлення життя хворого на його прохання або за його згодою, яке здійснюється лікарем або медичним працівником з метою позбавлення хворого фізичних страждань, які викликані його невиліковною хворобою (еутаназія), –...

2. Позбавлення життя невиліковно хворого за мотивами співчуття, яке здійснюється лікарем або медичним працівником за його ініціативою чи на прохання близьких або родичів хворого, який знаходиться в стані. За яким він був позбавлений можливості прохати, висловити або іншим чином виразити свою волю або згоду на еутаназію, –...

3. Діяння передбачені частиною першою чи другою цієї статті, вчинені іншою особою, – ...

4. У виняткових випадках суд, з урахуванням тяжкості хвороби, характеру, частоти та тривалості фізичних страждань, що відчуває потерпілий у результаті своєї невиліковної хвороби, його прохання або волевиявлення про умертвіння, може призначати більш м'яке покарання, ніж передбачено цією статтею, або відмовитися від його призначення».

Однак, така редакція статі про еутаназію викликає зауваження. По-перше, це стосується виключення автором з ознак об'єктивної сторони цього привілейованого злочину «згоди» на вчинення еутаназії. На наше переконання, потерпілий повинен давати не згоду, а повинен однозначно чітко домагатися позбавлення його життя. При цьому, такі домагання повинні бути тривалими та зробленими в стані, який дозволяє йому чітко усвідомлювати значення своїх дій. В іншому випадку, норма про відповідальність за еутаназію буде поширюватися на випадки, які еутаназією по суті не є, а вчинені з корисливих чи інших мотивів. По-друге, з тих же причин не можна вважати еутаназією випадки позбавлення життя потерпілого на прохання його близьких. Запровадження такої норми дозволить використовувати її в своїх

цілях родичами, які бажають отримати спадок потерпілого. Крім того, видається зайвою диференціація відповідальності в залежності від того, хто вчиняє еутаназію: лікар чи «інша особа». В зв'язку з цим, залишається незрозумілим, хто відповідно до пропонованої статі буде підлягати більш суворій кримінальній відповідальності за вчинення цього злочину: лікар та медичний працівник чи інша особа. КК України сконструйований таким чином, що склади злочинів при пом'якшуючих обставинах на відміну від кваліфікованих, не диференціюються на склади злочинів при пом'якшуючих обставинах та склади злочинів при «особливо пом'якшуючих» обставинах. Крім того, видається, що суспільна небезпека цього злочину не змінюється в залежності від того хто вчиняє цей злочин: лікар, медичний працівник чи інша особа. І наостанок, видається абсолютно зайвою положення, передбачене в ч. 4 запропонованої статті про пом'якшення покарання. Загальна частина КК України містить ст. 69, яка передбачає загальні правила пом'якшення покарання особі, що вчинила злочин. Видається, що наявність спеціальної норми про пом'якшення покарання за еутаназію є цілком безпідставним.

Враховуючи наведене вище, а також необхідність назви даного злочину українською мовою, пропонуємо доповнити КК України статтею 118¹ в такій редакції:

«Стаття 118¹. Заподіяння смерті зі співчуття (Еутаназія)

Заподіяння смерті людині, що хворіє на невиліковну хворобу і у зв'язку з цим переживає нестерпні фізичні або психічні страждання, на її однозначно чітку, наполегливу вимогу та під впливом співчуття до неї з метою позбавити її страждань, —

карається...».

Така законодавча новела дала б змогу диференціювати кримінальну відповідальність за заподіяння смерті під впливом співчуття, що відповідатиме сучасній європейській практиці кримінально-правового регулювання. Крім того, таке формулювання еутаназії виключило б можливість застосування цієї кримінально-правової норми у випадках, коли кримінальна відповідальність за позбавлення життя людини не заслуговує пом'якшення.

Висновки до розділу 4

Вбивство в стані сильного душевного хвилювання передбачено як в КК України та в КК Республіки Польща. Однак, в кримінальному законодавстві цих двох держав цей склад злочину передбачений дещо по-різному. Відповідно до ст. 116 КК України, стан сильного душевного хвилювання повинен виникнути раптово внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого. Відповідно ж до § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща, стан сильного душевного хвилювання повинен бути виправданий обставинами. Судочинство Республіки Польща не виключає можливість застосування насильства в стані сильного душевного хвилювання до третьої особи, хоча такі випадки визнаються винятком, а не правилом.

Видається, що формулювання ст. 116 КК України є більш досконалим, ніж формулювання § 4 артикулу 148 КК Республіки Польща, оскільки чітко визначає причини виникнення у винної особи стану сильного душевного хвилювання. Формулювання ж «виправданий обставинами», що використовує польське кримінальне законодавство, є оціночним і викликає багато дискусій.

Щодо заподіяння шкоди в стані сильного душевного хвилювання третім особам, то видається, що такий стан необхідно враховувати при призначення покарання як обставину, що пом'якшує покарання. Стан сильного душевного хвилювання, умовно кажучи, повертає особу до природного стану, зменшує при цьому вплив чинників психосоціального стримування (контролю). Така поведінка винного є в принципі природною. В зв'язку з цим, видається цілком виправдану позицію деяких науковців, які пропонують викласти п. 7 ст. 66 КК України у такій редакції: «вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними чи аморальними діями потерпілого або третіх осіб».

Кримінальне право як України, так і Республіки Польща передбачає в якості окремого складу злочину вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини. В КК України цей склад злочину визначений ст. 117, а в КК Республіки Польща він передбачений артикулі 149.

Ці два склади злочину мають як спільні, так і відмежувальні ознаки. Зокрема, як і польське, так і українське кримінальне законодавство суб'єктом цього злочину визнає жінку, яка народжує або народила дитину. Причиною виокремлення цього складу умисного вбивства в обох випадках визнається спеціальний психічний стан жінки під час пологів, що зменшує здатність усвідомлювати свої дії чи керувати ними.

Однак, український законодавець, на відміну від польського, передбачив відповідальність за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини не лише під час пологів, але й після їх проведення. В акушерстві прийнято вважати, що період «після пологів» триває одну добу після їх закінчення. В зв'язку з цим, вбивством відразу ж після пологів слід рахувати вбивство, вчинене протягом доби після пологів. Видається за доцільне більш детально закріпити в постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [150] час, протягом якого вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід вважати вбивством «після пологів», виклавши п. 21 цієї постанови в такій редакції: «умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст. 117 КК України, якщо воно вчинене під час пологів або протягом доби після них. Вчинення цих дій через добу або більше після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 115 КК України, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті».

Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини як за КК України, так і за КК Республіки Польща повинно бути обумовлене емоційною напругою, викликаною вагітністю та пологами, а також психічними процесами, що їх супроводжували. Однак, в диспозиції ст. 117 КК України, на відміну від диспозиції артикулу 149 КК Республіки Польща не вказано, що вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів повинно бути обумовлене таким станом. В диспозиції відсутня вказівка на особливий психічний стан винної особи. В зв'язку з цим, доцільно диспозицію ст. 117 КК України викласти наступним чином: «Вбивство матір'ю своєї

новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів вчинене під їх впливом».

Польське кримінальне законодавство, на відміну від українського, не передбачає такого окремого складу злочину, як вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Такі діяння кваліфікуються за артикулом 148 КК Республіки Польща. В цей же час, у випадку перевищення меж необхідної оборони, особливо коли винна особа застосувала спосіб оборони не співрозмірний до нападу, суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання, або навіть відмовитися від його застосування. Крім того, суд повинен відмовитися від застосування покарання якщо перевищення меж необхідної оборони було наслідком страху або душевного хвилювання, виправданого обставинами справи.

В цей же час, кримінальне законодавство України, на відміну від польського, не передбачає еутаназії як складу умисного вбивства при пом'якшуючих обставинах.

Відповідно до § 1 артикулу 150 КК Республіки Польща еутаназією є вбивство, що вчиняється при наявності двох умов: вимоги потерпілого про позбавлення його життя, а також наявності у винної особи співчуття до потерпілого. Однак, кримінально-правова норма про еутаназію в законодавстві Республіки Польща не є досконалою. Зокрема, ця норма не виключає можливості відповідного кримінально-правового привілею для особи, яка навіть і на прохання потерпілого вбиває малолітню або душевно хвору особу, або особу, яка завідомо для винного перебуває під впливом обману, примусу тощо.

Враховуючи досвід польського законодавця та недоліки в закріпленні відповідальності за еутаназію в кримінальному праві Республіки Польща, а також розглянуту вище пропозицію щодо криміналізації позбавлення життя зі співчуття (еутаназії) в українській науці кримінального права, вважаємо за доцільне доповнити КК України статтею 118¹ наступного змісту:

«Стаття 118¹. Заподіяння смерті зі співчуття (Еутаназія)

Заподіяння смерті людині, що хворіє на невиліковну хворобу і у зв'язку з цим переживає нестерпні фізичні або психічні страждання, на її однозначно чітку наполегливу вимогу та під впливом співчуття до неї з метою позбавити її страждань, –

карається...»

Караність умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах в Республіці Польща є більш суворою ніж в Україні. Так умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевого хвилювання (параграф 4 артикулу 148 Республіки Польща) таке вбивство карається позбавленням волі на строк від 1 до 10 років, а за КК України (ст. 116) – обмеженням волі на строк до 5 років або позбавленням волі на той самий строк. Умисне вбивство матірю своєї новонародженої дитини (артикул 149 КК Республіки Польща) – карається позбавленням волі на строк від 3 місяців до 5 років, а за КК України (ст. 117) – обмеженням волі на строк до 5 років або позбавленням волі на той самий строк.

ВИСНОВКИ

Вивчення монографічної та іншої спеціальної літератури, чинного кримінального законодавства України та Республіки Польща і практики його застосування, що стосується теми дисертаційного дослідження, дозволило зробити наступні висновки.

I. Актуальність теми кримінальної відповідальності за умисні вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща, що визначена у виступі до дисертації, повністю підтвердилась у ході проведеного наукового дослідження. По-перше, не дивлячись на достатньо високий рівень теоретичної розробки проблем кримінальної відповідальності в доктринах українського та польського кримінального права, встановлено, що низка теоретичних питань, що стосуються даної наукової проблематики, продовжують залишатися дискусійними або недостатньо дослідженими. Зокрема, це стосується поняття вбивства та його ознак, класифікації вбивств, розуміння поняття об'єктів складів умисних вбивств, предмета умисних вбивств, ознак об'єктивної та суб'єктивної сторін складів умисних вбивств, кримінально-правової кваліфікації умисних вбивств. По-друге, доведено потребу зміни назви розділу другого Особливої Частини КК України, а також відповідного удосконалення диспозицій окремих норм чинного КК України, зокрема, ч. 1 ст. 115, ч. 2 ст. 115, ст. 116, ст. 117, ст. 118, ст. 119, ч. 1 ст. 120 КК України. По-третє, аналіз практики застосування норм чинного КК України при здійсненні кримінально-правової кваліфікації умисних вбивств дозволив прийти до висновку про доцільність уточнення окремих пунктів постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», а також зміни її назви.

II. Порівняльний аналіз чинних КК України та Республіки Польща дозволив встановити що:

1. Кримінально – правова охорона життя людини в обох державах відповідає загалом сучасним вимогам суспільного життя;

2. У чинному КК України на відміну від КК Республіки Польща, зокрема:

а) закріплено поняття вбивства; б) більше складів умисних вбивств при обтяжуючих обставинах – в ч. 2 ст. 115 КК України їх 14, а в статті 148 КК Республіки Польща – 6; в) відсутній склад умисного вбивства при пом'якшуючих обставинах «еутаназія»; г) дещо по іншому сформульовано склад умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання. Відповідно до ст. 116 КК України, стан сильного душевного хвилювання повинен виникнути раптово внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого. Відповідно ж до § 4 статті 148 КК Республіки Польща, стан сильного душевного хвилювання повинен бути виправданий обставинами. Судочинство Республіки Польща не виключає можливість застосування насильства в стані сильного душевного хвилювання до третьої особи, хоча такі випадки визнаються винятком, а не правилом. Видається, що формулювання складу цього злочину у КК України є більш досконалим, оскільки чітко визначає причини виникнення у винної особи стану сильного душевного хвилювання. Формулювання ж «виправданий обставинами», що використовує польське кримінальне законодавство, є оціночним і викликає різнобій думок вчених щодо його розуміння;

д) кримінальне законодавство як України так і Республіки Польща передбачає як привілейований склад злочину вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини. Ці два склади злочину мають як спільні, так і відмежувальні ознаки. Зокрема, як і польське, так і українське кримінальне законодавство суб'єктом цього злочину визнає жінку, яка народжує або народила дитину. Причиною виділення цього злочину в привілейований склад в обох випадках визнається особливий психічний стан жінки під час пологів, що зменшує здатність усвідомлювати свої дії чи керувати ними. Однак, український законодавець, на відміну від польського, поширює дії цього привілейованого складу злочину не лише на стан під час пологів, але й на стан після їх проведення. Вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини як за КК України, так і за КК Республіки Польща повинно бути обумовлене емоційною напругою, викликаною вагітністю та

пологами, а також психічними процесами, що їх супроводжували. Однак, у диспозиції ст. 117 КК України, на відміну від диспозиції артикулу 149 КК Республіки Польща не вказано, що вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів повинно бути обумовлене особливим психічним станом винної особи;

3. У КК Республіки Польща, на відміну від КК України, зокрема:

- а) передбачено вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за умисні вбивства – 15 років, а за КК України – 14 років (ст.ст. 115–117 КК України) та 16 років (ст. 118 КК України); б) передбачено вікову неосудність. Відповідно до § 2 артикулу 10 КК Республіки Польща, обставини справи, ступінь розвитку неповнолітнього, умови його виховання мають свідчити, що доцільність притягнення його до кримінальної відповідальності, особливо коли виховні заходи, вжиті раніше до нього, не мали належного впливу; в) закріплений склад умисного вбивства при пом'якшуючих обставинах «еутаназія». В Україні такі діяння, залежно від обставин справи, кваліфікуються за ч.1 або 2 ст.115 КК; г) відсутній склад умисного вбивства при пом'якшуючих обставинах – умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. В Республіці Польща такі вбивства, залежно від обставин справи, кваліфікуються за артикулом 148 КК, як просте вбивство, або вбивство при обтяжуючих обставинах. У випадку перевищення меж необхідної оборони, особливо коли винна особа застосувала спосіб оборони не співрозмірний до нападу, суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання, або навіть відмовитися від його застосування. Крім того, суд повинен відмовитися від застосування покарання якщо перевищення меж необхідної оборони було наслідком страху або душевного хвилювання, виправданого обставинами справи; д) є більш суворими покарання, що передбачені чинним КК, за умисні вбивства: 1) основний склад умисного вбивства (§ 1 артикулу 148 КК) – позбавлення волі на строк від 8 до 25 років, або довічне позбавлення волі, а за КК України – позбавлення волі на строк від 7 до 15 років; 2) вбивство при обтяжуючих обставинах (§ 2, § 3 артикулу 148 КК) –

позбавлення волі на строк від 12 до 25 років або довічне позбавлення волі, а за КК України – позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічним позбавленням волі і крім цього – конфіскація майна у випадку вчинення умисного вбивства з корисливих мотивів; 3) умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (§ 4 артикулу 148 КК) – позбавлення волі на строк від 1 до 10 років, а за КК України (ст. 116) – обмеження волі на строк до 5 років або позбавлення волі на той самий строк; 4) умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (артикул 149 КК) – позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років, а за КК України (ст. 117) – обмеження волі на строк до 5 років або позбавлення волі на той самий строк.

4. Подібними або близькими як в кримінальному законодавстві так і в доктрині кримінального права обох держав є:

а) поняття вбивства;

б) оцінка умисного вбивства як тяжкого чи особливо тяжкого злочину;

в) визнання суб'єктом вбивства фізичної особи і невизнання суб'єктом вбивства юридичної особи, не дивлячись на те, що суб'єктом ряду злочинів за КК Республіки Польща може бути і юридична особа;

г) класифікація умисних вбивств на три основних види: 1) основний склад умисного вбивства (просте вбивство); 2) умисне вбивство при обтяжуючих обставинах; 3) умисне вбивство при пом'якшуючих обставинах;

д) виокремлення в доктринах українського і польського кримінального права загальних видів вбивств та спеціальних видів вбивств. В українському кримінальному праві до загальних видів вбивства відносять вбивства, де життя людини є єдиним безпосереднім об'єктом злочину чи основним безпосереднім об'єктом злочину. До їх числа в українському кримінальному праві відносять вбивства, передбачені ст.ст. 115–118 КК України, а в польському кримінальному праві – вбивства, передбачені статтями 148–150 КК. До спеціальних видів відносять вбивства, де життя людини є додатковим безпосереднім об'єктом злочину, який, однак, є пріоритетним об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки саме для охорони життя конкретних категорій потерпілих були створені

відповідні спеціальні норми. В КК України спеціальними видами вбивств є посягання на життя державного діяча (ст. 112 КК України), посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348 КК України); посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379 КК України); посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400 КК України); опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством цих осіб (ч. 4 ст. 404 КК України); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України).

У польському кримінальному праві можна виділити три спеціальних види вбивств: 1) це вбивство військовополонених; 2) вбивство поранених; 3) вбивство військових капеланів під час ведення бойових дій всупереч нормам міжнародного права (§ 1 артикул 123 КК Республіки Польща);

5. В українській та польській доктрині кримінального права дискусійними та нетотожними є:

а) розуміння об'єкта умисних вбивств (предмета кримінально-правової охорони в Республіці Польща)

б) визнання людини предметом злочину в кримінальному праві України та *«предметом виконавчим»* в польському кримінальному праві;

в) трактування обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу вбивства: 1) суспільно – небезпечного діяння; 2) суспільно – небезпечних наслідків; 3) причинового зв'язку між суспільно – небезпечним діянням винного та суспільно – небезпечними наслідками у виді смерті іншої людини.

III. У процесі даного дисертаційного дослідження обґрунтовано доцільність:

1) внесення наступних змін до чинного КК України:

а) назву другого розділу Особливої Частини КК України викласти так: «Злочини проти життя та здоров'я **людини**», а також виключити зі ст.ст. 115 і 120 КК термін **«особа»**, замінивши його терміном **«людина»**;

б) змінити редакцію ч. 1 ст. 115 КК України, визначивши в ній вбивство як **умисне, протиправне, насильницьке діяння, що посягає на життя іншої людини і заподіює їй смерть**;

в) доповнити п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України новою кваліфікуючою ознакою, передбачивши посилення відповідальності за умисне вбивство з застосуванням вогнепальної зброї, та викласти його в такій редакції: **«вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб або із застосуванням вогнепальної зброї»**;

г) удосконалити п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України, виклавши його в наступній редакції: **«з мотивів расизму, етнічного чи національного походження, релігійних чи ідеологічних переконань потерпілого»**;

д) виключити з назв та диспозицій ст.ст. 115, 116, 117, 118 КК України термін **«умисне»**, а в назві та диспозиції ст. 119 КК України термін **«вбивство»** замінити на **«заподіяння смерті»**;

е) доповнити диспозицію ст. 117 КК України вказівкою на обстановку вчинення цього злочину, а саме: **вчинення його під впливом пологів**;

є) доповнити диспозицію ч. 1 ст. 120 КК України, передбачивши відповідальність за **доведення до самогубства способом обману**;

ж) доповнити КК України ст. 118¹ **«Заподіяння смерті зі співчуття (еутаназія)»** в такій редакції **«Заподіяння смерті людині, що хворіє на невиліковну хворобу і у зв'язку з цим переживає нестерпні фізичні або психічні страждання, на її однозначно чітку наполегливу вимогу та під впливом співчуття до неї з метою позбавити її страждань», –**

карається...»

2) внесення таких змін до постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року **«Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи»**:

а) у назві даної постанови та у її тексті **замінити термін «особа» терміном «людина»;**

б) уточнити ч. 1 пункту 6 Постанови вказівкою на ставлення у вину суб'єктові вбивства лише тих кваліфікуючих ознак, які охоплювалися його умислом, виклавши її в такій редакції: «Під вбивством малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) розуміється умисне позбавлення життя особи, якій не виповнилося 14 років. Ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, **коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім**», виключивши, таким чином, можливість кваліфікації за цим пунктом ст. 115 КК України вбивств, вчинених через необережність;

в) доповнити п. 21 постанови **визначенням поняття «після пологів»** та викласти її так: «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст. 117 КК України, **якщо воно вчинене під час пологів або протягом доби після них. Вчинення цих дій через добу або більше після пологів, за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 115 КК України, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті**».

Таким чином, проведене дисертаційне дослідження дало можливість заповнити ряд прогалин у вітчизняній кримінально – правовій науці, показало перспективність подальших компаративістських досліджень в царині кримінального права.

Набутий досвід порівняння кримінального законодавства України та Республіки Польща в частині регламентації відповідальності за умисні вбивства дає підстави вважати перспективним проведення відповідного аналізу щодо інших кримінально – правових інститутів, а також детального порівняння кримінального кодексу України з законодавчими актами інших держав. Це дасть змогу сформулювати додаткові пропозиції щодо подальшого вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства та практики його застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О.В. Питання кваліфікації умисного вбивства, вчиненого одночасно при перевищенні меж необхідної оборони та у стані сильного душевного хвилювання / О.В. Авраменко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3–4 (7–8). – С. 226–230.
2. Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: [монографія] / О.В. Авраменко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 244 с.
3. Анианц М.К. Ответственность за преступления против жизни по действующему законодательству союзных республик / М.К. Анианц. – М.: Юридическая литература, 1964. – 243 с.
4. Антонян Ю.М. Насилие среди осужденных / [Ю.М. Антонян, И.Б. Бойко, В.А. Верещагин]; под ред. Антоняна Ю.М.; МВД РФ. ВНИИ. – М., 1994. – 117 с.
5. Антонян Ю.М. Преступное поведение и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
6. Астахова В. Эвтаназия: за и против / В. Астахова // Здоровохранение. – 2001. – №1. – С. 28–29.
7. Бабий Н.А. Уголовное право Республики Беларусь. Общая часть: [конспект лекций] / Н.А. Бабий. – Минск: Тесей, 2000. – 288 с.
8. Байлов А.В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.В. Байлов. – Харків, 2004. – 20 с.
9. Баулін Ю.В. Протиправність як ознака вбивств / Ю.В. Баулін // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. (Харків, 22–23 квітня 2004 р.) / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 18–19.

10. Бахур В.Т. Эмоции: плюсы и минусы / В.Т. Бахур. – М.: Знание, 1975. – 95 с.
11. Белоконев В.Н. Чему причиняют вред преступления? Спорные вопросы уголовного права / В.Н. Белоконев // Юридическая практика. – 2000. – № 23(129). – 8 июня. – С. 11.
12. Белокуров О.В. Квалификация убийства, ст. 105 УК РФ: [учебное пособие] / О.В. Белокуров. – М.: ИГ «Юрист», 2004. – 252 с.
13. Беляев В.Г. Вопросы квалификации убийств: [учебное пособие] / В.Г. Беляев, Н.М. Свидло. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – 60 с.
14. Беляев Н.А. Объект преступления / Н.А. Беляев // Курс советского уголовного права: в 5 т. / [Отв. ред. Н.А. Беляев]. – Л.: Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова, 1968. – Т. 1: Общая часть. – 1968. – С. 86–105.
15. Беспалько А. Детоубийство / А. Беспалько // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – № 20. – С. 5–12.
16. Белоконев В. Чому злочин заподіює шкоду? Спiрнi питання кримінального права / В. Белоконев // Закон і бізнес. – 1999. – № 32. – 7 серпня. – С. 14.
17. Бойко А.И. Преступное бездействие / А.И. Бойко. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 320 с.
18. Борзенков Г.Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья: [учебно-практическое пособие] / Г.Н. Борзенков. – М.: Зерцало-М, 2005. – 144 с.
19. Борисов В.И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В.И. Борисов, В.Н. Куц. – Харьков: Консум, 1995. – 104 с.
20. Бородин С. Уголовно-правовые вопросы эвтаназии / С. Бородин, В. Глушков // Советская юстиция. – 1992. – №9/10. – С. 34.
21. Бородин С.В. Квалификация преступлений против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юридическая литература, 1977. – 239 с.
22. Бородин С.В. Квалификация убийств по действующему законодательству / С.В. Бородин. – М.: Юридическая литература, 1966. – 252 с.

23. Бородин С.В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву / С.В. Бородин. – М.: Юристъ, 1994. – 246 с.
24. Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристъ, 1999. – 356 с.
25. Брайнін Я.М. Основні питання загального вчення про склад злочину / Я.М. Брайнін. – К.: Київський державний університет імені Тараса Шевченка, 1964. – 168 с.
26. Брич Л.П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини / Л.П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 178–192.
27. Бурдін В. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання / В. Бурдін. – Львів: ПАІС, 2006. – 200 с.
28. Бурдін В. Про поняття «протизаконне насильство», «тяжка образа» та «системне знущання» в складах злочинів, передбачених в ст. 116 та ст. 123 КК України / В. Бурдін // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 283–292.
29. Бурдін В.М. Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання (за КК України) / В.М. Бурдін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 9. – С. 64–65.
30. Бурко О.В. Кримінальна відповідальність за вчинення умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. «кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.В. Бурко. – Київ, 1997. – 18 с.
31. Бычков И.Я. Детоубийство в современных условиях / И.Я. Бычков. – М.: Юридическая литература, 1929. – 123 с.
32. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 656 с.
33. Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах / Л.Е. Владимиров. – СПб.: Законоведение, 1910. – 248 с.

34. Волков Б.С. Проблема воли и уголовная ответственность / Б.С. Волков. – Казань: Казанский государственный университет, 1965. – 135 с.
35. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля України: [наукове видання] / С.Б. Гавриш. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – 634 с.
36. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды: Проблемы теории и развития законодательства / С.Б. Гавриш. – Х.: Українська юридична академія, 1994. – 610 с.
37. Гальперин И.М. Дифференциация уголовной ответственности и эффективность наказания / И.М. Гальперин // Советское государство и право. – 1983. – № 3 – С. 69–76.
38. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: Центр ЮрИнфор, 2001. – 316 с.
39. Глушков В.А. Ответственность за преступления в области здравоохранения / В.А. Глушков. – К.: Вища школа, 1987. – 199 с.
40. Грищук В.К. Вибрані наукові праці / В.К. Грищук. – Львів. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 480; Горбачевський В.Я. Теоретично-правова характеристика умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками як однією з найнебезпечніших форм кримінального насилля / В.Я. Горбачевський // Право і суспільство. – 2008. – № 6. – С. 59–67.
41. Горбачевський В.Я. Кваліфікація умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця / В.Я. Горбачевський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 3. – С. 244–250.
42. Гороховська О.В. Кримінальна відповідальність за вбивство через необережність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.В. Гороховська. – К., 2003. – 18 с.

43. Готин А.Н. Объект преступления в теории уголовного права / А.Н. Готин // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2001. – Вип. 3. – С. 39–63.
44. Грищук В.К. Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 року / В.К. Грищук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. – 2002. – Вип. 1. – С. 147–153.
45. Грищук В.К. До питання про поняття об'єкта злочину в сучасній науці кримінального права / В.К. Грищук, В.Л. Ортинський // Наукові записки Харківського економіко-правового університету. Серія право, економіка, гуманістика: [збірник наукових статей]. – 2004. – Вип. 1. – С. 30–38.
46. Грищук В.К. Загальний, родовий та безпосередні основні об'єкти злочинів проти життя і здоров'я людини / В.К. Грищук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 1. – С. 77–88.
47. Грищук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: [навчальний посібник] / В.К. Грищук. – К.: Ін Юре, 2006. – 567 с.
48. Грищук В.К. Кримінально-правова кваліфікація еутаназії / В.К. Грищук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. Додаток. Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми, перспективи і шляхи вдосконалення кримінального законодавства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 4–5 квітня 2003 р. – Львів, 2003. – № 2. – С. 28–33.
49. Грищук В.К. Юридичний аналіз основного складу умисного вбивства за Кримінальним кодексом України 2001 р. / В.К. Грищук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Випуск 37. – С. 407–415.
50. Грищук В.К. Юридичний аналіз основного складу умисного вбивства за Кримінальним кодексом України / В.К. Грищук // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – 2002. – Вип. 161. – С. 89–95.
51. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид; [пер. с французского В.А. Туманова]. – М.: Прогресс, 1988. – 496 с.

52. Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Ученые записки Дальневосточного государственного университета. – 1968. – Выпуск 21. – Ч. 1. – 183 с.
53. Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974. – 243 с.
54. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: [учебное пособие] / П.С. Дагель. – Владивосток: Дальневосточный государственный университет, 1970. – 132 с.
55. Демидов Ю.А. Обзор литературы о теоретико-ценностных исследованиях в уголовном праве / Ю.А. Демидов // Советское государство и право. – 1980. – № 5. – С. 150–153.
56. Дзюба В.Т. Деякі питання кримінальної відповідальності за вбивство за кримінальним законодавством України / В.Т. Дзюба // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали науково-практичної конференції 22–23 квітня 2004 р. – К.–Х., 2004. – С. 72–78.
57. Дополнительный протокол к Конвенции о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и медицины, касающийся запрещения клонирования человеческих существ (СДСЕ № 168) [Электронный ресурс] / Совет Европы // Официальный сайт Совета Европы. – Режим доступа: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=168&CM=8&DF=11/02/2010&CL=RUS>.
58. Дубинина М.И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / М.И. Дубинина. – М., 1971. – С. 19.
59. Дурманов Н.Д. Понятие преступления / Н.Д. Дурманов. – М.–Л.: АН СССР, 1948. – 311 с.
60. Єспур Г.В. Об'єктивна сторона складу злочину / Г.В. Єспур // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – Вип. 3. – С. 137–142.

61. Жижиленко А.А. Преступления против личности/ А.А. Жижиленко. – М.–Л.: Госиздат., 1927. – 140 с.
62. Жордания И.Ш. Структура и правовое значение способа совершения преступления / И.Ш. Жордания. – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1977. – 233 с.
63. Загородников Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н.И. Загородников. – М.: Госюриздат, 1961. – 389 с.
64. Зайцев О.В. Удосконалення механізму кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання / О.В. Зайцев // Проблеми законності. – 2009. – № 104. – С. 188–197.
65. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
66. Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини» від 14 грудня 2004 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 5. – ст. 111.
67. Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» від 16 липня 1999 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377.
68. Злобин Г.А. Умысел и его формы / Г.А. Злобин, Б.С. Никифоров. – М.: Юридическая литература, 1972. – 264 с.
69. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард; [перев. с англ.]. – СПб.: Питер, 1999. – 460 с.
70. Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я від 29 березня 2006 року № 179: за станом на 1 січня 2010 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 15. – Стор. 351. – Ст.1150.
71. Карпа Ю.В. Поняття, загальна характеристика та кваліфікація злочинів проти особи / Ю.В. Карпа // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Т. 22, ч. 2: Суспільні науки. – К., 2003. – С. 233–236.

72. Карпец И.И. Отягчающие и смягчающие обстоятельства в советском уголовном праве / И.И. Карпец. – М.: Госюриздат, 1959. – 104 с.

73. Келина С.Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства / С.Г. Келина // Советское государство и право. – 1987. – № 5. – С. 65–71.

74. Козаченко И.Я. Проблема уменьшенной вменяемости / И.Я. Козаченко, Е.А. Сухарев, Е.Л. Гусев. – Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия, 1993. – 33 с.

75. Козаченко И.Я. Структура объекта в преступлениях против личности / И.Я. Козаченко // Уголовное право в борьбе с преступностью: межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск: Темплан. – 1987. – С. 62–68.

76. Козлов А. П. Отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юр. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право, криминология; уголовно-исполнительное право» / А.П. Козлов. – М., 1978. – 20 с.

77. Козлов А.П. Понятие преступления / А.П. Козлов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 819 с.

78. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / [Ю.Н. Аргунова, Г.Н. Борзенков, Ф.С. Бражник и др.]; под ред. Н.Ф. Кузнецовой. – М.: Зерцало, 1998. – 878 с.

79. Конвенція про захист прав людини та основних свобод // Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 3. – С. 10–15.

80. Кондрашова Т.В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности / Т.В. Кондрашова. – Екатеринбург, 2000. – 197 с.

81. Конституція України від 28 червня 1996 року: за станом на 1 січня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

82. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н.И. Коржанский. – М.: Акад. МВД СССР, 1980. – 248 с.

83. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності / М.Й. Коржанський. – К.: Юрінком, 1996. – 144 с.
84. Коржанський М.Й. Уголовне право України. Частина загальна: [курс лекцій] / М.Й. Коржанський. – К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – 336 с.
85. Короленко М.П. Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.П. Корленко. – Одеса, 2002. – 203 с.
86. Котов Д.П. Мотивы преступлений и их доказывание (вопросы теории и практики) / Д.П. Котов. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1975. – 152 с.
87. Красиков А.Н. Преступления против права человека на жизнь: в аспектах *de lege lata* и *de lege ferenda* / А.Н. Красиков. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1999. – 219 с.
88. Кретьова Н.Е. Акушерство и гинекология / Н.Е. Кретьова, Л.М. Смирнова. – М.: Медицина, 1993. – 319 с.
89. Кривуля О.М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? / О.М. Кривуля, В.М. Куц // Вісник Університету внутрішніх справ: Зб. наук. праць. – 1997. – Вип. 2. – С. 70–75.
90. Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник для ВУЗів] / [Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.О. Бенківський та ін.]; за ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.
91. Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник] / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.]; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. – 416 с.
92. Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник] / [Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.]; відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв; наук. ред. В.А. Клименко та М.І. Мельник – К.: Правові джерела, 2002. – 432 с.

93. Кримінальне право України. Особлива частина: [підручник для студентів юридичних вузів і факультетів] / [Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Беньківського та ін.]; за ред. П.С. Матишевського П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка.. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 512 с.

94. Кримінальне право України. Особлива частина: [підручник] / [Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.]; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К.: НАВСУ, Правові джерела, 1998. – 896 с.

95. Кругликов Л.Л. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве: [учебное пособие для студентов, изучающих спецкурс «Вопросы теории и практики назначения наказания»] / Кругликов Л.Л. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 1977. – 84 с.

96. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.

97. Кузнецов А.В. Уголовное право и личность / А.В. Кузнецов. – М.: Юридическая литература, 1977. – 168 с.

98. Курс советского уголовного права: в 5 т. / Отв. ред. Н.А. Беляев. – Л.: Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова, 1968. – Т. 1: Общая часть. – 1968. – 646 с.

99. Курс советского уголовного права: в 6 т. / [А.А.Пионтковский, А.С. Ромашкин, В.М. Чхиквадзе и др.]; отв. ред. А.А. Пионтковский. – М.: Юридическая литература, 1970. – Т. 2: Преступление. – 516 с.

100. Курс уголовного права. Часть Общая: в 2 т.: [учебник для ВУЗов] / [Г.Н. Борзенков, В.С. Комиссаров, Н.Е. Крылова, Н.Ф. Кузнецова и др.]; под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М. Тяжковой – М.: Зерцало, 1999. – Т. 1.: Учение о преступлении. – 534 с.

101. Лесниевски-Костарёва Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т.А. Лесниевски-Костарёва. – М.: Норма, 1998. – 296 с.

102. Литвин О.П. Вина в складах злочинів проти громадської безпеки і народного здоров'я / О.П. Литвин. – К.: Знання, 1998. – 24 с.

103. Литвин О.П. Злочини проти життя: [навчальний посібник] / О.П. Литвин. – К.: Європейський університет, 2002. – 232 с.

104. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): [монографія] / С.Я. Лихова. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – 573 с.

105. Люблинский П.И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса / И.П. Люблинский // Записки юридического факультета Петроградского университета. – Т. 5. – Петроград: Изд-во Руманова, – 267 с.

106. Малинин В.Б. Объективная сторона преступления / В.Б. Малинин, А.Ф. Парфенов. – СПб.: Юридический институт, 2004. – 298 с.

107. Мамчур В. Проблема визначення поняття вбивства в кримінальному праві України / В. Мамчур // Право України. – 1999. – № 3. – С. 71–73.

108. Мамчур В.М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.М. Мамчур. – К., 2003. – 20 с.

109. Мамчур В.М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. / В.М. Мамчур – К., 2002. – 207 с.

110. Мендельсон Г.А. Уголовная ответственность за убийство и телесные повреждения / Г.А. Мельденсон. – М.: Госюриздат, 1962. – 39 с.

111. Мелешев. С.Б. Насильство та тенденції розвитку насильницьких злочинів / С.Б. Мелешев // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ – 2005. – № 2. – С. 94–97.

112. Миколаєнко С. Об'єкт злочину повинен бути чітко окресленим / С. Миколаєнко // Закон і бізнес. – 1999. – № 32. – 7 серпня. – С. 14.

113. Миньковский Т.М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних / Т.М. Миньковский. – М.: Госюриздат, 1959. – 164 с.

114. Михайленко П.П. Уголовное право Украины. Общая часть: [учебник для ВУЗов] / П.П. Михайленко. – К.: МВД УССР, 1985. – 250 с.

115. Навроцький В. Поняття насильства та його врахування при кримінально-правовій кваліфікації / В. Навроцький // Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 квітня 2000 р. / Гол. ред. В.Л. Регульський. – Львів: Львівський інститут внутр. справ при НАВС України, 2000. – С. 8-14.

116. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: [курс лекцій] / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – 772 с.

117. Навроцький В.О. Насильство за кримінальним правом України / В.О. Навроцький // Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола. Серія «Юридичні науки» / За заг. ред. О.І. Сушинського. – Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2007. – Вип. 2. – С. 149–166.

118. Назаренко Г.В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния / Г.В. Назаренко. – М.: Ось-89, 2001. – 240 с.

119. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відповідальний редактор С.С. Яценко. – 4-те вид. випр. і перер. – К.: А.С.К., 2005. – 848 с. – (Економіка. Фінанси. Право).

120. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / За редакцією С.С. Яценка. – К.: А.С.К., 2002. – 936 с. – (Економіка. Фінанси. Право).

121. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 частинах / під загальною редакцією О.М. Потебенька, В.Г. Гончаренка – К.: Форум, 2001. – Особлива частина – 942 с.

122. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – 1056 с.

123. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за редакцією М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. – 1104 с.
124. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 січня 1997 року / за редакцією В.Ф. Бойка, Я.Ю. Кондратьєва, С.С. Яценка. – К.: Юрінком, 1997. – 960 с.
125. Наумов А.В. Мотивы убийств: [учебное пособие] / А.В. Наумов; под редакцией Н.А. Огурцова. – Волгоград: Высшая следственная школа МВД СССР, 1969. – 135 с.
126. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть / А.В. Наумов – М.: БЕК, 1996. – 550 с.
127. Наумов А.В. Уголовно-правовое значение насилия / А.В. Наумов // Насильственная преступность / [С.В. Бородин, Г.Л. Кригер, С.В. Кудрявцев и др.]; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М.: Спартак, 1997. – 139 с.
128. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – 229 с.
129. Новиков Д.В. Деякі проблеми кримінальної відповідальності осіб з психічними розладами, які не виключають осудності / Д.В. Новиков // Вісник Луганського університету внутрішніх справ. – 1998. – №2. – С. 101–107.
130. Новосёлов Г.П. Учение об объекте преступления: методологические аспекты / Г.П. Новосёлов. – М.: Норма, 2001. – 208 с.
131. Ноцюрс И. О понятии убийства в советском уголовном праве / И. Ноцюрс // Совершенствование уголовного и уголовно-процессуального законодательства: сборник научных трудов. – Рига: Издательство Латвийского университета, 1982. – С. 38–44.
132. Остапенко Л.А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л.А. Остапенко. – К., 2003. – 17 с.

133. Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н.И. Панов. – Харьков: Вища школа, 1982. – 161 с.

134. Панов Н.И. Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием / Н.И. Панов. – Харьков: Харьковской юрид. Инст., 1973. – 35 с.

135. Панов Н.И. Понятие насильственного преступления по законодательству України. / Н.И. Панов // Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю в Україні. – Харьков: «Лествиця Марії», 2001. – С. 5–12.

136. Панов Н.И. Проблемы квалификации умышленных убийств, совершенных в соучастии / Н.И. Панов // Кримінально- правова охорона життя та здоров'я особи. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2004. – 260 с.

137. Перепелица А.И. Некоторые изменения в ответственности за посягательства на жизнь и здоровье личности по новому УК Украины / А.И. Перепелица // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матеріали науково-практичної конференції, 22–23 квітня 2004 р. – К.–Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 9–13.

138. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. Особенная часть: в 2 т. / А.А. Пионтковский, В.Д. Меньшагин – М.: Госюриздат, 1955. – Т.1. – 1955. – 800 с.

139. Пионтковский А.А. Преступления против личности: Уголовное право: Особенная часть: [учебное пособие] / А.А. Пионтковский. – М.: НКЮ СССР, 1938. – 135 с.

140. Плаксина Т. А. Уголовная ответственность за убийство: учебное пособие: в 2 ч. / Т. А. Плаксина. – Барнаул : Алтайский государственный университет, 1998.– Ч. 1: Общие вопросы ответственности за убийство. – 1998. – 64 с.

141. Побегайло Э.Ф. Умышленные убийства и борьба с ними / Э.Ф. Побегайло. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1965. – 206 с.

142. Погодин О. Убийство матерью новорожденного ребенка / О. Погодин, А. Табаков // Законность. – 1997. – № 5. – С. 16–17.

143. Подольный Н.А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н.А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.

144. Пономарчук О.В. Кримінально-правова кваліфікація синдрому струсу немовляти за ст. 117 КК України (як умисного вбивства матір'ю новонародженої дитини) [Електронний ресурс] / О.В. Пономарчук // Форум права. – 2007. – № 3. – С. 202–206. – Режим доступу: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07povmnd.pdf>

145. Попов А.Н. Преступление против личности при смягчающих обстоятельствах / А.Н. Попов. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. – 465 с.

146. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону»: за станом на 1 січня 2010 року // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириць – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 57–60.

147. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя й здоров'я людини» // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид.: У 2 т. / За заг. ред. В. Ф. Бойка. – Т. 2. – К.: А.С.К., 2000. – С. 115–128.

148. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання»: за станом на 1 січня 2010 року // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириць – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 66–77.

149. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 червня 1991 року № 4 «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань» // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид.: У 2 т. / За заг. ред. В. Ф. Бойка. – Т. 2. – К.: А.С.К., 2000. – С. 56-63.

150. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / Укл. Б.О. Кириць – Львів: Ліга-прес, 2008. – С. 115–124.

151. Прохоров ЛА. Общие начала назначения наказания и предупреждения рецидивной преступности / Л.А. Прохоров. – Омск: ОВШМ МВД, 1980. – 79 с.

152. Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве / А.И. Рарог. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1987. – 186 с.

153. Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: Профобразование, 2001. – 134 с.

154. Российское уголовное право. Общая часть: [учебник] / [К.Л. Акоев, А.Е. Беляев, В.Б. Боровиков и др.]; под общ. ред. М.П. Журавлева. – М.: Щит-М, 1999. – 280 с.

155. Российское уголовное право. Общая часть: [учебник] / [С.В. Бородин, В.Н. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова и др.]; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М.: Спарк, 1997. – 455 с.

156. Савченко А. Практичне значення мотиву злочину: результати наукового дослідження / А. Савченко // Право України. – 1999. – № 1. – С. 99–102.

157. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: [монографія] / А.В. Савченко. – К.: Атіка, 2002. – 142 с.

158. Сафуанов Ф.С. О проблеме аффективных состояний / Ф.С. Сафуанов // Советская юстиция. – 1991. – № 21. – С. 5.

159. Семотюк О.П. Сучасний словник іншомовних слів / О.П. Семотюк. – Х.:Ранок, 2007. – 464 с.

160. Сергеев Ю. «Хорошая смерть...»: Правовой и моральный аспекты эвтанази / Ю. Сергеев // Правозащитник. – 1998. – №1. – С. 36–42.

161. Сердюк П. Форми вини, види умислу та необережності у кримінальному праві Польща: проблеми тлумачення // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 10 (142). – С. 132–136.

162. Ситковская О.Д. Аффект: криминально-психологическое исследование / О.Д. Ситковская. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 240 с.
163. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности / О.Д. Ситковская. – М.: Норма, 1998. – 272 с.
164. Собрания Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – № 36. – Ст. 553.
165. Собрания Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1923. – №1. – Ст. 285.
166. Советское уголовное право. Особенная часть: [учебник] / [Н.В. Васильев, М.А. Гельфер, П.И. Гришаев и др.]; под ред. П.И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. – М.: Юридическая литература, 1988. – 608 с.
167. Советское уголовное право. Часть Общая / [П.И. Гришаев, Б.В. Здравомыслов, С.Г. Келина и др.]; под ред. Б.В. Здравомыслова и др. – М.: Юридическая литература, 1964. – 432 с.
168. Советское уголовное право. Часть Особенная: [учебное пособие] / [Е.А. Смирнов, А.А. Игнатьев, И.В. Сабуров и др.]; под ред. Е.А. Смирнова, А.Ш. Якупова. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1975. – 343 с.
169. Советское уголовное право: Общая часть: [ученик] / [Г.А. Кригер, А.В. Наумов, Ю.М. Ткачевский и др.]; под ред. Г.А. Кригера, Н.Ф. Кузнецовой, Ю.М. Ткачевского. – М.: МГУ, 1988. – 368 с.
170. Советское уголовное право: Часть Особенная: [учебник] / [С.В. Бородин, Ю.А. Воронин, Р.Р. Галиакбаров и др.]; отв. ред. М.И. Ковалев. – М.: Юридическая литература, 1983. – 480 с.
171. Статистика МВС України [Електронний ресурс] / Міністерство внутрішніх справ України // Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>
172. Сташис В.В. Личность – под охраной уголовного закона / В.В. Сташис, И.М. Бажанов. – Симферополь: Таврида, 1996. – 236 с.
173. Сташис В.В. Особа – під охороною кримінального закону / В.В. Сташис, М.І. Бажанов. – Х.: Право, 1996. – 224 с.

174. Сташис В.В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения / В.В. Сташис // Проблемы социалистической законности. – 1976. – Вып. 1. – С. 89–96.

175. Таций В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: [учебное пособие] / В.Я. Таций. – Х.: Вища школа, 1982. – 100 с.

176. Тимейко Б.В. Общее учение об объективной стороне преступления / Б.В. Тимейко. – Ростов: Ростовский государственный университет, 1977. – 290 с.

177. Тишкевич И.С. Право граждан на задержание преступника / И.С. Тишкевич. – Минск: Белорусский государственный университет, 1974. – 112 с.

178. Тишкевич С.И. Квалификация преступлений против жизни / С.И. Тишкевич. – Минск: Репринт, 1991. – 115 с.

179. Ткаченко В.И. Квалификация преступлений против жизни и здоровья по советскому уголовному праву: [учебное пособие] / В.И. Ткаченко. – М.: Всесоюзный юридический заочный институт, 1977. – 100 с.

180. Ткаченко В.И. Ответственность за умышленные преступления против жизни и здоровья, совершенные в состоянии аффекта / В.И. Ткаченко. – М.: Юридическая литература, 1979. – 244 с.

181. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин. – М.: Госюриздат., 1957. – 363 с.

182. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: [учебник] / [С.В. Афиногенов, Л.Д. Ермаков, Б.В. Здравомыслов и др.]; Отв. ред. Б.В. Здравомыслов. – М.: Юристъ, 1996. – 509 с.

183. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая / [Ф.Г. Бурчак, И.П. Лановенко, А.М. Яковлев и др.]; отв. ред. Ф.Г. Бурчак. – К.: Наукова думка, 1985. – 447 с.

184. Уголовное право Украины. Общая часть: [учебник] / [М.И. Бажанов, Ю.В. Баулин, В.И. Борисов, С.В. Гавриш и др.]; под. ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тация. – Харьков: Право, 1999. – 397 с.

185. Уголовное право УССР. Часть Общая: [учебник] / [Ю.В. Александров, А.Ш. Якупов, М.И. Бажанов и др.]; под ред. В.В. Сташиса, А.Ш. Якупова. – К.: Вища школа, 1984. – 384 с.
186. Уголовное право. Общая часть: [учебник для ВУЗов] / [М.И. Ковалев, И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова и др.]; отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова. – М.: Норма-инфра, 1999. – 516 с.
187. Уголовное право. Общая часть: [учебник для ВУЗов] / под ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамов. – М.:Норма, 1998. – 516 с.
188. Уголовное право. Особенная часть: [краткое пособие для подготовки к экзамену] / [Б.В. Волженкин, Р.Р. Галиакбаров, А.С. Горелик и др.]; под ред. Л.Л. Кругликова. – М.: БЕК, 2000. – 441 с.
189. Уголовное уложение 1903 года // Приложение к собранию узаконений и распоряжений Правительства за 1903 г. – 1903. – № 38. – Ст. 1, 416.
190. Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования / [Г.З. Анашкин, С.В. Бородин, И.М. Гальперин и др.]; отв. ред. В.Н. Кудрявцев, С.Г. Келина. – М.: Наука, 1987. – 277 с.
191. Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. М. Попович. – К.: Ірина, 1999. – 1550 с.
192. Ухвала колегії судді Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 387–397.
193. Ухвала колегії суддів Судової палата у кримінальних справах Верховного Суду України від 22 січня 2004 року // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 4. – С. 24–25.
194. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 7 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 150–152.

195. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 29 березня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 475–480.

196. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 480–482.

197. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 липня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 611–614.

198. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 квітня 2002 року // Рішення Верховного Суду України 2003. – К, 2004. – С. 119–121.

199. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 квітня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 97–100.

200. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 17 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 101–104.

201. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 11 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 104–108.

202. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в

Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 177–180.

203. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 180–185.

204. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 серпня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – Вип. 1. – С. 93–94.

205. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 190–193.

206. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 жовтня 2005 року // Судова практика Верховного Суду України у кримінальних справах: Офіційне видання / Верховний Суд України. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 165–175.

207. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 липня 2003 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 227–230.

208. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 233–240.

209. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 240–245.

210. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 липня 2003 року // Вісник Верховного Суду України . – 2004. – № 9 – С. 21–22.

211. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 травня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 245–252.

212. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 252–255.

213. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 15 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 255–263.

214. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 липня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – Вип.1 – С. 92–93.

215. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 14 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 186–190.

216. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 14 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 371–376.

217. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 31 січня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 366–371.

218. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 378–385.

219. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 397–405.

220. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 385–387.

221. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 липня 2004 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 423–428.

222. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 червня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 432–435.

223. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 липня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 435–438.

224. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 5 вересня 2002 року // Рішення Верховного Суду України: Щорічник. – 2003. – К., 2004. – С. 117–119.

225. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 лютого 2006 року // Кримінальне судочинство в

Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 443–448.

226. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 жовтня 2005 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 288–292.

227. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 18 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 341–347.

228. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 23 листопада 2004 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 520–524.

229. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 553–555.

230. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 серпня 2003 року // Рішення Верховного Суду України. – 2004. – № 1. – С. 10–12.

231. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах України від 14 серпня 2003 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 225–227.

232. Ухвала спільного засідання суддів судової палати з кримінальних справ і військової палати Верховного Суду України від 11 травня 2002 року // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 30.

233. Ухвала спільного засідання Судової палати у кримінальних справах і Військової палати Верховного Суду України від 15 березня 2002 року // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 17–18.

234. Ухвала суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 4 квітня 2006 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 355–361.

235. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 15 квітня 1999 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 95–97.

236. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 30 вересня 1999 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 168–170.

237. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 11 травня 1999 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 230–233.

238. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 24 листопада 1998 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 416–419.

239. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 22 серпня 2000 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 550–553.

240. Ухвала Судової колегії в кримінальних справах у справі Б. // Сборник судебных решений по уголовным делам. Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. – К.: Знання, 1993. – С. 323–325.

241. Ухвала судової колегії Верховного Суду України від 18 липня 2000 року // Кримінальне судочинство в Україні: Судова практика. Злочини проти життя особи (вбивства): Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 515–517.

242. Федоров М.И. Понятие объекта преступления по советскому уголовному праву / М.И. Федоров // Ученые записки Пермского государственного университета. – Пермь: Пермский государственный университет. – 1957. – Т. XI. – Вып. 4. – Кн. 2. – С. 190–196.

243. Феоктистов М. Квалификация убийств: некоторые вопросы теории и практики / М. Феоктистов, Е. Бочаров // Уголовное право. – 2000. – № 2. – С. 65–66.

244. Фесенко Є. Цінності – як об'єкт злочину / Є. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78.

245. Флоря К.Н. Назначение наказания с учетом причин совершенного преступления / К.Н. Флоря. – Кишнев: Штиница, 1980. – 135 с.

246. Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов // Сборник учёных трудов Свердловского юридического института. – Свердловск: СЮИ. – 1969. – Вып. 10. – С. 184–225.

247. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України в інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: [монографія] / М.І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

248. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве / Т.В. Церетели. – М.: Госюриздат, 1963. – 382 с.

249. Чисельність населення в Україні в 1929–2008 роках [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України // Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

250. Чорнобровий М.П. Еутаназія: pro et contra (філософсько-правовий підхід) / М.П. Чорнобровий, Р.О. Стефанчук, С.В. Лозінська // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 10–12.

251. Чугуников І.І. Об'єкт злочину і виникнення правовідносин кримінальної відповідальності / І.І. Чугуников // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – Одеса: Одеський інститут внутрішніх справ МВС України. – 2000. – № 2. – С. 36–39.

252. Шавгулидзе Т.Г. Необходима оборона / Т.Г. Шавгулидзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1966. – 158 с.
253. Шарапов Р. К вопросу о начале уголовно-правовой охраны жизни человека / Р.К. Шарапов // Уголовное право. – 1996. – № 4 – С. 31–33.
254. Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р.Д. Шарапов. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.
255. Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / М.Д. Шаргородский. – М.: Министерство юстиции СССР, 1947. – 511 с.
256. Шеховцова Л.І. Питання про еутаназію: «за» та «проти» // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 2. – С. 150–153.
257. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Гол. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 4. Н–П. – 2002. – 768 с.
258. Ярмиш Н.М. Дія як ознака об'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики) / Н.М. Ярмиш. – Х.: Основа, 1999. – 84 с.
259. Ярмиш Н.М. Проблеми відмежування вбивства від деяких суміжних злочинів / Н.М. Ярмиш // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 29. – С. 114–118.
260. Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) / Н.Н. Ярмыш. – Харьков: Право, 2003. – 512 с.
261. Andrejew I. Podstawowe pojęcia nauki o przestępstwie / I. Andrejew. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – 282 s.
262. Andrejew I. Polskie prawo karne w zarysie / I. Andrejew. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – 497 s.
263. Andrejew I. Ustawowe znamiona czynu. Typizacja i kwalifikacja przestępstw / I. Andrejew. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1978. – 315 s.
264. Bednarzak J. Kryteria ocenne zamiaru zabójstwa w sprawach usiłowanie pozbawienie życia / J. Bernarzak. – Warszawa: SKKiP, 1975. – 367 s.
265. Bojarski T. Odmiany podstawowych typów przestępstw w polskim prawie karnym / T. Bojarski. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1979. – 215 s.

266. Bojarski T. Rozwarstwienie typów przestępstw w projekcie polskiego kodeksu karnego z grudnia 1990 roku / T. Bojarski // Problemy reformy prawa karnego: materiały z sesji naukowej, 20–22 września 1993 roku / pod. red. T. Bojarskiego, E. Skrętowicza. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 1993. – S. 58–64.

267. Bojarski T. Z problematyki przestępstw kwalifikowanych / T. Bojarski // Annales UMCS. – 1990. – vol. XXXVII. – S. 278–295.

268. Bryła M.: Zabójstwo ciężkie w polskim kodeksie karnym / M. Bryła. – Prokuratura i Prawo. – 2001. – nr 3. – S. 84–98.

269. Buchała K. Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [K. Buchała, A. Zoll]; współpaca autorska P. Kardas. – Kraków: Zakamycze, 1998. – T. 1: Część Ogólna: komentarz do artykułów 1–116 kodeksu karnego, 1998. – 657 s.

270. Buchała K. Prawo karne materialne / K. Buchała. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. – 780 s.

271. Chyrowicz B. Bioetyka i ryzyko: argument «równi pochyłej» w dyskusji wokół osiągnięć współczesnej genetyki / B. Chyrowicz. – Lublin: TNKUL, 2000. – 370 s.

272. Cieślak M. Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu / M. Cieślak // System prawa karnego. O przestępstwach w szczególności. – T. 4, cz. 1. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – 486 s.

273. Daszkiewicz K. Ciężkie zabójstwo (nowe regulacji w prawie karnym) / K. Daszkiewicz // Monitor Prawniczy. – 1997. – nr 12. – S. 34–58.

274. Dębski R. Pozaustawowe znamiona przestępstwa. O ustawowym charakterze norm prawa karnego i znamionach typu czynu zabronionego nie określonym w ustawie / R. Dębski. – Łódź: Uniwersytet Łódzki, 1995. – 307 s.

275. Fenigsen R. Eutanazja. Śmierć z wyboru? / R. Fenigsen. – Poznań: W drodze, 1994. – 146 s.

276. Filar M. Lekarskie prawo karne / M. Filar. – Kraków: Zakamycze, 2000. – 400 s.

277. Gardocki L. Prawo karne / L. Gardocki. – Warszawa: C.H. Beck, 2003. – 337 s.

278. Gardocki L. Prawo karne / L. Gardocki. – Warszawa: C.H. Beck, 2000. – 327 s.
279. Gierowski J.K. Stan silnego wzburzenia jako przedmiot sądowej ekspertyzy psychologicznej / J.K. Gierowicz // *Palestra*. – 1995. – z. 3–4. – S. 58–75.
280. Giezek J. Przyczynowość hipotetyczna a prawnokarne przypisanie skutku / J. Giezek // *Problemy Prawa Karnego*. – 1992. – nr 7. – S. 111–124.
281. Giezek J. Przyczynowość oraz przypisanie skutku w prawie karnym / J. Giezek. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 1994. – 234 s.
282. Gorazdowski K. Broń palna – broń gazowa? / K. Gorazdowski // *Przegląd Sądowy*. – 2001. – nr 5. – s. 35–43.
283. Górnik O. Kodeks karny. Komentarz / O. Górnik, S. Hoc, M. Przyjemski. – Gdańsk: ARCHE, 1999. – 1357 s.
284. Grześkowiak A. Prawo Karne / A. Grześkowiak. – Warszawa: C.H. Beck, 2007. – 397 s.
285. Gubiński A. Zasady prawa karnego / A. Gubiński. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – 299 s.
286. Gwiazdowska E. Przestępstwo eutanazji w nowym kodeksie karnym / E. Gwiazdowska // *Ochrona życia w nowym kodeksie karnym: materiały z Konferencji naukowej, 15 grudnia 1998 r.* – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1999, – s. 59–72.
287. Hirsch H.J. W kwestii aktualnego stanu dyskusji o pojęciu dobra prawnego / H.J. Hirsch // *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*. – 2002. – Z. 1. – S. 67–86.
288. Hołyst B. Na granicy życia i śmierci: studium kryminologiczne i wiktymologiczne / B. Hołyst. – Warszawa: Kodeks, 2002. – 505 s.
289. Huziuk Z. Przestępstwo eutanazji w kodeksie karnym z 1969 r. / Z. Huziuk // *Nowe Prawo*. – 1973. – nr 11. – S. 34–45.
290. Kardas P. Przestępstwo ciągle w prawie karnym materialnym: analiza konstrukcji modelowych na tle pojęcia czynu, zbiegu przepisów i zbiegu przestępstw / P. Kardas. – Kraków: Zakamycze 1999. – 330 s.
291. Kasprzycki J. Zabójstwo kwalifikowane / J. Kasprzycki // *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych*. – 1999. – Z. 2. – S. 34–44.

292. Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak-Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117-277 kodeksu karnego, – 1438 s.

293. Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [G. Bogdan, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2007. – T. 1: Część ogólna: komentarz do artykułów 1-116 kodeksu karnego, 2007. – 1290 s.

294. Kodeks karny. Praktyczny komentarz / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska 2007. – 724 s.

295. Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – 297 s.

296. Konarska-Wrzosek V. Ochrona dziecka w polskim prawie karnym / V. Konarska-Wrzosek. – Toruń: Dom Organizatora, 1999. – 175 s.

297. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 1997. – Nr 78. – Poz. 483.

298. Kulicki M. Kryminalistyczno-prawna problematyka broni strzeleckiej: komentarz do przepisów o broni i amunicji / M. Kulicki, Ł. Stępka, D. Słucki. – Kraków: Zakamycze, 2003. – 209 s.

299. Lernell L. Wykład prawa karnego. Część ogólna: w 2 t. / L. Lernell. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1969. – T. 1. – 1969. – 302 s.

300. Leśko T. Prawo wojskowe PRL: w 2 t. / T. Leśko, S. Rybaczyk. – Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1987. – T. 2. – 1987. – 290 s.

301. Majewski J. Prawnokarne przypisywanie skutku przy zaniechaniu (zagadnienia węzłowe) / J. Majewski. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1997. – 134 s.

302. Makarewicz J. Kodeks karny z komentarzem / J. Makarewicz. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1938. – 528 s.

303. Marek A. Komentarz do kodeksu karnego. Część ogólna / A. Marek. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1999. – 323 s.

304. Marek A. Komentarz do kodeksu karnego. Część szczególna / A. Marek. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 2000. – 419 s.

305. Marek A. Prawo karne / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 2007, – 688 s.
306. Marek A. Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – 699 s.
307. Marzec-Holka K. Dzieciobójstwo. Przestępstwo uprzywilejowane czy zbrodnia / K. Marzac-Holka. – Bydgoszcz: Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego, 2004. – 246 s.
308. Materialne pojęcie przestępstwa i jego konsekwencje w prawie karnym / W. Wolter, K. Buchała, K. Mioduski, F. Wróblewski // Problemy nowego prawa karnego: materiały konferencji naukowej, 4–6 maja 1970 roku w Warszawie / [red. nauk. I. Andrejew; zebrał i do dr. przygot. L. Falandysz]. – Wrocław: Zakłady Narodowe imienia Ossolińskich, 1973. – 236 s.
309. Nowe ustawy karne z 1997 r. z uzasadnieniami / pod. red. L. Gardockiego. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – 438 s.
310. Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego RP z 28 maja 1997 r. K. 26/96 // Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego – Zbiór Urzędowy. – 1997. – Z. 2. – Poz. 19.
311. Postanowienie Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 28 lutego 2002 r. II Akz 61/02 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2002. – Z. 2. – Poz. 30.
312. Postanowienie Sądu Najwyższego z 24 czerwca 1983 r. III KZ 87/83 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1983 – Z. 12. – Poz. 97.
313. Postanowienie Sądu Najwyższego z 29 maja 2003 r. III KK 74/2003 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 2003. – Poz. 1156.
314. Prawie połowa Polaków za eutanazją [Resurs elektroniczny] // Portal Ekai.pl. – Dostęp: <http://ekai.pl/wydarzenia/raport/x23062/prawie-polowa-polakow-za-eutanazja/>
315. Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – 468 s.
316. Prawo karne w zarysie: nauka o ustawie karnej i przestępstwie / [S. Lelental, J. Waszczyński i in.]; pod. red. J. Waszczyńskiego. – Łódź: Uniwersytet Łódzki, 1992. – 356 s.

317. Psychiatria w procesie karnym / [M. Cieślak, K. Spett, A. Szymusik, W. Wolter]; red. nauk. M. Cieślak. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1991. – 493 s.
318. Radecki W. Glosa do wyroku z dnia 1 marca 2006 r. II KK 47/05 / W. Radecki // *Orzecznictwo Sądów Polskich*. – 2006. – Z. 12. – S. 684.
319. Radecki W. Usiłowanie zabójstwa / W. Radecki // *Wędkarski Świat*. – 2005. – Nr 9. – S. 3–4.
320. Rejman G. Prawo karne wobec eutanazji na tle nauczania Ojca Świętego Jana Pawła II / G. Rejman // *Zagadnienia Prawa Karnego na tle nauczania Jana Pawła II*. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2006 – S. 81–108.
321. Rocznik Demograficzny 2009 [Resurs elektroniczny] / Główny urząd statystyczny // Oficjalny portal Głównego urzędu statystycznego. – Dostęp: http://www.stat.gov.pl/gus/5840_3697_PLK_HTML.htm
322. Sarkowicz R. Wyrażanie przyczynowości w tekście prawnym: (na przykładzie kodeksu karnego z 1969 r.) / R. Sarkowicz. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński 1989. – 956 s.
323. Sitarz O. Prawa dziecka do życia w świetle art. 149 kodeksu karnego / O. Sitarz // *Przegląd sądowy*. – 2004. – Nr 2. – S. 68–90.
324. Spotowski A. Pomijalny (pozorny) zbieg przepisów ustawy i przestępstw / A. Spotowski. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1976. – 219 s.
325. Statystyka policyjna [Resurs elektroniczny] / Komenda Główna Policji // Oficjalny Portal Komendy Głównej Policji. – Dostęp: <http://www.policja.pl/portal.php?serwis=pol&dzial=17>
326. Stolarczyk I. Problem jedności – wielości czynów / I. Stolarczyk // *Prokuratura i Prawo*. – 2005. – Z. 1. – S. 32–46.
327. Szeroczyńska M.: Eutanazja i wspomagane samobójstwo na świecie / M. Szeroczyńska. – Kraków: Universitas, 2004. – 480 s.
328. Świda W. Prawo karne / W. Świda. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – 648 s.
329. Tarnawski M. Zabójstwo uprzywilejowane w ujęciu polskiego prawa karnego / M. Tarnawski. – Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza, 1981. – 287 s.

330. Uchwała Sądu Najwyższego z 26 października 2006 I KZP 18/06 // Orzecnictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 2006. – Nr 11. – Poz. 97.

331. Uchwała Sądu Najwyższego z 29 stycznia 2004 r. I KZP 39/2003 // Orzecnictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 2004. – Nr 2. – Poz. 13.

332. Ustawa RP z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2005. – Nr 180. – Poz. 1493.

333. Ustawa z 1 lipca 2005 r. o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2005. – Nr 169. – Poz. 1411.

334. Ustawa z 20 czerwca 1997 r. prawo o ruchu drogowym ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2005. – Nr 108. – Poz. 908.

335. Ustawa z 21 czerwca 2002 r. o materiałach wybuchowych przeznaczonych do użytku cywilnego ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2002. – Nr 117. – Poz. 1007.

336. Ustawa z 21 maja 1999 r. o broni i amunicji ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 roku // Dziennik Ustaw. – 2004. – Nr 52. – Poz. 525.

337. Ustawa z 22 października 2002 r. odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za czyny popełnione pod groźbą kary ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2002. – Nr 197. – Poz. 1661.

338. Ustawa z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2002. – Nr 11. – Poz. 109.

339. Ustawa z 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty ze zm.: stanem na 1 stycznia 2010 r. // Dziennik Ustaw. – 2005. – Nr 226. – Poz. 1943.

340. Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego // Nowe ustawy karne z 1997 r. z uzasadnieniami / pod.red. L. Gardockiego. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – 438 s.

341. Warylewski J. Bezprawność kryminalna [Resurs elektroniczny] / J. Warylewski // Portal Campusu Sopotskiego Uniwersytetu Gdańskiego. – Dostęp: <http://panda.bg.univ.gda.pl/~waryl/bezpr.htm>
342. Wąsek A. Kodeks karny. Komentarz: w 2 t. / A. Wąsek. – Gdańsk: Arche, 1999. – T. 1: Część ogólna, 1999. – 402 s.
343. Wiak K. Ochrona życia dziecka poczętego w nowym kodeksie karnym / K. Wiak // Ochrona życia w nowym kodeksie karnym: materiały z Konferencji naukowej, 15 grudnia 1998 r. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1999, – S. 73–84.
344. Wilk L. Wina i strona podmiotowa czynu w prawie karnym skarbowym / L. Wilk // Państwo i Prawo. – 2001. – Z. 4. – S. 132–144.
345. Wojciechowski J. Kodeks karny. Komentarz. Orzecznictwo / J. Wojciechowski. – Warszawa: Librata, 1998. – 686 s.
346. Wolter W. Kodeks karny z komentarzem / I. Andrejew, W. Świda, W. Wolter. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1973. – 999 s.
347. Wolter W. Nauka o przestępstwie: analiza prawnicza na podstawie przepisów części ogólnej kodeksu karnego z 1969 r. / W. Wolter. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 362 s.
348. Wolter W. Prawo karne: zarys wykładu systematycznego. Część Ogólna / W. Wolter. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1947 – 448 s.
349. Wolter W. Reguły wyłączania wielości ocen w prawie karnym / W. Wolter. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. – 121 s.
350. Wolter W. Studia z zakresu prawa karnego / W. Wolter. – Kraków: PAU, 1947. – 75 s.
351. Wolter W. Wykład prawa karnego na podstawie kodeksu karnego z 1969 r. / W. Wolter. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1970. – 281 s.
352. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z 29 grudnia 1995 r. II Akc 420/95 // Prokuratura i Prawo. – 1996. – Z. 9. – Poz. 12.
353. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 11 lipca 2002 roku II Akc 215/2002 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2003. – Z. 4. – Poz. 57.

354. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 11 października 2001 r. II Aka 338/2001 // Prokuratura i Prawo. – 2002. – Nr 7–8. – Poz. 31.
355. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 18 maja 2004 r. II Aka 531/03 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2004. – Z. 9. – Poz. 48.
356. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 19 kwietnia 2001 roku II Aka 80/2001 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2001. – Z. 7–8. – Poz. 67.
357. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 11 grudnia 2002 r. II Aka 252/2002 // Prokuratura i Prawo. – 2003. – Nr 7–8. – Poz. 26. – Dodatek.
358. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 12 września 2002 roku II Aka 220/2002 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2002. – Z. 10. – Poz. 53.
359. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 16 lutego 2000 roku II Aka 5/2000 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2000. – Z. 3. – Poz. 31.
360. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 16 stycznia 2002 r. II Aka 308/2001 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2002. – Z. 2. – Poz. 32.
361. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 29 października 2003 r. II Aka 175/2003 // Prokuratura i Prawo. – 2004. – Nr 10. – Poz. 17. – Dodatek.
362. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 5 grudnia 2001 roku II Aka 269/2001 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2002. – Z. 1. – Poz. 17.
363. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 7 września 2005 r. II Aka 117/05 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2005. – Z. 10. – Poz. 24.
364. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z 19 czerwca 2001 r. II Aka 71/2001 // Prokuratura i prawo. – 2002. – Nr 2. – Poz. 18.
365. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z 19 września 2002 roku II Aka 182/2002 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2003. – Z. 4. – Poz. 56.
366. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z 27 kwietnia 1999 r. II Aka 12/99 // Prokuratura i Prawo. – 2001. – Nr 5. – Poz. 27.
367. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 13 grudnia 2001 roku II Aka 168/2000 // Prokuratura i Prawo. – 2002. – Nr 7–8. – Poz. 24.
368. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 14 września 2000 r. II Aka 126/00 // Prokuratura i Prawo. – 2001. – Z. 6. – Poz. 15.

369. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 31 maja 2000 r. III Aka 70/2000 // Krakowskie Zeszyty Sądowe. – 2001. – Z. 7–8. – Poz. 53.

370. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 23 czerwca 1999 r. II Aka 154/99 // Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych. – 2000. – Z. 7–8. – Poz. 50.

371. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 28 stycznia 1997 r. II Aka 435/96 // Prokuratura i Prawo. – 1998. – Nr 5. – Poz. 23. – Dodatek.

372. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 4 czerwca 1996 r. II Ka 152/96. // Prokuratura i Prawo. – 1998. – Nr 5. – Poz. 24. – Dodatek.

373. Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z 13 grudnia 2002 r. II AKa 533/2002 // Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych. – 2003. – Z. 4. – Poz. 33.

374. Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z 29 września 2004 r. II Aka 275/2004 // Wokanda. – 2005. – Nr 4. – S. 48.

375. Wyrok Sądu Najwyższego z 1 października 2003 r., IV KKN 318/01 // Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych. – 2003. – Z. 5. – Poz. 53.

376. Wyrok Sądu Najwyższego z 11 czerwca 1974 r. IV KR 89/74 // Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych. – 1975. – Z. 6. – Poz. 148.

377. Wyrok Sądu Najwyższego z 12 maja 1988 r. II KR 92/88 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1988. – Nr 2. – Poz. 35.

378. Wyrok Sądu Najwyższego z 13 czerwca 1980 r. I KR 114/80 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1980. – Nr 12. – Poz. 144.

379. Wyrok Sądu Najwyższego z 13 stycznia 2004 r. WA 62/03 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego w Sprawach Karnych. – 2004. – T. 1. – Poz. 90.

380. Wyrok Sądu Najwyższego z 14 maja 1984 r. II KR 93/84 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1985. – Z. 5. – Poz. 63.

381. Wyrok Sądu Najwyższego z 17 lutego 1989 r. IV KR 15/89 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1989. – Nr 5–6. – Poz. 42.

382. Wyrok Sądu Najwyższego z 18 czerwca 1974 r. III KR 53/74 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1974. – Nr 9. – Poz. 170.

383. Wyrok Sądu Najwyższego z 18 listopada 1980 r. III KR 351/80 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1981. – Nr 6. – Poz. 31.

384. Wyrok Sądu Najwyższego z 18 maja 1972 r. IV KR 60/72 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1972. – Z. 11. – Poz. 172.

385. Wyrok Sądu Najwyższego z 21 grudnia 1981 r. I KR 287/81 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1982. – Z. 7. – Poz. 90.

386. Wyrok Sądu Najwyższego z 26 września 2003 r. WK 18/03 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego w Sprawach Karnych. – 2003. – T. 1. – S. 2054.

387. Wyrok Sądu Najwyższego z 27 lipca 1973 r. IV KR 153/73 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1974. – Z. 1. – Poz. 5.

388. Wyrok Sądu Najwyższego z 28 czerwca 1977 r. VI KRN 14/77 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1978. – Nr 4–5. – Poz. 43.

389. Wyrok Sądu Najwyższego z 29 września 1971 r. II KR 186/71 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1972. – Nr 1. – Poz. 10.

390. Wyrok Sądu Najwyższego z 3 lutego 1986 r. I KR/ 446/86 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1987. – Nr 5. – Poz. 55.

391. Wyrok Sądu Najwyższego z 7 kwietnia 1971 r. IV KR 22/71 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1971. – Nr 20. – Poz. 181.

392. Wyrok Sądu Najwyższego z 8 lipca 1975 r. IV KR 119/75 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego Wydawnictwo Prokuratury Generalnej. – 1975. – Nr 32. – Poz. 298.

393. Wyrok Sądu Najwyższego z 8 maja 1972 r. III KR 45/72 // Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Izba Wojskowa. – 1972. – Z. 10. – Poz. 156.

394. Zawłocki R. Pojęcie i funkcje społecznej szkodliwości czynu w prawie karnym / R. Zawłocki. – Warszawa: H.C. Beck, 2007. – 433 s.

395. Zientek J. Karygodność i wina jako przesłanki odpowiedzialności karnej w nowym kodeksie karnym / J. Zientek. – Prokuratura i Prawo. – 1998. – Nr 6. – S. 34–56.